

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»

Євген Харитонов

ОСНОВИ РИМСЬКОГО ПРИВАТНОГО ПРАВА

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
спеціальність D8 «Право» та D9 «Міжнародне право»

Одеса
Фенікс
2026

УДК 340.132(075.8)
Х 20

Рекомендовано до друку
навчально-методичною радою Національного університету
«Одеська юридична академія»
(протокол № 1 від 8 жовтня 2025 р.)

Автор:

Харитонов Є.О. – доктор юридичних наук, професор (ORCID ID: 0000-0001-5521-0839)

Рецензенти:

Гринько С.Д. – докторка юридичних наук, професорка, завідувачка кафедри приватного права Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова;

Маковій В.П. – кандидат юридичних наук, професор, завідувач кафедри цивільно-правових дисциплін Одеського державного університету внутрішніх справ.

Харитонов Є. О.

Х 20 Основи римського приватного права : конспект лекцій для здобувачів першого (бакалавр.) рівня вищої освіти (спец. D8 «Право» та D9 «Міжнародне право») [Електронне видання] / Є. О. Харитонов. – Одеса : Фенікс, 2026. – 374 с. – Режим доступу: ...

ISBN 978-617-8763-13-8

У конспект лекцій включено матеріали, необхідні для засвоєння предмету «Основи римського приватного права». У стислій формі викладено курс лекцій з дисципліни, вказана рекомендована література та подано довідкові матеріали, питання для самоперевірки.

У розділі «Першоджерела» вміщено фрагменти із Законів XII Таблиць, Інституцій Гая тощо. Розділ «Довідкові матеріали» містить відомості про культуру та юриспруденцію Стародавнього Риму. У додатки включено таблиці та схеми, які допоможуть студентам перевірити засвоєння матеріалу.

Конспект лекцій розрахований на широке коло читачів, але насамперед буде корисним студентам, аспірантам і викладачам вищих навчальних закладів юридичних, історичних та інших гуманітарних спеціальностей, а також учням гімназій і ліцеїв гуманітарного профілю. Уявляє інтерес для всіх, хто цікавиться правом, історією та питаннями розвитку цивілізацій.

УДК 340.132(075.8)

ISBN 978-617-8763-13-8

© Харитонов Є. О., 2026

ВСТУП

Основи римського приватного права є однією з фундаментальних навчальних дисциплін для здобувачів вищої освіти будь-якого факультету юридичного навчального закладу. Дана дисципліна є системоутворюючою для формування системного та цілісного уявлення про сутність приватного права як однієї з визначальних категорій правової науки. Велика кількість норм діючого українського законодавства є адаптованою кількістю норм римського приватного права, що свідчить на користь вивчення римського приватного права.

Методами викладання курсу є:

по-перше, традиційні методи:

- *лекційні*: пояснювально-ілюстративний метод – виклад базових категорій (persona, res, obligatio, actio) з використанням схем і таблиць; проблемна лекція – постановка історико-правової проблеми (наприклад, еволюція власності від квіритської до преторської); лекція з елементами діалогу – активізація здобувачів освіти через запитання щодо порівняння римських інститутів із сучасним цивільним правом;
- *практичні*: обговорення джерел римського права (уривки з Дигест, Інституцій); тлумачення правових казусів (casus); порівняльний аналіз римських норм і положень сучасного цивільного законодавства України;

по-друге, активні та інтерактивні методи:

- *метод казусів* (case method) – здобувачам освіти пропонуються практичні ситуації на зразок: спір про право власності; укладення вербального чи реального договору; відповідальність за делікт, – в сукупності метод формує навички юридичної кваліфікації та логічного мислення;
- *дискусія та дебати* – Чи можна вважати римське право основою сучасної континентальної правової системи? Співвідношення ius civile та ius gentium та ін.;
- *робота в малих групах*: аналіз правового статусу різних категорій осіб; розробка схеми позовного захисту; моделювання преторського процесу; інсценізація укладення договору купівлі-продажу та ін.;

по-третє, дослідницькі методи: підготовка наукових повідомлень для представлення в наукових гуртках, на конференціях, круглих столах тощо;

по-четверте, методи формування професійних компетентностей:

- *порівняльно-правовий* – демонструє вплив римського права на сучасні кодифікації;
- *історико-правовий* – розкриває генезис приватноправових інститутів;
- *логіко-юридичний* – формує здатність до юридичної аргументації та системного аналізу;

по-п'яте, самостійна робота: опрацювання латинської термінології; підготовка словника основних понять; розв'язання письмових казусів; підготовка презентацій та ін.

по-шосте, методи діагностики знань (контролю):

- *поточний контроль* здійснюється під час проведення практичних занять і має на меті перевірку рівня підготовленості здобувача вищої освіти до виконання конкретної роботи;
- *проміжний контроль* проводиться після вивчення відповідних тем або блоку тем з метою з'ясування ступеню засвоєності здобувачами вищої освіти відповідного об'єму опрацьованого та вивчення матеріалу та подальшої оцінки рівня отриманих знань;
- *підсумковий контроль* проводиться у формі екзамену.

Конспект лекцій підготовлений відповідно до програми курсу «Основи римського приватного права», має призначенням допомогти читачам у засвоєнні основ римського приватного права у стислий строк.

Досягненню цієї мети призначена структура посібника.

По-перше, він містить необхідний мінімум інформативного матеріалу, обов'язкового для засвоєння. На перший погляд, можуть здатися зайвими відомості про етапи формування римського приватного права, його філософію тощо. Але це – «перший погляд». Без цих знань зрозуміти сутність римського приватного права, причини його універсальності та сучасного значення неможливо.

Цю інформацію, разом із таблицями, питаннями для самоперевірки, можна вважати базовою частиною посібника.

По-друге, посібник містить низку інформативних матеріалів, які дають можливість з'ясувати особливості римського приватного права. Йдеться про фрагменти першоджерел (Закони XII таблиць, Інституції Гая), сентенції римських правознавців, словник латинської юридичної термінології тощо.

Ця частина посібника є доповненням першої його частини і призначена дати уявлення про «нормативну» складову римського права.

По-третє, посібник містить додаткові матеріали, котрі дають можливість з'ясувати сутність римського приватного права як елементу культури. Це відомості про видатних правознавців та володарів, що вплинули на розвиток римського приватного права, хронологічна синхронізована таблиця розвитку держави та права Стародавнього Риму, інформація про побутові речі того часу, пов'язані з приватним правом, список основної додаткової літератури з римського приватного права.

Ця частина посібника містить достатньо інформації для формування цілісного уявлення про Римське приватне право як концепт..

Як допоміжне довідкове видання, посібник може також стати у нагоді при вивченні цивільного права України та інших країн, рецепції римського приватного права, приватного права Європи та ін.

Євген Харитонов

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

Тема 1 МЕТА ВИВЧЕННЯ, ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ ТА ДЖЕРЕЛА РИМСЬКОГО ПРАВА

1. Мета вивчення

Приступаючи до ознайомлення з предметом «Основи римського приватного права», насамперед необхідно зупинитися на чинниках, що обумовлюють доцільність і необхідність його вивчення.

Зокрема, слід звернути увагу на цивілізаційне, юридичне та історичне значення римського приватного права.

Цивілізаційне значення римського приватного права полягає в тому, що воно, як вважають, є одним з наріжних каменів так званого «Європейського дому», будучи важливою складовою загальноєвропейської цивілізації.¹

Історичне значення римського права для України зумовлене тим, що протягом тривалого часу воно у класичному та греко-римському (візантійському) варіантах впливало на формування та розвиток українського права і продовжує впливати на формування концепції приватного права України сьогодні.²

Юридичне значення римського права полягає в тому, що понятійний та категоріальний апарат, термінологія сучасного права ґрунтуються на ідеях, засадах та визначеннях, розроблених римською класичною юриспруденцією. Наприклад, такі поняття як договір, зобов'язання, провина, інтерес, збитки, компенсація тощо були досконало опрацьовані ще у Стародавньому Римі.

Отже, вивчення римського права є необхідним елементом гуманітарної освіти взагалі і тим більш важливою складовою професійної підготовки висококласного правника.³

¹ Джонсон Б. Омріяний Рим; пер.з англ. Б. Превіра. Х.: Віват, 2020. 256с.

² Підпригора О.А., Харитонов Є. О. Традиція вивчення римського приватного права в Україні. *Держава. Суспільство. Право*. 2002. Вип. 2. С. 7–10.

³ Підпригора О.А., Харитонов Є. О. Проблеми вивчення римського права як підґрунтя сучасного цивільного права і порівняльного правознавства. *Актуальні проблеми держави і права*. 2002. Вип.13. С. 108–114.

2. ДЖЕРЕЛА ВИВЧЕННЯ РИМСЬКОГО ПРАВА

Джерела вивчення римського приватного права можна підрозділити на дві великі групи.

До першої належать *першоджерела*: юридичні, історичні, літературні⁴ тощо пам'ятки (Закони XII таблиць,⁵ Інституції Гая,⁶ Дігести,⁷ Інституції, Кодекс Юстиніана, твори Павла, Ульпіана, Плутарха, Тацита, Тіта Лівія, Ціцерона⁸ та ін.).

До другої – *наукова, навчальна та допоміжна література*, прив'язана римському праву (підручники, посібники, монографії, статті з історії Риму та Візантії, догми та історії римського права, культурологічна, філософська література тощо).

Перелік джерел вивчення римського приватного права наразі є практично неосяжним, тим більше, що останнім часом ця галузь знову привертає усе більше уваги дослідників. Для того, щоб мати певні орієнтири, слід звернутися до розділу «Вибрана бібліографія», де вміщено вказівку на праці, доступні пересічному відвідувачу на-

⁴ Іноді їх виокремлюють у самостійні види джерел. Див.: Підпригора О. А. Основи римського приватного права: Підручник. К.: Вища шк. 1995. С. 18–32; Підпригора О. А. Римське приватне право: Підручник для студентів юрид. спец. вищих навч. закладів. Вид. 3-є, перероб. та доп. К.: Ін Юре, 2001. 440 с.

⁵ Далі посилання на Закони XII таблиць робиться таким чином: Закони XII таблиць, перша цифра – таблиця, друга – стаття. При посиланнях використане видання: Харитонов Є. О. Основи римського приватного права: посібник для аудиторного і самостійного вивчення курсу. Одеса: видавець Букаєв Вадим Вікторович, 2016. С. 311–318.

⁶ Далі посилання на Інституції Гая робиться таким чином: Гай. Інституції, перша цифра – книга, друга – фрагмент. При посиланнях використане видання: Харитонов Є. О. Римське право (Інституції). вид. 3-тє, виправлене. Х.: Одіссей, 2003. С. 199–215.

⁷ Далі посилання на Дігести Юстиніана у тесті робиться таким чином: Дігести, перша цифра – книга, друга цифра – титул, третя – фрагмент, четверта – § (якщо він є). При посиланнях використане видання: Digesta Iustiniani Augusti (Mommsen Th.)/ Vol. I–2. Berolini, 1866–1870; Харитонов Є. О. Основи римського приватного права: посібник для аудиторного і самостійного вивчення курсу. Одеса: видавець Букаєв Вадим Вікторович, 2016. С. 215–241.

⁸ Особливо рекомендую: Ціцерон, Марк Тулій. Про державу; Про закони; Про природу богів. Пер. з латин. Володимир Литвинов. К.: Основи, 1998. 476 с.

укових (спеціалізованих) бібліотек, а також до відповідних оглядів бібліографії.⁹

3. Періодизація розвитку Римської держави і права

Оскільки формування та розвиток римського приватного права відбувалися протягом майже тисячоліття, для систематизації матеріалу необхідним є виокремлення визначальних етапів розвитку Римської держави та права.

Торкаючись періодизації розвитку Риму, як держави, найпростішим буде притримуватися поширеного поділу історії Риму на три періоди:

- Архаїчний (царський) – 753–509 рр. до н.е.
- Республіканський – 509–30 рр. до н.е.
- Період імперії – 30 р. до н.е. – 476 р.н.е.¹⁰

Однак *періодизація розвитку римського права має певні нюанси.*

Вони полягають в тому, що треба враховувати відмінності у підходах до визначення етапів розвитку римського права і римського приватного права.

Точки зору щодо їхньої періодизації можна узагальнити, виокремивши два основних підходи, котрі умовно можна позначити як «домінантний» та «поступально-хронологічний».

У першому випадку періодизація ґрунтується на врахуванні домінант, пріорітетності характеру права на певному відтинку часу.

У другому – визначаються етапи розвитку римського права в системі природної течії часу (*хронологічна версія*).

Для того, щоб вирішити, якому з цих підходів віддати перевагу, варто задуматися над такими обставинами.

На ранніх етапах розвитку Римської держави приватного права як такого ще не існує. Відносини з приводу майна регламентуються *jus Quiritium* (*jus civile*), до якого пізніше додаються норми *jus gentium*. Поділу права на публічне і приватне права ще нема. Йде

⁹ Суспільство. Держава. Право. Науково-практичний журнал. Вип.2.: Цивільне право. О.: ОНЮА, 2002. С. 62–66; Суспільство. Держава. Право. Науково-практичний журнал. Вип.5.: Цивільне право. О.: ОНЮА, 2005. С. 84–88

¹⁰ Тищик Б.Й Держава і право Стародавнього Риму. Навч. посіб. Львів: Юрид. ф-т Львів.ун-ту. 1998. С. 6–7.

лише процес їхнього формування, пік активності якого припадає на період принципату.

На початку домінуюче приватне право, як галузь, фактично сформувалося – далі іде процес доопрацювання норм, поновлення законодавства, кодифікації тощо.

Враховуючи ці обставини, необхідно визнати, що говорити про існування приватного права як галузі впродовж всієї історії існування Риму не можна, тому і застосування для його періодизації «хронологічної концепції» є некоректним.

Остання виникла як підхід до періодизації римського права в цілому. Щодо нього, справді, можна виділити архаїчний, докласичний та ін. періоди.

Екстраполяція такого підходу до права приватного може призвести до викривлення розуміння сутності і специфіки останнього.

Тому, коли йдеться про регулювання відносин між окремими особами, тобто про приватне право, більш прийнятною очевидно є «домінантна» система.

З врахуванням цих положень можна виокремити такі періоди розвитку римського права:

Дія норм *jus civile*, кодифікація цивільного права (VII–IV ст. до н.е.)

Вдосконалення *jus civile*, формування засад приватного права (IV–I ст. до н.е.)

Завершення формування приватного права, як галузі, розрізнення приватного і публічного права (I ст. до н.е. – II ст. н.е.)

Вдосконалення знайдених рішень, кодифікації (II – V ст.)

Для зручності ці періоди можна згрупувати таким чином:

А) I–II – *jus civile* (у тому числі, протоприватне право);

Б) III–IV – приватне (і публічне) право Стародавнього Риму, як галузі знань про право.

Отже, можна вважати, що приватне право, як сукупність правових засад регулювання відносин між юридично рівними суб'єктами, сформувалися лише у добу принципату.

З цього часу *jus privatum* існує як антитеза *jus publicum*, категорія, поява якої пов'язана з необхідністю регулювання відносин між окремими особами у суспільстві.

4. Нарис політичного, суспільного та економічного розвитку Стародавнього Риму

Рим був заснований у 753 р. до н.е. Після цього впродовж двох з половиною сторічч він знаходиться під владою етрусків, які спричинили величезний вплив на римську культуру. З врахуванням цієї обставини перші три століття Риму нерідко оцінюють як «етруську прелюдію», а власне римської цивілізації ведуть з встановлення Республіки у 509 році до н.е.

Після встановлення Республіки, Рим впродовж кількох сторіч залишається лише одним з багатьох міст-держав Італії і Середземномор'я, – його покликання як світової держави в цей час ще не було очевидним.

Однак, на початку III ст. він оволодіває всім півостровом, захопивши у 272 г. до н.е. останнє з грецьких міст-колоній Великої Греції – Тарент.

Рим стає все більш агресивним і з неминучістю призводить до конфлікту з наймогутнішою державою Середземномор'я того часу – Карфагеном. Пунічні війни, що продовжувалися майже сторіччя, йдуть з перемінним успіхом, але врешті завершуються розгромом Карфагена і створенням римської провінції Африка, що стає однією з житниць Риму. Після цього Рим підкорює еліністичні держави – спадкоємців імперії Олександра Македонського, Малу Азію тощо, внаслідок чого утворюються нові провінції: Нарбонська Галлія, Єгипет та ін.

На межі тисячоліть формується *Римська імперія*, яка вже є тепер не лише європейською державою, але і африканською і азійською. Середземне море стає внутрішнім: на його берегах розкинулися володіння Риму.

Сенат встановлює різний статус для різних територій Риму: особливий статус мають міста, що здалися на милість переможців, колонії римських громадян в провінціях, міста-союзники, міста-муніципії, що зберегли первісну систему управління, тощо.

Така диференціація, пільги римським громадянам зумовила виникнення парадоксальної ситуації: в I ст. до н.е. союзники оголосили Риму війну за право стати римськими громадянами. Громадянська війна закінчилася перемогою Риму, але вимоги союзників були задоволені. З цього часу, можна вже говорити про «римську» Італію.

При цьому за межами Італії провінції наражаються на нечувану експлуатацію.

Слід звернути увагу на парадокс, який полягає в тому, що демократизація політики щодо народів та держав, що увійшли до складу Риму, пов'язана не з Республікою, а з Імперією, особливо її раннім періодом – Принципатом.

Соціально-економічна структура раннього Риму була доволі простою. Всупереч думці, розповсюдженій римськими істориками, соціальні протиріччя між патриціями і плебеями не починаються «від заснування міста», а виникають лише наприкінці VI ст. до н.е. Після спалаху протистояння між ними в 494 р. до н.е., патриції змушені, хоча зі значними обмеженнями, дозволити плебеям брати участь в політичному житті міста.

Після цього *республіканські інститути Риму формуються на принципах розподілу влади і контролю органів управління одне за одним:* куріатні коміції обирають магістратів, приймають закони і плебісцити; виконавчу владу здійснюють магістрати, котрі обираються на рік і не підлягають переобранню на повторний термін; один з видів магістратів – претори – наділяється кримінальною, адміністративною та цивільною юрисдикцією і, таким чином, разом з суддями-непрофесіоналами, утворюють судову владу; Сенат, що складається з колишніх магістратів, затверджує закони і результати виборів, контролює діяльність магістратів і дає їм настанови, вирішує питання зовнішньої політики, веде нагляд за фінансами і дотриманням священних ритуалів – фактично здійснює керівництво державою.

Важлива роль відводилася народним трибунам, що обиралися тільки з числа плебеїв: вони мали право вето на рішення магістратів і користувалися імунітетом.

В ранньому Римі переважало натуральне господарство. Основною соціальною і економічною ланкою суспільства була *familia*, тобто сукупність людей – як вільних так і рабів – що знаходились під владою одного *paterfamilias* (батька сімейства).

Спочатку земля належала римській громаді в цілому. Окремі громадяни могли отримати її лише в колективне (пасовища, луки, ліси) або індивідуальне користування і посідання.

Дрібні землевласників складали основну масу виробників матеріальних благ. Рабів в період Ранньої Республіки було небагато,

а ставлення до них – доволі ліберальне, оскільки перші війни йшли між ближніми сусідами, до того ж з перемінним успіхом, що не включало можливості і римлянину побувати у полоні. З цих причин значення рабської праці в суспільному виробництві було невеликим.

У міру зростання Риму, перетворення його з міста-держави у світову державу відбуваються істотні зміни в економіці, суспільстві, політичних інститутах, самому характері давньоримського побуту, ментальності його громадян. Поступово дрібне селянське господарство зникає, поступаючись місцем латифундіям. З'являється товарне виробництво і його переваги стають очевидними.

У свою чергу, зміна системи господарювання веде до соціальних змін. Нобілітет захоплює *ager publicus* (колишні громадські землі). Утворюється також клас торговців і фінансистів, роль якого все більше зростає відповідно зростанню ролі рухомості в житті суспільства. Раби, кількість яких тепер складає сотні тисяч, являють собою не тільки масу дармових працівників, але й серйозну соціальну силу, що становить загрозу для основ держави.

Республіканські інститути, що так добре функціонували в часи Ранньої Республіки, виявляються вже непридатними для реалізації мілітарної політики, забезпечення нормального функціонування різноманітних сфер держави.

Криза призводить до громадянських війн, спроб реформ (брати Гракхи, Марій), встановлення диктатур (Сулла, Гай Юлій Цезар).¹¹

В підсумку формується *Принципат*, котрий характеризують як «римський варіант монархії елліністичного типу».

Першим принцепсом стає внучатий племінник Гая Юлія Цезаря – Октавіан, якому Сенат в 40 р. до н.е. присвоює титул Імператора, в 30 р. – вручає владу трибуна, в 27 – ім'я Август. З 19 р. до н.е. – Октавіан Август – куратор моральності, з 12 р. до н.е. – Великий понтифік. Таким чином, в руках принцепса зосереджується вища військова, цивільна і релігійна влада.

З Принципатом починається нова доба – Пізній Рим (Імперія). У порівнянні з неспокійними останніми роками Республіки вона здається «Золотим Віком».

¹¹ Тищик Б.Й Держава і право Стародавнього Риму. Навч. посіб. Львів: Юрид. ф-т Львів.ун-ту. 1998. С. 63–93.

Хоча перше століття нашої ери ще минає в завойовницьких війнах, однак їхній розмах поступово скорочується – Імперія досягла максимально розумних меж. Останнім імператором, за якого тривали завоювання, був Траян. Після його смерті у 117 р. Адріан обмежується забезпеченням цілісності і безпеки Імперії. Для охорони кордонів зводиться система укріплень, характер яких свідчить про оборонну військову доктрину Рима. Кількість легіонів скорочується. Армія все частіше формується з жителів провінцій, – особливо це стосується прикордонних районів.

Всередині Імперії, в цілому, також встановлюється мир. Цьому сприяє те, що влада принцепса не передається у спадок. Замість цього наступником принцепса є особа, всиновлена ним зі згоди сенату.

Варто відзначити існування суперечливих тенденцій розвитку римського суспільства і держави.

З одного боку – триває згортання демократичних республіканських інститутів. Наприклад, магістрати втрачають своє значення – їх замінюють префекти, чиновники, що призначаються імператором. Відбувається зростання бюрократичного апарату, на чолі окремих ланок якого все частіше стають вільновідпущені грецького походження. Канцелярія імператора стає централізованим адміністративним органом, а її структурні підрозділи нагадують своїми функціями і характером сучасні міністерства і відомства.

З іншого боку, відбуваються позитивні зміни в соціальному житті суспільства. Зокрема, вживаються заходи до зменшення попиту на рабів на ринку. Зростає кількість відпущених на волю, підвищується роль останніх у політичному і економічному житті країни.

В 212 г. едиктом імператора Каракали всім вільним жителям держави даровано римське громадянство. Це ще більше полегшує торговий обіг.

Провінції розвиваються досить гармонійно, спілкуючись і обмінюючись товарами одна з одною, і всі разом (або принаймні, в більшості) наслідуючи Рим в організації міської інфраструктури, системи управління, сільськогосподарського виробництва тощо. Площа імперії в добу її розквіту досягала 3,5 млн. кв. км, довжина кордонів – 10 тис. км, а населення – 70 млн. Складається не лише регіональна або місцева, але також єдина загальнодержавна економіка.

В пору свого розквіту Імперія являє собою подібність федерації, в якій міста-держави і інші державні утворення об'єднані під егідою Риму, але, в цілому, є достатньо незалежними суб'єктами. Кожен з них був цілком самостійним і міг користуватися благами «*Pax Romana*» (Римського Світу). На цій основі переможці-римляни зуміли об'єднати переможені народи, перетворивши їх з підкорених підданих, в своїх громадян.¹²

Проте «*Золотий Вік*» *тривав недовго*. Наприкінці II ст. починається період внутрішніх і зовнішніх потрясінь Риму, причиною яких були:

- велике переселення народів Євразії, що вилилось для Рима в нашествя германців;
- економічні і соціальні труднощі;
- виникнення християнства, що руйнувало систему традиційних римських цінностей;
- зростання невідповідності між організацією внутрішніх структур Римської імперії і постійною необхідністю захищати її кордони;
- збільшення ролі армії в політичному житті, що призвело до появи низки «солдатських імператорів» тощо.

Спробу вирішити ці проблеми зробив *Діоклетіан*, що став імператором у 284 р. Реформи стосувались державного устрою, адміністративної сфери, податкової, грошової системи та ін. Імперію було поділено на чотири частини, на чолі яких були поставлені два августи і два цезаря. Рим перестав бути столицею (власне кажучи столиць стало чотири – Трір, Мілан, Сирмій, Нікомодія). І навіть, коли наступник Діоклетіана – *Костянтин* – знову відновив єдність держави, Риму не було повернуто його статус столиці. Нею стало грецьке місто Візантій, котре отримало найменування Константинополь і неофіційний титул «Новий Рим».

З реформ Діоклетіана і Костянтина почалась остання фаза існування Римської держави. Іронія долі полягала в тому, що Рим, який колись вигнав Тарквінія і обрав Республіку, в пошуках порятунку прийшов до доміанату – монархії, але вже не етруського, а східного типу. Як показав подальший розвиток подій, це був не вихід, а тільки відстрочка кінця.

¹² Тищик Б.Й. Держава і право Стародавнього Риму. Частина II. Навч. посіб. Львів: Юрид. ф-т Львів.ун-ту. 1999. С. 4–22.

Домінат, попри зовнішню його ефектність, від початку виявився недостатньо життєздатним. Реформи часто-густо давали негативний результат. Наприклад, збільшення числа провінцій від сорока до ста, щоб наблизити правителів міст до їхніх володінь, потягло значне збільшення бюрократичного апарату; створення діоцезів і префектур з метою посилити централізоване управління, призвело до сепаратизму. Бажаючи підвищити ефективність сільськогосподарського виробництва, держава прикріплює до землі того, хто на ній працює, заохочуючи колонат, але колони, наближені за реальним станом до рабів, працюють настільки ж неефективно як і останні. З метою підвищення рівня життя, держава вводить жорстке регулювання цін на продукти, але це веде до сплеску спекуляції.¹³

І хоча Східна Римська імперія (Візантія) проіснувала ще близько тисячоліття, але це була вже інша цивілізація, де римське право зазнало істотних трансформацій.

5. Державні інститути Стародавнього Риму

Ознайомлення із системою державних інститутів у процесі вивчення Основ римського приватного права найбільший інтерес являє у контексті встановлення впливу згаданих інститутів на формування засад і положень приватного права. Тому можна обмежитися характеристикою лише тих інституцій, що безпосередньо впливали на правотворчий процес, визначаючи його тенденції та принципові засади.

В період **Республіки** такими інституціями є:

- Народні збори;
- Сенат;
- Ординарні патриціанські магістратури;
- Екстраординарні патриціанські магістратури;
- Плебейські магістратури.

У період Республіки *народні збори* існують у вигляді *коміцій*, під якими маються на увазі збори патриціїв та плебеїв, які виконують законодавчі, управлінські та судові функції.

Вони поділяються на:

1. Куріатні коміції (розглядають насамперед питання сімейного та спадкового права).

¹³ Тишик Б.Й Держава і право Стародавнього Риму. Частина II. Навч. посіб. Львів: Юрид. ф-т Львів.ун-ту. 1999. С. 24–36.

2. Центуріатні коміції (вважалися найголовнішими зборами римського народу і вирішували усі важливі питання. Їх рішення мав ратифікувати сенат).

3. Трибутні коміції (Вирішували ті питання, які полишили для них центуріатні коміції)

4. *Concilia plebis tributa* (Збори плебеїв, що скликалися для виборів плебейських трибунів та едилів і вирішення законодавчих питань. Їхні рішення називалися плебесцитами)

Крім того, скликалися неформальні збори (*contiones*), які могли обговорювати поточні питання, але не мали права приймати обов'язкові рішення.

Сенат – складався з 300 найвідоміших патриціїв. Пізніше до його складу могли входити й плебеї. Списки сенаторів з числа колишніх магістратів складалися цензорами. Сенат визначав головні напрямки зовнішньої політики, а у галузі внутрішніх справ був дорадчим органом магістратів, визначаючи основні напрямки їхньої діяльності. Ратифікував рішення народних зборів.

Ординарні патриціанські магістратури (з часом стали патриціансько-плебейськими) включали такі види вищих магістратів:

Консули (виконували адміністративні і судові функції. Обиралися центуріатними коміціями у кількості двох осіб: 1 – патрицій, 1 – плебей).

Претори (Їх було двоє – *urbanus* та *peregrinus* – управляли містом за відсутності консула, мали універсальну юрисдикцію у «спірних справах» на відміну від консула який мав юрисдикцію у «безспірних справах»).

Крім того існували нижчі магістрати (для виконання спеціальних функцій):

Цензори (Складали цензи – податкові і військові списки, а також списки сенаторів).

Курульні едили (Наглядали за порядком і розглядали суперечки на ринках)

Квестори (Спочатку виконували роль помічників консулів. З часом на них було покладено функції скарбників, хранителів держархіву та інтендантів у провінціях).

Колегії жерців (Крім відправлення культу, займалися відправленням судочинства у справах, що мали сакральний характер).

Допоміжні колегії (Обиралися для виконання окремих адміністративних робіт – організація карбування грошей, забезпечення стану доріг тощо).

Екстраординарні патриціанські (з часом стали патриціансько-плебейськими) магістратури:

Диктатор (Призначався з числа консулів, на час існування загрози державним інтересам, але не довше, ніж на 6 місяців. Мав сукупну владу усіх ординарних магістратур)

Magister equitum (Начальник кінноти. Підпорядкований був лише диктатору)

Praefectus urbi («Правитель міста». Консул, що мав останнім покидати місто у небезпеці. Відповідав за забезпечення функціонування міста).

Плебейські магістратури. Сюди входили:

Трибуни (Обиралися зборами плебеїв на 1 рік у кількості спочатку 2, потім – 10 душ. Захищали інтереси плебсу, для чого були наділені правом вето).

Плебейські едили (Допоміжні органи трибунів. Обиралися зборами плебеїв і виконували функції, аналогічні функціям курульних едилів).

У період **принципату** система державних органів залишилася майже без зовнішніх змін. Разом із тим, представницькі законодавчі та управлінські органи поступово втрачають реальне значення, оскільки влада акумулюється в руках *принцепса*, котрий управляє країною за допомогою низки допоміжних органів та служб – Consilium principis, Fiscus caesaris, Praefectus praetorio та спеціалізованих канцелярій принцепса.

Проте тривалий час зберігає своє життєздатність інститут *преторів*: останні виступають як суб'єкт правотворчості аж до створення «постійного едикту».

Істотних змін зазнають державні інституції у період **домінату**.

Вищим органом влади і управління стає імператор.

Владні функції він здійснює за допомогою спеціальних органів: центральних та регіональних (місцевих).

До центральних державних органів належали:

Consistorium sacrum (Священа рада)- постійний дорадчий орган при імператорі.

Вищі бюрократи: Quaestor sacri palati – секретар імператора або ж міністр юстиції, comes sacrarum largitionum – управляючий державною скарбницею або ж міністр фінансів, comes rerum privationum – управляючий імператорським майном, magister officiorum – управляючий центральними імператорськими установами (імператорською адміністрацією).

Військовонаачальники – magistri militum (Їх очолював сам імператор)¹⁴.

6. Культура Стародавнього Риму

З'ясовуючи особливості римської культури, варто взяти за основу *ключове поняття «цивілізація» (що є тотожнім поняттю «культура»)* і визначити місце права у її структурі.

Категорія «цивілізація», взята у певних хронологічних рамках позначає собою етап у історії людства, який характеризується певним рівнем потреб, здібностей, знань, навичок та інтересів людини, способом виробництва, духовним та політичним устроєм суспільства.

Оскільки тип культури відрізняється в залежності від регіональних особливостей слід вести мову *не лише про хронологічні, але й локальні цивілізації*. Зокрема, у зв'язку з вивченням римського приватного права йдеться про *Давньоримську локальну цивілізацію*.

Але, приступаючи до аналізу особливостей цієї цивілізації треба мати на увазі, що коли внесок Риму в політичну історію Європи і всього світу не викликає сумніву, то складнішою є справа з питанням про специфічну римську культуру.

Навіть фахівці, які загалом лояльно налаштовані по відношенню до Риму, нерідко досить скептично оцінюють самотність його культури.

Дійсно, якщо побіжно оцінити внесок Стародавнього Риму до скарбниці людської культури на початку нашого тисячоліття, то таке враження можливе.

Визначення специфіки римської правосвідомості не може бути повним, якщо не врахувати вплив грецької культури.

При згаданих вище особливостях римського характеру, зокрема, і римського суспільства і держави, в цілому, можна було очікувати

¹⁴ Огляд публічного римського права див.: Підпригора О. А., Харитонов Є. О. Римське право: підруч. 5-те вид. К.: Юрінком Інтер, 2023. 528 с.

цікавих і непередбачених результатів зіткнення грецької і римської культур, що мали як схожі риси, так і відмінності.

Попри усю несхожість національного характеру греків і римлян ці культури об'єднувало те, що вони формувалися на однаковому підґрунті – на базі античного громадянського суспільства. Весь лад такого суспільства визначав шкалу основних цінностей. До них, зокрема, належали: ідея значимості та єдності громадянського суспільства при нерозривному зв'язку блага окремої особи з благом усього колективу, служити якому – обов'язок кожного громадянина; ідея верховної влади народу, що підіймає античне місто на недосяжну висоту у порівнянні з тими державами, де володарює один, а решта – його раби; ідея свободи і незалежності як для міста, так і для громадян (попри усі розбіжності в тлумаченні свободи, дисципліни тощо, про які згадувалися вище, вона завжди протиставлялася рабству); ідея тісного зв'язку громадянського суспільства з її богами і героями.

Крім того, політичне життя грецьких полісів і Риму, змагання лідерів різноманітних напрямків, що прагнули заручитися підтримкою народного зібрання, відкриті судові процеси, що привертали масу слухачів, сприяли розвитку ораторської майстерності, мистецтва переконувати, логічного мислення, вміння чітко формулювати тощо.

Разом із тим, відмінності між цими культурами уберегали Рим від простого епігонства. Римляни були занадто сильним, занадто своєрідним народом, щоб беззаперечно і шанобливо перейняти досягнення греків.

Багато в чому між ними існували розбіжності. Зокрема, можна згадати про те, що коли греки створювали міфи «з любові до мистецтва», наділяючи богів і героїв абстрактними, загальнолюдськими доброчинностями, то «антиміфологічні» римляни, створюючи свої легенди, в центр їх ставили передусім Рим і тих, хто боровся за його велич.

Грецька родина не мала характеру того напіввійськового, напівгосподарського об'єднання, що було характерним для римської сім'ї; римський плебс витратив більше зусиль для завоювання політичних прав, ніж грецький демос, а в процесі протистояння вироблялися різноманітні форми організації як патриціїв, так і плебеїв, що потягло вдосконалення різноманітних державних інституцій та установ; особливий, складний характер взаємовідносин патриціїв і плебеїв

зумовлював також особливе значення права в житті суспільства, оскільки існувала потреба детальної регламентації публічних і приватних відносин.

Специфічним був у Римі зв'язок права з релігією, що практично не мало місця в грецьких містах. Це пояснюється тим, що у Римі тісний зв'язок релігії з правом, з політичною боротьбою, з одного боку, підвищував її значення в житті суспільства, з іншого – сприяв її формалізації, деталізації різноманітних засобів спілкування з божеством, пізнання його волі, виключав політ фантазії в релігійній сфері.

Грецька і римські культури впритул зійшлися у III ст. до н.е. Еллінська культура, що стала вже елліністичною все ще випереджала в розвитку римську культуру, але занепад її наближався. У Римі ж класична антична цивілізація ще тільки розквітала.

Але було б неправильно розглядати цей процес спрощено – лише як сприймання відносно відсталим, позбавленим уяви Римом досягнень блискучої грецької культури.

Безумовно, філософія стоїків, що прийшла з Греції, набула в Римі значну кількість прихильників, особливо серед найбільш розвиненої частини суспільства. Але в той же час її положення відносно помірності і вміння володіти собою не мали б такого швидкого і широкого розповсюдження у Римі, якщо б не відповідали моральним ідеалам римлян, що сформувалися ще в ранній республіканський період.

Еллінська культура була не єдиним чинником, що впливав на створення римської цивілізації. В цей же період відбувається складний процес романізації римських провінцій, розповсюдження в них античної культури і зустрічний, не менш складний процес впливу провінцій на Рим. При цьому відчувається певний вплив Заходу (наприклад, в запозиченні ним окремих елементів звичаєвого права, пов'язаного з громадою, а також деяких рис, що ідеалізували простий, здоровий побут «варварів») і відчутний вплив східних провінцій, особливо в сфері релігії, принаймні, в частині, що не суперечній традиційній римській моральності.

На базі взаємодії цих сил поступово формується своєрідна культура пізнього, імператорського Риму, в структуру якої входять релігія, право, філософія, наука тощо.

Але тут слід звернути увагу на те, що коли у I–II ст.н.е. перше місце займає наука, філософія, що продовжує грецькі традиції стоїцизму,

епікурейства, то вже у III ст все більше переважають ірраціональні витоки. В релігії на перший план виступають не ритуали, а віра, чистота душі. Аналогічні метаморфози відбуваються і з правом: тепер все більше уваги приділяється не літері, а з'ясуванню дійсної сутності закона, волі людини.

Трансформація римської культури продовжується до того часу, поки її не змінє культура християнська, що супроводжується в зв'язку з кризою, а потім і розпадом Римської імперії, заміною єдиної римської культури місцевою моральністю і звичаями провінцій, що віщує настання «варварського» періоду.

Таким чином, можна зробити загальний висновок про існування самостійної, особливої римської давньої цивілізації. Спочатку вона формується на підґрунті специфічної римської моральності, соціальних і політичних інституцій, що обумовили виникнення особливого римського національного характеру, релігії, права. Потім на цей матеріал накладаються досягнення античної Греції (давньогрецької цивілізації), а також культур інших народів Сходу і Заходу, в результаті чого і виникає «Римський Світ», котрий являє собою реалізацію ідей «відкритого суспільства», але на специфічному римському підґрунті і за допомогою специфічних засобів. Набуваючи риси «універсальності», і певною мірою синкретичності, римська цивілізація породжує універсальні, ще не відомі Європі релігію, мораль, право, політичні інститути, що в свою чергу складають її серцевину, сутність і зміст.

Останнім часом в літературі достатньо чітко визначають *місце права у структурі цивілізації*, котру можна розглядати як зрізану піраміду, що має п'ять поверхів, складених із взаємодоповнюючих елементів:

- перший – людина /сім'я/,
- другий – технологічний спосіб виробництва,
- третій – екологічний спосіб виробництва,
- четвертий – соціально-політичний устрій,
- п'ятий – суспільна свідомість /духовний світ/.

У цій піраміді праву відводиться місце на четвертому «поверсі» між іншими елементами соціально-політичного устрою.

Але такий підхід дещо спрощено зображує роль права та його значення у системі цінностей (культури) людства.

Якщо оцінювати *право у якості явища цивілізації в цілому, то слід враховувати, що воно покликане бути носієм вищих принципів, засадничих цінностей цивілізації, реалізувати історичне призначення суспільства, пов'язане зі ствердженням у ньому сили та потенції розуму, високих гуманітарних засад*. Отже право не лише належить до елементів соціально-політичного устрою, але є також елементом суспільної свідомості, складовою духовного світу людини та її світогляду.

Що стосується культури Стародавнього Риму, то тут право спочатку було нерозривно пов'язане з релігією і лише потім почало відокремлюватись аж поки не перетворилось в один з факторів політико-філософських рефлексій.

Таким чином, римське право виникає у невід'ємному зв'язку, з релігією; потім воно набирає усе більшої соціально-політичної ваги, а відтак потребує філософського та фахового правничого осмислення і обґрунтування; і нарешті – у свої зоряні часи стає елементом суспільної та індивідуальної свідомості. Чим, власне, і визначається його значення не лише для Стародавнього Риму, але й для сучасної Європи.

Слід також враховувати особливості римської моральності, як одного з чинників, формування засад римського приватного права, маючи на увазі, що значною мірою вони визначалися специфікою формування римського характеру.

Багато авторів – і давні і сучасні – відмічали такі *рис*и римського характеру, як *раціоналізм, неспроможність до абстрактного мислення, використання чужих духовних (і не тільки духовних) здобутків*.

Але для того, щоб отримати повну картину, треба звернутися до витоків римської моральності, а після цього – до характеру і тенденцій її розвитку.

Передусім слід взяти до уваги надзвичайно важливе значення в житті давньоримського суспільства таких інститутів як *рід і сім'я*.

Рід (gens) є групою сімей вільних громадян, ведучих своє походження від загального прародителя, що носять його ім'я, об'єднаних спільністю культу і зобов'язаннями взаємодопомоги в дні війни і миру.

Патріархальна сім'я (родина) була осередком суспільства – найбільш фундаментальним і характерним з римських соціальних інститутів. За своїм характером вона нагадувала армійський підрозділ, переведений на військовий стан (В. Дюрант). Влада «батька сімейства»

була практично необмеженою стосовно дітей, дружини, рабів, худоби. Він один представляв родину в усіх зовнішніх відносинах, захищав її (і свої) права на суді, вважався єдиним володарем всього майна, що знаходилося в сім'ї або набувалося кимось із членів сім'ї. Життя і смерть рабів, дітей і в значній мірі – дружини – були в його владі.

Права батька сімейства певною мірою обмежувалися звичаями, суспільною думкою, радою роду, преторськими едиктами.

Але слід також звернути увагу на те, що римляни взагалі досить розумно і обережно користувались своїми правами в родині: формальні приписи були значно суворішими, ніж реальна практика. В результаті між дітьми і батьками існували повага та приязнь, що приховувались зовнішньою стриманістю, а становище жінки було ліпшим, ніж в гуманній Греції.

Таким чином, *римська родина являла собою своєрідне господарське об'єднання, – зібрання підвладних осіб і речей, що належать старшому родичу по висхідній лінії*. Саме в цьому малому суспільстві, в якому об'єднувалися функції родини, релігії, школи, виробництва і уряду, зростав і виховувався маленький римлянин, поважаючи батьків, безумовно виконуючи усі їхні розпорядження, формуючись як надійний громадянин непереможної держави.

Проте римська моральність формувалася не лише під впливом культу родини. У сукупності з останнім, доповнюючи його, своєрідно формувалася римська релігія.

За своєю психологічною основою вона тривалий час залишалася «антиміфологічною». З першими божествами дитина зустрічалася в родині, де його охороняли духи предків, а носіями божественного були батько і мати.

Римлянин зростав і його оточувало все більш широке коло богів, котрі, разом із тим, на відміну від грецьких були позбавлені людських якостей. Інколи це були просто абстракції: Здоров'я, Молодість, Честь, Надія, Доблесть, Чистота, Злагода, Перемога, Рим.

Складна система божеств і взаємовідносин з ними зумовлювала значення жерців. Хоча культові обряди зводилися фактично до звичайного приношення жертв або дарів богам, щоб задобрити їх і заручитися підтримкою в тяжку хвилину, але характерною рисою ритуалів була вимога виконання їх з такою точністю в словах і діях, що могла бути забезпечена тільки фахівцями – жрецьми. (Тут варто

звернути увагу на те, що настільки ж суворі вимоги до формальної сторони договорів існували і на ранніх етапах розвитку римського права, які теж відбувалися під керівництвом жерців.)

В давньоримській релігії дослідники вбачають багато негативних рис, поміж якими на першому місці стоїть превалювання форми, ритуалу над змістом. Разом із тим, давня римська релігія внесла в моральність значний вклад: саме вона упорядковувала і зміцнювала індивідуума, родину, державу. Вона фундаментувала також право, зводячи його до небесних витоків і вбираючи у релігійні шати, називаючи злочином порушення небесного порядку і спокою, підкріплюючи клятви авторитетом Юпітера. Завдяки їй, всі сторони суспільного життя набували урочистості. Вона передувала кожній дії уряду молитвою і ритуалом, підводячи державу до такої нерозривної і тісної єдності з богами, що благочестя і патріотизм ставали одним цілим, а любов до Батьківщини підносилася до такої відданості, прикладів якої не знає історія людства.

Пізніше римська моральність зазнає змін під впливом християнства. Вона стане м'якшою, в чомусь більш людяною. В право вносять християнський містичний коректив. Але при цьому слід пам'ятати, що підвалини римського права було закладено ще в період Республіки, на республіканських традиціях і чеснотах.

Розглядаючи *особливості формування правосвідомості громадян Риму*, варто звернути увагу на те, що воно відбувалося у процесі виховання та освіти, властивих республіканському Риму.

Римлянин, що отримав характерне для часів Республіки виховання, був консервативним, відданим державі, шанобливим до старших, завзятим, чесним, практичним, суворим. Для нього не було обтяжливим підпорядкування наказам, служіння суспільним інтересам, державі. На цьому ґрунтується право держави вимагати від громадянина звіту в суспільній діяльності, прибутках тощо. Індивідуалізм, свобода, шановані греками, для римлянина поступалися місцем колективізму і загальній волі. Як зазначалося вище, він був позбавлений уяви, причому до такої міри, що навіть не міг створити власної міфології і з часом запозичив її у греків, а потім і на Сході. Він не потребував чистої науки і з підозрою дивився на філософію, що здавалася йому руйнівницею давніх вірувань та устрою.

Як зауважував Віл Дюрант, життя римлянина не вимагало від нього теоретичних знань у галузі права. Натомість, він умів одне - володарювати світом.

Свій внесок в формування римського характеру вносила *освіта*, в процесі якої, втім, відбувалося і *виховання*, завдяки підбору дисциплін і навчального матеріалу. Формуванню правосвідомості, зокрема, сприяло вивчення напам'ять Законів XII Таблиць. Разом із тим, наприклад, атлетиці уваги практично не приділялася, як предмету даремному: за римською уявою гартуватися і набиратися сил краще в процесі корисної роботи на земельній ділянці, а не виконуючи непотрібні вправи.¹⁵

Питання для самоперевірки:

В чому полягає мета вивчення римського приватного права?

Назвіть першоджерела вивчення римського приватного права.

Які етапи розвитку Римської держави та права є визначальними?

В якому році був заснований Рим?

Дайте характеристику соціально-економічної структури раннього Риму.

Визначте основні характерні риси Принципату.

Назвіть відмінності Принципату від Домінату.

¹⁵ Детальніше про римський характер див.: Фалкс Марк Сідоній. Звільни свого внутрішнього римлянина. Пер.з англ. О. Тільна. Харків: Вид-во «Ранок»: Фабула, 2019. 192 с.; Хавр Алекс. А потім прийшов Цезар... Пер.укр. О. Кожушко.. Харків: Вид-во «Ранок»: Фабула, 2019. 192 с.

Тема 2

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РИМСЬКОГО ПРАВА КЛАСИЧНОГО ПЕРІОДУ

1. Право приватне та публічне

Бачення римськими правознавцями сутності римського права класичного періоду відображене у популярній і нині сентенції Ульпіана, котрий зазначав, що вивчення права поділяється на дві частини: публічне та приватне право.

Публічне право – це те, що стосується становища римської держави, приватне – це те, що стосується користі окремих осіб; існує корисне у суспільному відношенні і корисне у приватному відношенні.¹⁶

На перший погляд це розмежування здається достатньо чітким.

Але, якщо придивитись, що ж саме, на думку Ульпіана, включає в себе публічне право, то визначеність зникає. Він зазначає, що публічне право включає в себе святині, служіння жерців, положення магістратів. В той же час приватне право поділяється на три частини, бо воно складається або з природних приписів, або з приписів народів, або з приписів цивільних.¹⁷

Стає очевидним, що критерії розмежування і визначення сфери дії публічного і приватного права обрано довільно і потребують уточнення.

Враховуючи цю обставину, можна запропонувати *такі критерії розмежування публічного та приватного права*:

1) якості суб'єкта публічного права обов'язково виступає держава, в той час як приватноправові відносини складаються між окремими громадянами, приватними особами;

2) приватноправові норми надають простір вільному розсуду учасників відповідних відносин, тоді як у публічно-правових держава досить чітко (іноді, навіть, жорстко) встановлює варіант поведінки громадян та органів держави;

3) приватноправові інтереси держава захищає, за наявності відповідної ініціативи потерпілої особи. У цьому випадку захист відбувається шляхом позову у цивільному процесі. Але захист публічного

¹⁶ Дігести.1.1.2

¹⁷ Дігести.1.1.2

інтересу є обов'язком органів державної влади, і ці органи мають вступатися за такий інтерес з власної ініціативи.

Слід наголосити на тому, що, проводячи розділення права, *Ульпіан вів мову* про регулювання відносин, а *про поділ права з метою його вивчення*. В реальному житті такої чіткої межі не існує.

Тому, розмежовуючи право на публічне і приватне, слід зробити наступні застереження:

- поділ Римського права на публічне і приватне має умовний характер;

- проводячи таке «розділення», зустрічаємося зі своєрідним ефектом «перетікання права», який полягає в тому, що в залежності від стану сформованості права, світогляду, соціальних, політичних умов тощо відносини можуть визначатися суспільством то як публічні, то як приватні. Прикладом цього може бути кваліфікація у римському праві крадіжки, шахрайства як приватноправових деліктів, хоча з часом їх стали відносити до публічного права.

Оскільки, Ульпіан розділяв приватне право на три частини: природні приписи (природне право), приписи народів, приписи цивільні,¹⁸ треба з'ясувати, що значило це розділення.

Як писав Ульпіан, «**природне право** – це те, якому природа навчила все живе, оскільки це право належить не лише людям, але й всім тваринам, що народжуються на землі і в морі та птахам; сюди ж відноситься й спілка чоловіка і жінки, котре ми звемо шлюбом, й народження дітей, їх виховання; ми бачимо, що тварини, навіть хижі, володіють знанням цього права».¹⁹

Jus gentium (право народів) – «це те, чим користуються народи людства; можна легко зрозуміти його відмінність від природного права: останнє є спільним для усього живого, а перше – лише для людей (їх відносинах) між собою».²⁰

Крім того, існує **jus civile (цивільне право)**, «котре не відокремлюється цілком від природного права або ж права народів, але й не у всьому дотримується їх».²¹ Особливість його полягає в тому, що воно регулює відносини тільки між римськими громадянами, тобто обмежене за колом осіб.

¹⁸ Дігести.1.1.2

¹⁹ Дігести.1.1.3

²⁰ Дігести.1.1.4

²¹ Дігести.1.1.6

Співвідношення вказаних видів права, на *перший погляд*, виглядає як *концентричні кола*: найменше з них – це цивільне право, котре охоплює тільки відносини між громадянами Рима, затим йде «право народів», котре регулює вже не тільки відносини між римськими громадянами, але й між усіма людьми. Нарешті, найбільше коло відносин охоплює природне право, котре стосується усіх живих істот. Отже відмінність між цими «колами» полягає у кількості осіб, що охоплюються правовим регулюванням.

Разом з тим, варто звернути увагу на той факт, що між зазначеними «колами» практично відсутні якісь відмінності, зумовлені об'єктом правового регулювання та засобами, за допомогою яких це регулювання здійснюється.

Це дає підстави для висновку, що система римського права, згадувана у Дігестах, може бути інтерпретована таким чином:

Джерелом усього римського права є право природне як сума уявлень і норм, що стосуються понять «добро», «зло», «справедливість», «злочин», «правомірність» тощо.

Крім того, *все римське право складається з юридичних норм, що містяться у цивільному праві і праві народів* (причому, ці норми стосуються не лише інтересів окремих осіб, але й інтересів держави в цілому, тобто *цивільне право і право народів слугує джерелом як приватного, так і публічного права*).

Доповнює цивільне право і право народів *преторське право*. Це право, «котре ввели претори для сприяння цивільному праву чи для його доповнення або виправлення з метою користі для громади».²²

При цьому для природного, цивільного права або права народів *не є визначальною ознакою предмет правового регулювання*: вони рівною мірою стосуються як інтересів окремих осіб, так і інтересів суспільства або держави в цілому; в будь – якій з цих систем (груп правових норм) можуть бути норми, що стосуються положення або окремих громадян, або усього римського народу. На користь такого висновку свідчить і висловлювання Гая: «Всі народи, котрі управляються на підставі законів та звичаїв, користуються частково своїм власним правом, частково правом, що є спільним для всіх людей. Адже те право, котре кожен народ встановлює для себе, є власним правом держави і має назву цивільного права; те ж право, котре природний

²² Дігести.1.1.7.1

розум встановив між усіма людьми, дотримується всіма однаково і має назву права народів, тобто воно є правом, котрим користуються всі народи».²³

Отже, джерелами формування римського права були:

- природне право,
- цивільне право,
- право народів,
- преторське право.

Сформоване таким чином єдине римське право поділяється на право приватне і право публічне, кожне з яких має у своєму складі норми, що належать до тих чи інших названих джерел.

Розмежування приватного і публічного права провадиться за такими критеріями:

- характер інтересів, що захищаються даною галуззю права (індивідуальні чи сукупні);
- спосіб впливу на учасників даних відносин (рівність сторін або владний припис);
- правове становище потенційних учасників (приватні, окремі особи або державні органи тощо);
- ініціатива застосування засобів захисту (з боку самого потерпілого або за ініціативою органів держави, посадових осіб, покликаних здійснювати такий захист);
- порядок захисту (позовний захист, цивільний процес або звинувачувальне провадження при державних органах, кримінальний процес тощо).

2. Філософські підвалини Римського права

Виявлення сутності і принципових засад римського приватного права, неможливе без характеристики його *філософії*. (тобто, світоглядного пояснення сутності римського права, його розуміння і покликання, оцінки під кутом зору людського буття, існуючої в ньому системи цінностей).

На ранніх етапах його розвитку світоглядні витоки цивільного права ще не були визначені достатньо чітко, хоча такі категорії, як «добра совість», «громадянська честь», «доблесть», «порядність»

²³ Дігести.1.1.9

вже в період Ранньої Республіки ввійшли у плоть і кров римського суспільства.

Формування філософії римського права починається в останні два сторіччя перед початком нашої ери і триває практично весь період принципату. При цьому, *суттєву роль тут відіграла давньогрецька філософія*, зокрема, такі течії, як стоїцизм, епікурейство

Слід мати на увазі, що деякі автори (наприклад, Джамбатіста Віко) заперечували вплив давньогрецької філософії (етики) на римське право.

Тому, визначаючи *значення грецької філософії* для формування римського права, слід враховувати, *опосередкованість* такого впливу – те, що положення давньогрецької етики, як правило, знаходили відображення не безпосередньо в нормах права, як таких, а спочатку слугували генезою давньоримської філософії.

І лише з часом, будучи відображеними римською мораллю і правосвідомістю, через римську юриспруденцію та специфічний інститут преторів, ці положення, набувши нового забарвлення, стали істотним фактором формування права взагалі і приватного права, зокрема.

При цьому, слід мати на увазі *наявність вже у республіканському Римі морально-психологічного підґрунтя* для сприймання ідей *грецького стоїцизму*.

Важливим було те, що елліністична філософська думка розробила вчення, синтезувала погляди, які відповідали не тільки загальним тенденціям розвитку античних цивілізацій, але й найкращим чином відображали прагнення Риму, його сутність на той час. Річ у тім, що стоїки якраз прийшли до космополітизму і саме у цій якості він перейшов в римську філософію. Таким чином, сприймання стоїцизму як одного з філософських базисів, давало Риму подвійну вигоду: система моральних цінностей його відповідала римському ідеалу «доброго громадянина» – *vir bonus*, а космополітизм стоїків трансформувався у звичну для римлян версію про доцільність і необхідність існування їхньої держави як світової.

Розквіт стоїчного вчення у Римі припадає на останні роки Республіки і триває ще деякий час. Найбільш відомими його адептами були Сенека Молодший, Цицерон (погляди якого, втім, були досить еkleктичними), дещо пізніше – Марк Аврелій Антонін. Кожен з них немов би втілював особливості поглядів певного періоду: кінець Республіки, Принципат, кінець «Золотого Віку». Погляди римських

стоїків знайшли відображення також утворах Тацита, Плутарха, Светонія.

Хоча стоїцизм як система поглядів, як шкільне академічне вчення продовжує існувати і у період пізньої імперії, але після Марка Аврелія стоїчна філософія все більше втрачає популярність. Значною мірою це було зумовлене тим, що етичні рекомендації стоїків, які орієнтувалися на вибранного, незалежного від зовнішніх обставин мудреця, не відповідали реаліям пізньої Римської імперії.

Набула популярності у Стародавньому Римі така філософська течія як- **епікурейство** з її доступною ідеєю про те, що для щастя необхідно бути тільки чесним та справедливим і на цій основі можна насолоджуватись життям і піклуватися про власну вигоду.

У Римі ці положення найбільш повно були розроблені Лукрецієм Каром у поемі «Про природу речей».

За Лукрецієм, зміст законів визначається навіть не природою (адже природа одна, а закони у різних суспільствах – різні), а розрахунком на позитивні зміни у розумінні їхньої корисності.²⁴ Природно, що в цьому випадку виникає питання про розуміння «корисності» закону індивідом і суспільством. У пошуках відповіді на нього Лукрецій виходив з традиційних римських уявлень про порядність, чесність, добро, зло. Разом із тим, ці категорії він нерідко модернізує. Зокрема, реформує поняття **pietas** (відданість, шанобливість), що вважалося однієї з основ життя римського суспільства.

В найдавніші часи pietas означало охорону і вшанування родинних святих. Пізніше йому було надано характеру етичної норми, що вимагає доброго і уважного ставлення до членів своєї родини, до співгромадян, до держави, до римських богів. Лукрецій позбавив цю норму релігійного аспекту, пояснюючи pietas як добре (порядне) ставлення до своєї родини і батьківщини, підкреслюючи при цьому, що страх смерті і взагалі релігія руйнують відданість, змушуючи людей зраджувати батькам і батьківщині (Про природу речей. III. 83–86). Таке розуміння цієї та інших чеснот дозволяє Лукрецію зробити висновок, що краще жити спокійно, підкоряючись іншим, ніж мати турботи, управляючи кимось. А на цьому заснований принципово важливий висновок про примат індивідуалізму (Про природу речей. V. 1127–1128).

²⁴ Лукрецій Кар. V. 830–835.

Хоча прихильники римського стоїцизму нерідко піддавали епікурейців критиці, але треба враховувати і те, що з *точки зору формування засад класичного Римського Права* ці течії чудово доповнювали одна одну.

Погляди *стоїків* більшою мірою слугували фундаментом *публічного права*, маючи своїм стрижнем проблеми взаємовідносин громадянина і суспільства (держави), питання влади, управління тощо, і лише після цього, по дотичній, звертаючись до приватних прав окремих осіб.

Епікурейці ж, навпаки, розглядали проблеми суспільства, ідучи до них від потреб, поглядів, волі окремих індивідів. Тобто *визначальними для них були саме окремі, приватні права*.

На особливу увагу заслуговує **еклектичний підхід** до вирішення проблем філософії права, особливо помітний у філософських і політико-правових поглядах Цицерона, котрий, хоча і жив раніше більшості згаданих вище римських філософів, але чудово синтезував (а може, просто не хотів розрізняти) погляди на право представників двох названих течій.

З точки зору оцінки впливу Цицерона на формування філософії римського права найбільший інтерес являє розуміння ним таких категорій як «право», «цивільне право», «закон», «добро», «справедливість».

Цікава у цьому сенсі його праці «Про закони», «До промовця», «Про обов'язки», де обґрунтовано низку положень, ідей природного права в їх римській інтерпретації, розглядається співвідношення права взагалі і цивільного права, цивільного права та *jus gentium*, сутність та джерела права, види останніх тощо.

Систему права Цицерон бачив таким чином: природа, закони, звичаї, прецеденти, справедливі і добрі (*aequum et bonum*) угоди.

Згідно *природі* дотримуються того, що слідує із спорідненості та *pietas* (відданості, шанобливості).

Закони – це те, що підтверджено волею народу. (В іншому випадку Цицерон непослідовно ототожнює закони з правом, яке не залежить від волі людей).

Згідно *звичаю*, виконують те, що є справедливим і без санкції закону.

Прецедент – це те, відносно чого було винесене рішення і про що говориться в едиктах магістратів; спираючись на них, потрібно враховувати, хто був суддею і коли було винесене рішення.

Справедливості і добра слід дотримуватись, оскільки право має на увазі добродетель і суспільну користь. *Угоди* слід виконувати відповідно до законів, а інколи і просто за домовленістю (Реторика до Геренія. 11.13).

Основою вчення Ціцерона про справедливість та несправедливість у прав є уява про недоторканість власності: найперший обов'язок полягає в дотриманні і охороні цієї недоторканості. Значення цього принципу підкреслюється і у промові Ціцерона за Цецину, де він проголошує панегірик цивільному праву. На його думку, *той, хто нехтує цивільним правом, відкидає співжиття і загальну користь громадян. Цивільне право необхідно охороняти (берегти), бо якщо воно буде знищене, неможливо буде дізнатися, що твоє, а що чуже, не буде рівних для всіх прав, ніхто не буде впевненим у тому, що збереже отримане від батька майно, яке розраховує залишити дітям. Яка користь у набуттях без певності в тому, що збережеш їх по праву власності, яка користь володіння маєтком без встановленого предками права кордонів, права посідання?* (За Цецину. 25–26). Отже, йдеться про недоторканість власності, що є основою спільного життя і загальної користі. При цьому цивільне право проголошується основою життя суспільства.

З врахуванням філософських засад римського права варто критично оцінити поширений варіант перекладу висловлювання Цельса: **Jus est ars boni et aequi**²⁵ – «Право є наука про добре і справедливе» Швидше, воно має звучати так: *Право – є мистецтво добра і відповідності (адекватності, рівності).*

3. Юриспруденція класичного періоду

Значення *римської юриспруденції* для формування приватного права у Стародавньому Римі може бути оцінене з двох позицій.

По-перше, з погляду на участь правників (знавців права) у формуванні розуміння права, його ідей та засад.

По-друге, з урахуванням їх участі безпосередньо у правотворенні, зокрема, через такі форми останнього, як едикти магістратів та офіційні консультації.²⁶

²⁵ Дігести. I.1. I pr

²⁶ Харитонов Є.О., Харитонova О. І. Вплив юриспруденції на судову практику: досвід Риму для України. У кн.: Римське право крізь призму традиції і судової

Завдяки Дігестам Юстиніана²⁷ та іншим джерелам збереглося досить багато імен правознавців, які зробили значний внесок у розробку теорії права взагалі і цивільного права зокрема.

Оцінюючи *доробок римської юриспруденції у створенні теорії приватного права*, слід, насамперед, враховувати, що визначальним тут був принцип, за яким перевага у дослідженнях надавалась аналізу конкретних ситуацій, а не дефініціям або абстрактним узагальненням. Він знайшов відображення у відомій сентенції Яволена: «У цивільному праві будь-яка дефініція небезпечна, адже обмаль випадків, коли вона не може бути перевернутою».²⁸

Тому розвідки щодо засад приватного права, зазвичай, провадилися на конкретних прикладах, життєвих казусах і, як правило, не мали характеру загальних розмірковувань. Сказане, звичайно, не означає, що теорія права займала взагалі другорядне місце, але теоретичні вибудови були кінцевим результатом досить довгого ланцюжка аналізу реальних (а пізніше й спеціально змодельованих) судових спорів. Хоча й при цьому відчувалася специфіка методології римської юриспруденції: перевагу частіше надавали не складним дефініціям, а класифікаціям, які супроводжувались необхідними визначеннями, поясненнями, тлумаченням тощо.

З розуміння юристами доби принципату та їхніми наступниками сутності права впливає ключове значення категорій «*justitia*», «*bonae*», «*aequitas*». Додавши сюди пов'язане з останніми поняття «*fideis*», отримаємо перелік практично усіх визначальних категорій приватного права. Тому саме на прикладі еволюції розуміння цих понять можемо розглянути *формування концепції римського приватного права*.

«*Jus naturale*» слугувало предметом аналізу для римських правників, головним чином, на двох рівнях – теоретичному – як чинника формування приватного права взагалі; цивільно-прикладному – як підстави для обґрунтування змісту норм позитивного права.

Насамперед, воно у їхньому трактуванні під впливом стоїцизму виглядає як ідеальне право, котре встановлене природним розумом (вищим розумом), а тому є завше справедливим та незмінним і за-

практики: монографія. За ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків: ЕКУС, 2022. С. 132–150.

²⁷ Дігести.1.2

²⁸ Дігести.50.17

гальним для усіх людей. Зокрема, на це звертали увагу Ульпіан,²⁹ Павло,³⁰ Гай.³¹

Таке розуміння природного права дало можливість обґрунтувати ряд змін у цивільному праві, погоджуючи зміст норм позитивного права зі змістом ідеального права.

Застосовуючи такий підхід, Ульпіан, наприклад, пропонує рішення, що докорінно змінює межі визначення суб'єктів права: «Раб не може бути з точки зору цивільного права стороною у договірному зобов'язанні, однак у природноправовому сенсі він може і зобов'язувати, і зобов'язуватись».³²

Варто звернути увагу на такий аспект використання римської юриспруденцією ідей природного права як усвідомлення того, що *будь-яке право складає певну цілісність, пронизану загальними принципами*. У зв'язку з цим виникла тенденція, характерна для юриспруденції доби принципату, – звести все позитивне право у струнку систему інститутів, що перебувають між собою у логічній єдності. При цьому практична спрямованість правників відображалась у тому, що саме приведення права до системи цікавило їх лише тією мірою, наскільки це було безумовно необхідно з практичних міркувань.

З інтерпретацією римськими правниками ідей стоїцизму стосовно приватного стану окремої особи як такого, що випливає з положень природного права, пов'язане й їхнє розуміння категорій «justitia» та «aequitas».

«**Aequitas**» етимологічно позначаючи рівне й рівномірне, у своєму застосуванні до правових явищ у римській юриспруденції набула значення «справедливості» і стало засобом конкретизації поняття justitia».

Саме так фігурує це поняття у висловах багатьох видатних правників.

Зокрема, Павло зазначав: «У справах, особливо юридичних, треба пам'ятати про справедливість»,³³ «Це бажано з міркувань справедливості, хоча право й не приписує.»³⁴ Марцел наводить такий вислів імператора Антоніна: «Хоча й важко змінювати встановлений

²⁹ Дігести.1.1.1.3; Дігести.50.17.32

³⁰ Дігести.1.1.11

³¹ Дігести. 4.5.8

³² Дігести.44.7.14

³³ Дігести.50.17.90

³⁴ Дігести.39.3.2.5

*порядок, але там, де цього вимагає явна справедливість, необхідно надавати допомогу».*³⁵

Слід звернути увагу на те, що ці поняття пов'язані у розробках римських правників періоду становлення приватного права ще й з такими етичними категоріями як «**bona**» та «**bona fides**».

Власне самотійне значення має лише друге з названих понять. Що ж стосується першого з цих термінів, то він обернувся на складову частину тих понять, де вимагалось підкреслити етичну виправданість, справедливість рішення, яке не має достатньої опори у цивільному праві, або заповнює прогалину у ньому, або коригує положення застарілих норм. Таких, наприклад, як «*bonorum emptor*», «*bonorum possessio*» тощо. Генетичний зв'язок цього терміна з категоріями стоїчної етики добре помітний у специфічному римськоправовому понятті «*bonus vir*»-абстрактний зразок порядної поведінки та способу дій.

Натомість категорія «*bona fides*», куди слово «добрий» спочатку увійшло як прикметник, у процесі формування приватного права набула самотійності, існувала як поняття, приблизно рівно нашому «добросовісність, совісність, сумлінність». Значення її особливо зросло наприкінці доби Республіки, коли під впливом грецької культури, філософії тощо, розширення світогляду римських правників, починає втрачати провідну роль формальний момент права. Відбувається падіння культу слова, в якому вже вбачають не саму думку, а лише засіб її вияву зовні.

Такий підхід означав відмову від вимог суворої формальності, властивих для цивільного права, протиставлення «*actio stricti iuris*» та «*actio bona fide*», визначення юридичної сили за неформальними (точніше, за «недоконано-формальними») угодами, появу реальних, консенсуальних та інномінальних контрактів і врешті решт формування засад контрактного права та системи захисту цих вільних прав, неперевершених й досі.

Згадані етичні категорії найбільше підґрунття у Стародавньому Римі в еkleктичних теоріях на базі стоїцизму. Разом із тим, *на формування поглядів римських правників мало вплив епікурейство*. Насамперед, це стосується поглядів на суверенітет вільної особи, формування принципу рівності прав суб'єктів приватно-правових відносин, на сутність права приватної власності.

³⁵ Дігести. 4.1.7рг

Окремими правознавцями ставиться під сумнів наявність у римській юриспруденції уявлень, адекватних сучасному праву власності.

У зв'язку з цим варто звернутися до висловлювань Ціцерона щодо трансформацій власності на речі: «...перше завдання справедливості – у тому, щоб нікому не заподіювати шкоди, якщо тебе на це не викликали протизаконням; з тим – у тому, щоб користуватись суспільною (власністю) як суспільною, а приватною – як своєю. Адже приватної власності не буває від природи. Вона виникає або на підставі минулої окупації, наприклад, якщо люди колись прийшли на вільні землі, або внаслідок перемоги, наприклад, якщо землею заволоділи після війни, або на підставі закону, угоди, умови, жереба. Таким чином, Арпінська область називається такою, що належить арпінатам, Тускульська – такою, що належить Тускуланцям, щось подібне відбувається і при розподілі приватних володінь. Внаслідок цього, – позаяк приватна власність кожного з нас утворюється з того, що від природи було спільним, – нехай кожен володіє тим, що йому припало; якщо хто-небудь інший зазіхне на щось із цього, він порушить права людського суспільства».³⁶

У цьому висловлюванні сконцентровано чи не всі концептуальні питання розуміння права приватної власності та його значення у Римі: розмежовано суспільну та приватну власність, вказано на примат першої в давньоримському суспільстві, названі джерела походження приватної власності, а також обґрунтована справедливість її існування та більш високий ступінь порівняно з власністю суспільною.

Слід зауважити, що відсутність загального визначення права приватної власності є цілком логічним для римських правових конструкцій, орієнтованих на розробку конкретних питань, а не на абстрактні визначення. На цю особливість римської теорії приватного права вже зверталось увагу вище, і тут знову маємо справу з тією самою специфікою.

Загалом, враховуючи ту обставину, що внаслідок надання Октавіаном Августом **jus respondendi** видатним правникам, сентенції останніх набули значення форми творення права, а також те, що багато хто з них обіймав ті чи інші офіційні посади, можна дійти висновку, що їхні філософсько-правові погляди послідовно втілювались у життя і спричинили значний вплив на характер та зміст норм приватного римського права.

³⁶ Ціцерон. Про обов'язки. I.VII. 20–21

4. Тенденції розвитку приватного права та його базових засад

Головні тенденції розвитку приватного права класичного періоду можна визначити таким чином.

По-перше, римське право перестає бути суворо національним, як це було в часи цивільного права. За допомогою *jus gentium* все більш широкі прошарки «не римських громадян» залучаються до цивільного обігу, чому сприяє діяльність перегрінського претора. Приватне право перетворюється в універсальну систему права, що охоплює практично усіх приватних осіб на території Риму. Істотну роль тут відіграв едикт імператора Каракалли 212 року, яким римське громадянство було надано усім підданім імперії. Останні таким чином набули рівну з громадянами Рима правоздатність.

По-друге, право все більш відокремлюється від релігії. Головними стають не сакральні санкції, а юридичні засоби впливу, які поступово замінюють «помсту богів» тощо. Відповідно відбувається зменшення ролі обрядів, клятв та інших елементів сакрального забезпечення зобов'язань.

По-третє, потрохи втрачає значення «культ слова», відповідно зменшенню ролі релігійних клятв. Перевага надається не зовнішній формі, навіть здійсненій урочисто, а дійсній волі сторін. У спірних випадках при тлумаченні контрактів зміст їх визначається не на основі одного лише волевиявлення, але з врахуванням наміру учасників угоди. В зв'язку з цим позови суворого права (*stricti juris*) поступово поступаються місце позовам доброї совісті (*bona fides*).

По-четверте, ускладнення цивільного обігу, поряд зі спрощенням форми контрактів, обумовлює утворення більш розвиненої системи договорів, що охоплює різні сфери. При цьому на перше місце виходять контракти, що дозволяють більш мобільно встановлювати права та обов'язки, які не потребують складної процедури укладення та виконання.

По-п'яте, характерною рисою приватного права стає диспозитивність норм, які тепер вже не дають вичерпного переліку прав та обов'язків сторін, характеру їхніх дій тощо, а залишають рішення багатьох питань на розсуд сторін.

По-шосте, відбуваються зміни у системі форм правотворення.

На другий план відходять правові звичаї, закони народних зборів та плебісцити. Разом із тим зростає значення сенатусконсультів та конституцій принципів, які заступають місце законів. Важливим джерелом права стають едикти преторів, які спочатку своїми позовами підкріплюють норми цивільного права, потім заповнюють прогалини в ньому і, нарешті, включають положення, які змінюють та доповнюють цивільне право.

Істотно змінюється характер та значення діяльності юристів. В цей період вона здійснюється у різних формах. Серед них можна назвати: *cavere* – складення ділових паперів, формулярів угод і т.п.; *agere* – поради відносно подання позова і введення його у суді; *respondere* – консультації, відповіді на запитання, що надходять від приватних осіб. При цьому *формою правотворення* стають висловлювання правознавців, що мають *jus respondendi* – право офіційних консультацій, що надається з часів Августа принципсами видатним, відомим юристам, думка яких стає обов'язковою для суду.

Наприкінці принципату – початку домінуючого джерела приватного права (форми правотворення) набувають більш застиглому характеру. Активність правотворення дедалі знижується в силу дії низки об'єктивних та суб'єктивних причин.

Настає доба кодифікацій, створення узагальнених збірок нормативних актів, поміж яких важливе місце займають Постійний преторський едикт (збірка преторських прецедентів), Кодекси Грегорія, Гермогена.

Особливе місце належить Кодексу Теодосія, що був першим офіційним кодифікованим актом римського права і являв собою збірку систематизованих та узгоджених імператорських конституцій.

Питання для самоперевірки:

1. Назвіть основні критерії розмежування приватного та публічного права.
2. Дайте визначення природного права.
3. Назвіть відмінності *jus gentium* від *jus civile*.
4. Що відносять до джерел формування римського права?
5. Надайте характеристику категорії «*bona fides*».
6. Які головні тенденції розвитку приватного права класичного періоду Ви можете назвати?

Тема 3 ОСОБИ (СУБ'ЄКТИ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА)

1. Цивільна правоздатність

Той, хто здатний мати суб'єктивні права, бути носієм права, визнавався *суб'єктом права, особою*. Здатність людини бути носієм певних прав називається *правоздатністю*.

Цивільна правоздатність – це здатність вільної людини мати цивільні права та обов'язків. Вона виникала з моменту народження. Проте, як вважали римські юристи, в деяких випадках цивільна правоздатність може виникнути і до народження дитини. Павло зазначав: «Хто знаходиться в утробі, охороняється, нібито він знаходиться серед людей, оскільки йдеться про вигоди самого плоду». ³⁷ Отже, якщо батько дитини, що ще не народилась, помре, то при розподілі спадщини має бути врахована частка того, хто ще не народився.

Моментом народження римські юристи визнавали відділення дитини від утроби матері та її крик. У мертвої дитини правоздатність не виникала. З моменту народження дитина є носієм прав; вона могла бути власником, суб'єктом інших цивільних прав, наприклад спадкоємцем тощо. Від її імені законними представниками здійснювалися будь-які цивільно-правові правочини.

Правоздатність припинялася смертю людини. Римське право прирівнювало до смерті продаж у рабство, полон, засудження до тяжких видів покарання (довічна каторга). Якщо людина будь-яким чином отримувала знову свободу, її правоздатність відновлювалася, хоча і не завжди в попередньому обсязі.

Оскільки цивільна правоздатність – це здатність мати права, виникає запитання: про які саме права йдеться, тобто, яким є зміст цивільної правоздатності? Цивільна правоздатність римського громадянина складалась з двох основних елементів: права брати законний шлюб, в якому діти набувають статусу римського громадянина (**jus conubii**), і права бути учасником цивільного обігу, яке включало в себе право бути власником будь-якого майна, здійснювати будь-які цивільно-правові правочини (продавати, дарувати, здавати в найом, обмінювати тощо), бути спадкоємцем і спадкодавцем, вести цивільно-правові спори в суді тощо (**jus commercii**). В **jus commercii** у період

³⁷ Дігести. 1.5.7

принципату почали розрізняти окремо право складати заповіт і бути свідком при складанні заповіту (*активна тестаментна правоздатність*), а також право бути спадкоємцем за заповітом (*пасивна тестаментна правоздатність*). Крім того, право бути учасником цивільного обігу означало також, що *особа є деліктоздатною*, тобто здатна сама відповідати за заподіяну нею шкоду.

У сукупності вказані повноваження складали зміст цивільної (приватної) правоздатності римського громадянина.

Проте, для того щоб повною мірою користуватися благами права, однієї цивільної правоздатності було замало. Адже правоздатність – тільки можливість мати права, скористатися ними особа може самостійно тільки за наявності дієздатності, тобто здатності своїми діями набувати права і створювати для себе обов'язки, відповідати за заподіяні правопорушення. Іншими словами, *цивільна дієздатність* – це здатність здійснювати юридична значимі дії і відповідати за них. Римське право не виробило визначення дієздатності, хоча широко користувалося цим поняттям на практиці. На відміну від правоздатності, цивільна дієздатність наступала в людини не в момент її народження, а з досягненням певного віку, коли вона вже могла вільно виявляти свою волю, адекватно оцінювати свої дії, усвідомлювати значення їх і відповідати за вчинені правопорушення. Дієздатність залежала також і від інших факторів – стану здоров'я, сімейного стану тощо.

За *віковим цензом* цивільна дієздатність громадян диференціювалася на чотири групи. До першої – (**infantes**) – належали діти до 7 років, що були абсолютно недієздатні; до другої – (**impuberes**) – дівчатка з 7 до 12 років і хлопчики з 7 до 14 років, що були обмежено дієздатні. Вони могли здійснювати тільки дрібні правочини, робити недорогі покупки, приймати незначні дарунки, провадити дрібний обмін речей. Якщо ж виникала необхідність здійснювати правочини, спрямовані на припинення прав або встановлення якого-небудь обов'язку, то треба було отримати дозвіл опікуна, який давав його у момент здійснення правочину. Правочин, здійснений без згоди опікуна, зобов'язував неповнолітнього тільки в межах збагачення, одержаного за цією угодою.

Третю вікову групу – (**adulescentes**) – складали особи (з 12 до 25 років дівчатка, з 14 до 25 років – хлопчики), що визнавалися повнолітніми і дієздатними. Вони мали право здійснювати будь-

які цивільно-правові правочини, проте уклавши явно неvigідний для себе правочин, могли просити претора визнати його недійсним і повернути сторони в первісний стан, в якому вони знаходилися до укладення правочину, тобто застосувати реституцію. Розвиток продуктивних сил і цивільного обігу, залучення до ділового життя практично недосвідчених, наївних та необачних осіб підривало усталеність цивільно-правових відносин. Цій категорії осіб з II ст. надано право просити собі куратора (пiклувальника). Після цього такі особи могли здійснювати правочини тільки з дозволу куратора. Проте за ними зберігалося право самостійно складати заповіт, а також вступати в шлюб.

Нарешті четверту групу складали повністю дієздатні особи. З досягненням 25 років відпадали обмеження цивільної дієздатності за віком, вона ставала необмеженою, якщо не було інших обмежувачих факторів.

Фізичний стан особи незначною мірою впливав на її дієздатність. Наприклад, глухонімих не міг укладати такі договори, як стипуляція, чи порушувати позов в легісакційному процесі. На здатність здійснювати юридичні дії *значно більше впливав психічний стан* особи. Недоумкуваті та душевнохворі визнавалися абсолютно недієздатними і не могли самостійно вчиняти цивільні правочини. Істотно обмежувалися в дієздатності марнотратники – особи, не здатні розумно розпоряджатися своїм майном. Марнотратникам призначався піклувальник, який зобов'язаний був піклуватися про їхній майновий стан. При цьому сам марнотратник міг самостійно здійснювати лише правочини, спрямовані на набуття майна. Він же особисто відповідав за вчинені правопорушення. Інші правочини марнотратник міг вчиняти лише зі згоди піклувальника.

Жінка поступалася у правовому становищі з чоловікові. У період республіки вона перебувала під постійною опікою свого чоловіка, батька або інших родичів, істотно обмежувалася в правоздатності і дієздатності. В період принципату відбуваються зміни у правовому становищі заміжньої жінки, пов'язані з тим, що шлюб **cum manu** поступово був витіснений шлюбом **sine manu**, при якому дружина не переходила під владу чоловіка, залишаючись для нього юридично чужою, зберігаючи за собою статус, майнові права, які мала до укла-

дення шлюбу. Отже доросла жінка, яка не перебувала під постійною опікою батька чи чоловіка, могла приймати самостійні рішення щодо свого майна. Проте і в цей період вона не могла відповідати за чужі борги. Тому Папініан загалом слушно зазначав, що «За багатьма постановами нашого права жінки знаходяться в гіршому становищі, ніж чоловіки».

2. Обмеження цивільної правоздатності

Обмеження цивільної правоздатності природно наставало при **capitis deminutio**, оскільки втрата будь-якого із статусів неминуче впливала на можливість бути взагалі суб'єктом права, а отже і учасником цивільних правовідносин.

Разом з тим, існували досить істотні обмеження загальної правоздатності, які стосувалися, насамперед, визначення можливого обсягу цивільних праві обов'язків. Їх можна об'єднати одним поняттям «*приниження честі*», розрізняючи декілька її видів: а) позбавлення права бути свідком (**intestabilias**); б) ганьба (**infamia**, **ignominia**); в) погана репутація (**turpitude**).

Intestabilias була передбачена вже Законами XII Таблиць, як спеціальне обмеження правоздатності, пов'язане з порушенням обов'язку свідка підтвердити факт договору або його зміст. Така особа визнавалася безчесною і втрачала право бути свідком.³⁸ Таке порушення в юридичній літературі інколи називають «кривосвідченням». Слід зазначити, що стосовно до періоду, коли з'явилося та існувало **intestabilias**, це неприйнятно, оскільки покарання за кривосвідчення у ті часи було значно суворішим: того, кого спіймали у такому фальшуванні скидали з Тарпейської скелі.³⁹

Найбільш серйозне обмеження – **infamia** або ж **ignominia** (ганьба) – утвердилося за допомогою преторського права як інститут, головним чином, приватного права. Ганебними діями визнавалося: виключення зі складу легіону, подвійні заручини тощо. Оголошення особи безчесною тягло за собою позбавлення права виступати у суді представником іншої особи, а також права бути опікуном, обиратися на громадські посади тощо.

³⁸ Закони XII таблиць. VIII. 22

³⁹ Закони XII таблиць. VIII. 23

За межами **infamia** було **turpitude** (погана репутація), яке регулювалось преторським едиктом і полягало в обмеженні спадкових прав осіб, що займалися ганебними професіями (повії, актори тощо.).

3. Опіка і піклування

У разі неможливості особи самостійно здійснювати своє суб'єктивне право їй призначають опікуна або піклувальника. Римські юристи не вбачали принципової відмінності між цими двома поняттями. Але, як правило, опікун призначався над малолітніми і жінками, піклувальник – над душевнохворими, марнотратниками і неповнолітніми.

Павло так характеризував опіку: «Як визначає Сервій, опіка є встановлена і дозволена цивільним правом сила і влада над вільною особою для захисту того, хто внаслідок віку неспроможний захищатися самостійно...».⁴⁰

Зараз *відмінність між опікою і піклуванням* вбачають у тому, що опіка призначається над повністю недієздатними особами і цим зумовлюється право опікуна вчиняти необхідні правочини від імені самих підопічних.

Отже опіка призначалася над малолітніми, тобто над особами, що не досягли 7 років.

Над неповнолітніми особами (віком від 14 років – хлопчики і 12 років – дівчатка і до 25 років) встановлювалося піклування, оскільки вони вже були дієздатні (якщо уклали шлюб), але ще не мали достатнього життєвого досвіду. Через це піклувальник не заміняв їх і не обмежував їхньої дієздатності, він лише своїм схваленням надавав юридичної сили правочинам, які укладалися зазначеними особами. Втім з часом відмінність між опікою і піклуванням у цих відносинах поступово стирається і зберігається лише в тому, що для визнання юридичної сили за правочином, здійсненим неповнолітнім, вимагалася лише присутність опікуна. У разі його відсутності правочин не мав юридичної сили.

Піклувальник від імені своїх підопічних правочинів не вчиняв. Він не був зобов'язаний бути присутнім при вчиненні ними правочинів, але мав право схвалити чи не схвалити даний правочин. Якщо останній не був схвалений піклувальником, він юридичної сили не набував.

⁴⁰ Дігести. 26.1.1

Опіка і піклування призначалися лише над **persona sui juris**, тобто над тими особами, які не були підвладними. Останні мали захист своїх цивільних прав та інтересів в особі тих, під владою яких вони знаходилися.

Піклування встановлювалося над душевнохворими; марнотратниками; неповнолітніми, що не досягли 25 років; над особами, у яких були такі фізичні вади (глухота, сліпота), що не дозволяло їм самотійно вчиняти певні юридичні дії або захищатися. Крім того, піклування призначалося над майном зачатих, але ще ненароджених дітей; майном неспроможного боржника; «лежачим» спадком тощо.

Опіка і піклування встановлювалися за заповітом, за законом і за розпорядженням влади. За заповітом батько призначав у разі необхідності опікуна чи піклувальника своїм малолітнім дітям та іншим особам, які цього потребували. Якщо ж не було заповіту, то опікунами ставали найближчі родичі. Якщо ж ні за заповітом, ні за законом не було опіки і піклування, вони встановлювалися за розпорядженням магістрату.

За часів переважання значення агнатського споріднення метою встановлення опіки був не захист прав та інтересів підопічного, а захист майна роду або сім'ї. У таких випадках опіка була правом найближчого агната. З втратою значення агнатського споріднення це правило не діє.

Без поважних причин від опіки чи піклування не можна було відмовитися. Підставами для відмови від опіки були: а) виконання обов'язків опіки або піклування над майном трьох осіб; б) управління майном держави або імператора; в) зайняття певних посад; г) вік понад 70 років; д) бідність, неписьменність, хвороба. Були й інші передбачені законом підстави для відмови від опіки.

Закон визначав коло осіб, які взагалі не могли бути опікунами і піклувальниками. Це – жінки (крім матері і бабці), неповнолітні, божевільні, марнотратники, духовні особи, а також особи, що перебували на військовій службі. Опікуном чи піклувальником міг бути призначений також раб. Факт призначення раба опікуном чи піклувальником одночасно означав звільнення його від рабства. Піклувальниками і опікунами не могли бути кредитори та боржники підопічного.

Особа, призначена опікуном чи піклувальником, зобов'язана була у присутності свідків скласти опис майна підопічного. Опіка

і піклування призначалися лише над тими особами, в яких було певне майно. Головним завданням і обов'язком опікунів і піклувальників було управління майном в інтересах підопічних. Опікуни і піклувальники в період республіки могли розпоряджатися майном підопічних на свій розсуд. Проте не поодинокі випадки зловживання змусили владу обмежити таку свободу. В імператорський період відчужувати сільське нерухоме майно можна було тільки з дозволу претора. Це правило потім було поширене також на інше нерухоме майно.

До опікунів і піклувальників висувалися досить суворі вимоги. Вони мали бути забезпечені достатнім майном, користуватися повагою в суспільстві, викликати впевненість у їхній чесності, добропорядності, безкорисливості.

Їх головний обов'язок – *піклування про майнові інтереси підопічних*. Вони здійснювали управління їх майном й піклувалися про постійне прирощення цього майна, про його збереження та розумне використання. Опікуни і піклувальники *також турбувалися про особу підопічного*, його виховання, здоров'я, розвиток тощо, оберігали його від поганих впливів та інших небажаних зазіхань.

Зловживання опікуна чи піклувальника визнавалося непорядними вчинками і призводило до **infamia**.

Опіка і піклування припинялися: а) смертю підопічного або досягненням ним повноліття; б) у разі смерті опікуна чи піклувальника; в) повної нездатності опікуна чи піклувальника здійснювати свої функції; г) відмови від опіки чи піклування з поважних причин, визначених законом; д) позбавлення опікуна чи піклувальника повноважень магістратами чи іншими органами влади.

4. Диференціація фізичних осіб як суб'єктів цивільного права

Римські громадяни мали повну цивільну правоздатність у майновій та сімейній сферах. Як зазначалося, у сфері цивільно-правових відносин правоздатність римського громадянина складалась з двох основних груп прав: 1) укладати законний римський шлюб; 2) бути учасником цивільного обігу.

За недієздатних осіб здійснював юридичні дії, набував для них права та обов'язки їхній **paterfamilias**, а при відсутності такого – опікун або піклувальник.

Сказане вище стосується правового становища римських громадян. Цивільна правоздатність інших категорій жителів Риму (перегринів, латинів, лібертінів тощо) обмежувалась певними рамками.

Перегрини у сфері приватноправових відносин керувалися власним національним правом згідно із законом про провінції, який встановлював для неї особливий правовий статус. Таким чином, склалася різноманітна система правового регулювання майнових відносин у різних провінціях, при цьому не було спільної правової основи для контакту з Римом в цій сфері. Зазначені фактори перешкоджали нормальному розвитку цивільного обігу між перегрінами та римськими громадянами. Тому претор перегринів у творчому союзі з міським претором ретельно вишукував найцінніший досвід правової культури інших народів, узагальнював його й впроваджував в практичну діяльність.

Ситуація практично не змінилася і після надання імператором Каракалою римського громадянства усім підданим імперії: усі особи, що не були підданими Риму – вважалися перегрінами з усіма наслідками, що звідси слідує.

Латини мали часткову цивільну правоздатність: **jus commercii** у них було практично у тому ж обсягу, як у римських громадян, проте **jus conubii** було обмежене.

Після видання едикту Каракали становище латинів зазнало істотних змін: практично усі вони набули римського громадянства, перетворившись на повноправних суб'єктів римського приватного права. Ця категорія втратила свій особливий статус, за винятком **latini juniani** (деякі категорії відпущених на волю), що мало значення аж до систематизації Юстиніана.

Отже у приватноправовій сфері латини за правовим статусом наближалися до римських громадян, проте далеко не всі. Основна їх частина – жителі Лацію, як і римські громадяни, мали право брати законний шлюб і бути учасником цивільного обігу. **Latini juniani** не мали права брати римський шлюб, заповідати та успадковувати майно. Після смерті такого латина його майно переходило до колишнього володаря, що надав йому свободу. Зобов'язання померлого небіжчика до патрона не переходили, тобто **latini juniani** «жили як вільні, помирали як раби».

Певні *особливості мав приватноправовий статус рабів, відпущених на волю (libertini)*.

Загальне правило було таким, що лібертіни набували стан того, хто дав їм волю: відповідно – римського громадянина, латина, перегріна.

Однак з нього були винятки. Зокрема, навіть вільновідпущеник, що одержав статус римського громадянина, не мав у повному обсязі **jus conubii**: він не міг взяти шлюб з народженою на волі римською громадянкою аж до початку принципату, а заборона брати шлюб з особою сенаторського звання зберігалася до Юстиніана.

Крім того, вільновідпущеника з колишнім хазяїном пов'язували відносини патронату, внаслідок яких останній мав право на послуги лібертіна, а той не міг звертатися з позовом до патрона. При цьому вільновідпущеник не лише був зобов'язаний надавати колишньому хазяїну всілякі послуги, але й у випадку потреби мусив аліментувати і патрона, і його дітей, батьків. Він також не мав права викликати патрона до суду, а отже, був позбавлений судового захисту від свавілля володаря. Після смерті вільновідпущеника перегріна його майно переходило до спадщини патрона.

Щоправда, деякою мірою ці обмеження компенсувалися правом лібертіна стати за певних умов спадкоємцем колишнього хазяїна.

Тенденції розвитку римського приватного права знайшли відображення у визначенні приватноправового становища *рабів* та *колонів*.

З розширенням римської держави, ускладненням економічних відносин становище рабів істотно погіршується: вони остаточно набувають статус «знаряддя, що говорить». Раби не могли мати власність. Не можуть вони мати і сім'ю. Зв'язок раба з рабинею (**contubernium**), як, між іншим, з будь-якою жінкою, не визнавався шлюбом і не породжував правових наслідків. Діти, народжені рабинею, не підпадали під батьківську владу. Раб як річ міг стати об'єктом будь-якого права (права власності, права застави, особистих сервітутів тощо), предметом будь-якої приватноправової угоди (купівлі-продажу, міни, майнового найму), цивільного спору. Якщо йому заподіяно каліцтво чи інше ушкодження, з позовом до кривдника міг звернутися не сам раб, а його володар, як за заподіяння шкоди будь-якій речі. Коли раба виганяли з дому чи від нього відмовлявся володар, це не означало його свободи, а лише зміну господаря, оскільки раба, як і будь-яку іншу річ, викинуту на вулицю, міг підібрати будь-хто.

Разом з тим, мають місце й зустрічні тенденції.

По-перше, рабство не розглядається римськими юристами як специфічний римський інститут – і за своєю сутністю, і за правовим режимом.

Як зазначає Гай, «*влада над рабами – є інститут **juris gentium***, бо взагалі у народів ми можемо помітити, що господарі мають над рабами право життя і смерті і що все, що набувається рабом, набувається хазяїном» (Інституції. I.52).

Ще більш цікавий наступний фрагмент: «*але у теперішній час нікому з підданих римського народу не дозволяється жорстоко поводитись зі своїми рабами без законної причини. За наказом імператора Антоніна той, хто безпідставно вб'є свого раба, підлягає не меншій відповідальності, ніж той, хто вбив чужого раба. І навіть надмірна суворість господарів обмежується наказом того ж імператора. Бо Антонін... написав: у випадку коли б жорстокість господарів вида-лася нестерпною, їх треба примушувати продати своїх рабів в інші руки. І те, й інше є справедливим, позаяк ми не повинні зловживати належним нам правом*» (Інституції. I.53).

Особливо прикметною у цих фрагментах є перевірка становища рабів нормами природного права та справедливості. Не ідеалізуючи ні римських законодавців, ні юриспруденцію в їх ставленні до рабства, варто все ж підкреслити послідовність тенденції застосування критеріїв – у даному випадку принципу справедливості при регулюванні різноманітних інститутів, в тому числі і цього.

По-друге, не менш важливий момент, на який варто звернути увагу. Це поступова зміна приватноправового становища рабів (без змін в їх публічно-правовому статусі): хоч вони і надалі не вважалися суб'єктами права, але поступово з практичних міркувань були фактично залучені до участі у цивільному обігу як його суб'єкти. Для цього були використані такі засоби як надання рабам пекулію, а також преторські позови за договорами, що вони здійснювали.

Сутність рабського пекулію полягала у наданні господарем рабу майна, яке враховувалось окремо від іншого, що належало цьому хазяїну.⁴¹

Рабський пекулій являв собою цікаве і, можна сказати, неоднорічне явище. З одного боку, він був засобом підвищення зацікавленості раба у результатах власної праці – врешті решт на користь його ж

⁴¹ Дігести. 15.1.5.4

хазяїну, який кожної митті міг забрати назад своє майно. З іншого боку, пекулій став ефективним засобом залучення рабів до торгового обігу, оскільки наявність у нього відокремленого майна природно підштовхувала до укладення договорів, набуття нового майна тощо. Необхідність створення гарантій для третіх осіб, які вступали в договори з рабами, котрі мали пекулій, призвела до того, що претори почали давати позови до хазяїна, який надав пекулій. Юридична діяльність раба, зумовлена пекулієм, суворо регламентувалася. Звичайно, все набуте рабом при управлінні пекулієм автоматично було власністю його хазяїна. Проте і зобов'язання, що випливали з пекулія, також покладалися на хазяїна раба. Відповідальність рабовласника в цих випадках обмежувалась сумою пекулія.⁴² Якщо раб укладав договір, що не впливав з пекулія, його хазяїн за таким договором відповідальності не ніс.

Стосовно пекулія допускалося виникнення правовідносин між рабом та його хазяїном. Так, якщо пекулій був торговим майном, то хазяїн з його вимогами до раба опинявся в «одній команді» зі сторонніми кредиторами. Більш того, раб також мав право на позов проти свого хазяїна, якщо той проводив розрахунки з ним неправильно.⁴³

Іншим засобом залучення рабів у приватний обіг, з визнанням за ними цивільної нібито правоздатності, були преторські позови.

Зміст та характер таких позовів найчастіше залежав від виду діяльності раба.

1. **Actio institoria** претор надавав у тих випадках, коли хазяїн назначав раба керуючим своїм підприємством – торговим або іншим. Оскільки хазяїн доручав рабу вести свої справи, на нього лягала відповідальність за дії раба у повному обсязі.⁴⁴

2. Аналогічно вирішувалась проблема виконання зобов'язань за договорами, укладеними рабом – капітаном судна. Тут надавався позов – **actio exercitoria**.⁴⁵

3. **Actio quod jussu** міг бути наданий тоді, коли раб укладав договір на підставі попередньої домовленості свого хазяїна з третьою особою. І в цьому випадку хазяїн відповідав в повному обсязі.⁴⁶

⁴² Дігести.15.1.41

⁴³ Дігести.15.1.9.6

⁴⁴ Дігести.14.3.1

⁴⁵ Дігест.14.1.1.

⁴⁶ Дігести.15.4.1.1

4. За **actio de in rem verso** хазяїн відповідав в межах отриманого майна за договорами раба, внаслідок яких це майно перейшло до нього.⁴⁷

5. Крім того, *хазяїн відповідав за шкоду*, заподіяну його рабом іншій особі.

Таким чином, спектр участі рабів у приватному обігу був достатньо широким, що дозволяє говорити про існування у них деякої реальної, хоч і обмеженої, правосуб'єктності у галузі приватного права.

Досить своєрідним було цивільно-правове становище *колонів*, які у період республіки і принципату були орендарями чужої землі, особисто пов'язаними з хазяїном землі тільки зобов'язаннями за договором оренди, а у період домінації поступово потрапляють у залежність від власників ділянок. Вони не позбавлені правоздатності у сфері цивільно-правових відносин, але разом з родичами прикуті до землі, на якій вони живуть та яку обробляють. Колонат став спадковим. Зростає й особиста залежність колонів від землеволодільців, які здійснювали над ними суд і розправу безконтрольно.

Складається своєрідний взаємозв'язок між хазяїном ділянки та колоном. Якщо колон покине землю, володар землі має право віндикувати його, як віндикував би раба. Разом з тим, хазяїн не може вигнати колона з ділянки, а також не може продати колона без землі або землю без колона.

5. Юридичні особи

Разом із фізичними особами, суб'єктами приватного права могли бути також особи юридичні. Як вважають деякі автори, спочатку з'явилася згадка про об'єднання ремісників та релігійні об'єднання.⁴⁸ Ідея юридичної особи була розроблена стосовно муніципій, а пізніше почала застосовуватись і до приватних корпорацій. Хоча в деяких правах корпорації були обмежені порівняно з муніципіями (наприклад, вони не могли бути спадкоємцями на відміну від останніх), але в цілому вони трактуються як особи, здатні бути учасниками приватноправових відносин. Юриспруденція «класичного періоду»

⁴⁷ Дігести. 12.6.13–14

⁴⁸ Макачук В. С. Основи римського приватного права. Навчальний посібник. Видання друге, доповнене. К.: Атіка, 2003. С. 67.

достатньо чітко і послідовно розмежовує саму організацію та окремих осіб, що входять до її складу.⁴⁹

Визначаючи види організацій – суб'єктів приватного права, слід звернути увагу на те, що на початку Імперії починає формуватися достатньо складна система юридичних осіб. Крім вже відомих раніше муніципій та приватних корпорацій, права юридичних осіб визнаються за державою, яка персоніфікується у *fiscus* – скарбниці принцепса, котрий спочатку вважався приватною особою, хоча поступово сконцентрував у своїх руках всі джерела державних доходів.

Слід зазначити, що разом з принциповим визнанням фіску суб'єктом приватного права за ним в той же час зберігаються привілеї, підґрунтям яких було скоріш за все існування у її статусі публічно-правових елементів. Так, майно скарбниці не могло набуватися за давністю володіння, її вимоги до боржників задовольнялися перед іншими кредиторами тощо.

Крім того, юридичними особами приватного права з часом стали визнаватися установи, поштовхом чому було визнання у 380 році християнства державною релігією. За церковними установами визнавали право отримувати майно за договорами та за заповітом, бути кредиторами, виступати у суді тощо. Потім таку цивільну правоздатність визнають за різноманітними приватними (недержавними) благодійними установами – шпиталями, притулками та ін., оскільки вони знаходяться під наглядом церкви.

Головні положення, сформульовані римською юриспруденцією щодо юридичних осіб приватного права виглядають таким чином:

1. Корпорації у сфері приватного права можуть розглядатися як особи фізичні.⁵⁰
2. Юридичне існування корпорації не припиняється та не порушується при виході з неї кількох учасників.⁵¹
3. Майно корпорації відокремлене від майна її членів і належить їй як особливому суб'єкту.⁵²

⁴⁹ Попсуєнко Л. О. Щодо історії створення та легалізації юридичних осіб. *Держава і право: De lege praeterita, instante, future*. 2009. С. 30–31.

⁵⁰ Дігести.50.16.16

⁵¹ Дігести.3.4.7.2

⁵² Дігести.3.4.1.1; .3.4.9

4. Корпорація та її члени мають окремі права та обов'язки і не відповідають за зобов'язаннями одне одного.⁵³

5. Корпорація (юридична особа) вступає у правові відносини за участі фізичних осіб, уповноважених на це певним чином.⁵⁴

6. Представництво

Торкаючись питань участі у цивільному обігу фізичних та юридичних осіб, треба згадати про інститут представництва, за допомогою якого дії одних осіб можуть створювати при певних умовах права та обов'язки для інших осіб.

Об'єктивна необхідність в такому інституті в умовах розвинутого торгового обігу при складних економічних зв'язках очевидна, оскільки з'являється можливість укладати та виконувати договори через інших осіб, начебто бути присутнім одночасно в різних місцях.

Існує точка зору, що у Римі представництво тривалий час не мало помітного розповсюдження.

Але треба взяти до уваги, що представництво на основі закону (обов'язкове), а також на змішаних підставах (добровільно-примусове) було достатньо розповсюджено в період Імперії (наприклад, представництво від імені юридичних осіб, представництво рабом інтересів хазяїна на підставі преторського едикту тощо).⁵⁵

Пізніше, з розвитком економічного життя, у римському приватному праві стали з'являтися й зачатки добровільного представництва.

При цьому представництво розглядається як заступництво особи суб'єкта майнових відносин. Воно неможливе у правовідносинах) особистого характеру. Зокрема, представництво не допускається при укладенні шлюбу, *adoptio*, *emancipatio*, при здійсненні заповіту, при *mancipatio*, *in iure cessio*, іноді також при прийнятті спадку.

У добу класичного римського права поступово формується ідея допустимості залучення до участі у цивільному обігу і цивільному процесі осіб, котрі б захищали у необхідних випадках інтереси недужих, людей похилого віку тощо, на підставі угоди між ними про

⁵³ Дігести.3.4.7.1

⁵⁴ Дігести.3.4.1.3; 3.4.2.3

⁵⁵ Некіт К. Г. Конструктивний траст як аналог інституту законного представництва: ідеї римського права та сучасне втілення. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. Вип. 51. С. 14–19.

такий захист. Оскільки в основі угоди лежить воля сторін, то таке представництво називається добровільним.

Особливо набувають поширення різні випадки добровільного представництва у період доміну.

Наприклад, таким випадком є діяльність прокуратора – представника хазяїна дому, який керує справами за дорученням хазяїна. Прокуратор може бути призначений або для всіх справ або для однієї справи. Ведучи справи принципала, прокуратор діє від його імені, набуваючи права та обов'язки безпосередньо для останнього. Поступово він став призначатися не тільки на випадок відсутності принципала, але на все своє життя, тобто отримував довічне повноваження.

Поширенням на пізньому етапі розвитку римського права випадком представництва була діяльність на підставі договору доручення між довірительом та представником, сутність якого полягала в тому, що одна особа (довіритель, мандас) доручала, а інша особа (мандатарій, повірений) приймала на себе виконання безоплатно яких-небудь дій. Предметом доручення могли бути як юридичні дії (здійснення угод, виконання процесуальних дій), так і послуги фактичного характеру; інтереси одного довірителя, так і інтереси третьої особи (наприклад, довіритель доручає повіреному купити будинок для третьої особи), або ж сумісні інтереси обох чи одного з них та повіреного (наприклад, купити будинок для довірителя та третьої особи). При цьому факт отримання з угод користі третьою особою, не змінює характеру відносин між довірительом та повіреним. Повірений у будь-якому разі залишається представником інтересів довірителя. (Детальніше мова про права та обов'язки сторін договору доручення, як одного з видів консенсуальних контрактів, піде пізніше).

Отже можна зробити загальний висновок, що в римському праві меншою мірою було поширене добровільне представництво, тоді як досить часто зустрічалося обов'язкове та добровільно-обов'язкове представництво.

Питання для самоперевірки:

1. Хто за римським правом називався суб'єктом права?
2. Дайте визначення цивільної правоздатності та дієздатності особи.
3. Назвіть елементи цивільної правоздатності особи в римському праві. Визначте обсяг дієздатності кожної з названих категорій осіб: *infantes*, *impuberes* та *adulescentes*.
4. Яким чином психічний стан особи міг вплинути на обсяг її дієздатності?
5. В яких випадках наступало обмеження цивільної правоздатності особи?
6. Над якими категоріями осіб встановлювалася опіка, а над якими – піклування?
7. Хто не міг бути опікуном і піклувальником?
8. Які обмеження цивільної правоздатності мали місце стосовно перегрінів, латинів, лібертінів тощо (на відміну від римських громадян)?
9. Що таке «рабський пекулій»?

Тема 4. СІМ'Я

1. Динаміка регулювання сімейних відносин

Хоча норми, що стосуються внутрішніх сімейних відносин, є одними з найбільш консервативних, проте у розглядуваному періоді у розумінні змісту та характеру **patria potestas** (батьківської влади) відбуваються поступові, але суттєві зміни.

Цікавий парадокс, який полягає в тому, що коли загальні тенденції розвитку приватного права визначаються впливом природно-правових концепцій, то «сімейне право» розвивається за своїми внутрішніми законами, опираючись впливу грецьких поглядів на природу відносин батьків та дітей, але підкоряючись з часом вольовим рішенням власної державної влади.

Так, Діонісій з Галікарнасу у I ст. до н.е. зазначає істотні розбіжності у статусі дітей за грецьким та римським правом. Для греків вихід дітей з-під батьківської влади сприймався як проявлення природних законів і тому тут не треба було спеціального рішення, волевиявлення позивача. Достатньо було досягнути певного віку, одружитися або бути внесеним у громадянські списки.

Для римської сім'ї цього недостатньо: син залишався під владою батька сімейства до смерті останнього або до еманципації. Причому це стосувалося тільки приватної сфери, бо у сфері публічній, «суспільній», навіть підвладний син міг займати посади магістрата, і при відправленні їм магістратури батько повинен був підкорятися синові, вшанованому суспільною довірою.⁵⁶ За свідомством Авла Гелія для римлян так само природним було шанування батьком сімейства сина при відправленні ним магістратури, як і шанування цим сином батька «поза суспільними справами». Причому, шанування у даному випадку включало не лише повагу, але і підкорення батьківській владі.⁵⁷

Таке становище зберігається і в період принципату, що відомо з відомого «Сенатусконсульту Македона», що не визнавав юридичної сили позик підвладних синів.⁵⁸

Але поступово держава починає втручатися до внутрішніх сімейних відносин. Не скасувавши сам принцип батьківської влади, імпера-

⁵⁶ Дігести.36.1.13.5

⁵⁷ Дігести.40.2.18

⁵⁸ Дігести.14.6

тори, починаючи з Августа, поступово розширюють приватноправову самостійність дорослих «синів сімейства» (слід зазначити, що під цю категорію підпадають не тільки власні сини «**pater familias**», але і його онуки, праонуки, інші підвладні йому члени сім'ї чоловічої статті).

Для цього використовується таке поняття як **peculium castrens** («воєнний пекулій» або точніше, «табірне майно»). Цей пекулій охоплює те, що син отримав, знаходячись на військовій службі, а також те, що він отримав в дар від батька та інших осіб в цей період.⁵⁹ Спочатку він стосувався тільки щодо вояків, але поступово коло даних відносин розширюється. Право на воєнний пекулій з часів Адріана надається ветеранам армії, а з часів доміанату з'являються «квазівоєнні пекулії» – духовний, державний і т.п., суть яких полягає в тому, що майно, отримане на державній службі тощо вважається належним синові, який має право розпоряджатися ним на свій розсуд – заповідати, укладати стосовно нього договори тощо. Щоправда, існувала формальна заборона на дарування майна, яке входило до пекулію, іншим особам,⁶⁰ але практика виробила достатньо багато винятків з цього загального правила.

Відбуваються зміни у правовому становищі заміжньої жінки, пов'язані з тим, що шлюб **cum manu** (з переходом жінки під владу чоловіка) поступово був витіснений шлюбом **sine manu**, при якому дружина не переходила під владу чоловіка, залишаючись для нього юридично чужою, зберігаючи за собою статус, майнові права, які мала до укладення шлюбу.

На заміну вимоги дотримання формальностей при укладенні шлюбу прийшло укладення його шляхом простої угоди з наступним переселенням дружини в дім чоловіка.⁶¹

Укладенню шлюбу передували заручини, що здійснювалися шляхом неформальної угоди.⁶² Вони встановлювали не лише моральний обов'язок укласти у майбутньому шлюб, але й забезпечувалися майновими санкціями: сторона, що відмовилась від даної обіцянки, втрачала право на повернення зроблених нею з приводу заручин подарунків, в той час як іншій стороні подарунки повертались.

⁵⁹ Дігести.49.17.11

⁶⁰ Дігести.39.5.7

⁶¹ Дігести.23.2.5

⁶² Дігести.23.1.7

Стосовно припинення шлюбу слід зазначити, що коли для республіканського Риму була характерна свобода розлучення, то в імператорський період з цим явищем велась боротьба, головними засобами якої було встановлення не вигідних майнових наслідків для ініціатора розлучення або особи, винної в припиненні шлюбу.⁶³ Після розлучення можна було укласти новий шлюб. Але існували обмеження, встановлені в інтересах дітей від першого шлюбу. Так, якщо батьки вступали у новий шлюб, то майно вважалось належним їм лише на праві користування, а після їх смерті переходило до дітей від першого шлюбу. Такі заборони мали метою не тільки захист інтересів дітей, але й призначалися для вирішення більш загального, «глобального» завдання: збереження римської фамілії як господарсько-сімейного об'єднання, забезпечення цілісності та деякою мірою неподільності її майна.

2. Familia. Спорідненість

Сім'я – це засноване на шлюбі чи кровному спорідненні об'єднання осіб, пов'язаних спільністю побуту, взаємною допомогою й моральною відповідальністю.

Давньоримська сім'я несла на собі відбиток родового ладу. Вона будувалася за принципом підпорядкування владі глави родини (**pater familias**). До складу сім'ї, крім глави сімейства, входили його дружина, діти та їхнє потомство, інші родичі, кабальні, а також раби. Терміном **familia** у давні часи позначалась сукупність всього майна, дітей, рабів та іншої робочої сили. Припускається, що спочатку цей термін охоплював тільки рабів, що належали певній сім'ї, а згодом і все інше майно, робочу силу (дружину, дітей, кабальних, інших осіб). Це об'єднання ґрунтувалось не на кровному зв'язку (його на ті часи ще не знали), а на владі **pater familias**, яка на той час мало чим відрізнялась від влади над рабами. Під владу **pater familias** підпадали не тільки дружина, діти та їх потомство, а й невістки, чоловіки дочок, якщо вони переходили жити в сім'ю дружини (приймаки), а також всі інші особи.

Отже, за сімейним станом римські громадяни поділялися, як вже зазначалось, на осіб свого права (**persona sui juris**) та осіб чужого права (**persona alieni juris**). До перших відносилися **pater familias**, до

⁶³ Дігести.24.3.39

других – інші члени сім'ї, так звані *підвладні*. Для повної приватної правоздатності вимагалось, щоб особа займала в сім'ї незалежне, самостійне становище, а її мали тільки **pater familias**. Підвладні не мали свого майна. Вони могли укладати приватноправові правочини тільки від імені й на користь **pater familias**, котрий був єдиним носієм майнових прав сім'ї.

Сім'я, заснована на підпорядкуванні владі **pater familias**, називалась *агнатською*. Всі підвладні підкорялися владі одного **pater familias** і вважалися родичами, тобто агнатами. Кровний зв'язок на той час не мав правового значення. Тому дівчина, що виходила заміж і переходила жити до свого чоловіка, займала становище в цій родині дочки його батьків, тобто ставала сестрою братів і сестер свого чоловіка, втрачаючи при цьому родинні зв'язки зі своїми кровними батьками з усіма наслідками, що з цього випливали, наприклад вона вже не могла стати спадкоємницею після їхньої смерті. Агнатське споріднення зберігалось й після смерті **pater familias**.

Агнати могли бути пов'язані між собою і кровним зв'язком, як, наприклад, батько й діти, проте юридичне значення мало лише підпорядкування владі **pater familias**. При цьому агнатське споріднення визначалося тільки по чоловічій лінії, оскільки йшлося про підпорядкування владі батька сімейства. Потомство дітей також ставало агнатами свого **pater familias**. Споріднення агнатів розрізнялося за лініями і ступенями. Агнати одного спільного предка були родичами по боковій лінії, а послідовно один від одного – родичами по прямій лінії. Ступінь агнатського споріднення визначався числом народжень, що утворювали це споріднення (син – агнат батька першого ступеня, онук – агнат другого ступеня). Ступінь споріднення по боковій лінії також обчислювався кількістю народжень від спільного предка до другого родича. Наприклад, рідні брати й сестри – агнати другого ступеня по боковій лінії, оскільки їх розділяє одне народження від спільного предка; дядько й племінник – агнати третього ступеня по боковій лінії, бо дядько з батьком племінника – агнати другого ступеня плюс племінник – третє народження.

Після смерті **pater familias** його дорослі сини були носіями влади в сім'ї, а дружини й діти підпадали під їхню владу. Згідно з цим вільний від батьківської влади римський громадянин, навіть той, що не мав сім'ї, вважався **pater familias**. «**Pater familias** вважався той,

кому належала влада в сім'ї, і правильно він так називався, хоча б у нього не було сина», – писав Ульпіан.⁶⁴

Глибока залежність підвладних від **pater familias** помітно стримувала цивільний обіг. Ніхто не бажав укласти правочин з підвладним, бо все одержане переходило у власність **pater familias**, який за правочином ні до чого не зобов'язувався. Підвладні самі несли відповідальність за угоди, не маючи ніякого майна. Їхнє подвійне становище не сприяло розвитку продуктивних сил і господарського обігу.

Виробництво матеріальних благ в більшій кількості, ніж можуть спожити їх виробники, породжує прагнення батьків закріпити накопичене протягом життя майно за кровними потемками (нащадками), передусім за дітьми. Агнатське споріднення суперечило природному бажанню батьків залишити спадщину своїм кровним дітям, які стали агнатами іншого **pater familias**. Поступово римляни віддають перевагу кровному спорідненню, що стало основою нової, когнатської сім'ї, яка пов'язувала групу людей кровними узами. Деякий час ці два види сім'ї існували паралельно, проте когнатська сім'я за нових умов поступово витіснила агнатську, і дотепер залишається основою сімейно-правових відносин. Кровне споріднення також визначається за лініями і ступенями. Розрізняють дві лінії – *пряму і бокову*. Пряма поділяється на *висхідну і низхідну*. Якщо родичі походять послідовно один від одного (батько, син, онука, правнук), це родичі по прямій лінії. Родичі по прямій лінії, від яких походить конкретна особа, називаються *родичами по прямій висхідній лінії* (батько, дід, прадід, мати, бабуся тощо). Родичі, що походять від цієї конкретної особи, складають *пряму низхідну лінію* (діти, онуки, правнуки). Родичі, які походять від одного спільного предка, є *родичами по боковій лінії*.

Ступінь споріднення по крові визначається відповідно до тих самих правил. Споріднення однієї особи завжди встановлюється відносно якої-небудь іншої особи. До прикладу, Клавдій – двоюрідний брат Антонія. Оскільки обидва вони походять від одного спільного предка – діда, то є родичами по боковій лінії. Ступінь споріднення визначається кількістю народжень, які утворюють це споріднення, відліком від спільного предка (але без урахування його). Між дідом і його онуком Клавдієм – два народження. Так само між дідом та його другим онуком розділяють два народження. Отже, чотири народження

⁶⁴ Дігести.50.16.195

утворюють споріднення четвертого ступеня між двоюрідними братами Клавдієм і Антонієм.

Родичі дружини, з одного боку, й родичі чоловіка, з другого, є між собою *свозяками*. Брати й сестри, що мають спільного батька і спільну матір, є повнорідними братами й сестрами. Брати й сестри, які мають спільну матір, але різних батьків – *єдинокровні*. Якщо ж у них спільний батько, проте різні матері – вони *єдинокровні*. Ті й другі називаються неповнорідними братами й сестрами. Якщо ж у них різні батьки й різні матері, вони не знаходяться в кровному спорідненні і називаються *зведеними*.

Визначення лінії і ступеня споріднення має важливе значення для встановлення прав на спадщину, оскільки в спадковому праві діє принцип: більш близький ступінь споріднення усуває від спадщини родичів більш дальшого ступеня.

Характерні особливості римської сім'ї знайшли відбиток у римському сімейному праві, яке відзначається завершеністю, послідовністю. Багато його положень збереглося до наших часів.

3. Шлюб та його види

Сім'я починається з шлюбу. Римські юристи приділяли багато уваги правовим питанням шлюбних відносин, вивчивши та проаналізувавши, дали відповідні оцінки їх різновидам.

Архаїчне римське суспільство намагається ідеалізувати сім'ю. Римські юристи досить ідеалістично визначали шлюб. Наприклад, Модестін писав: *«Шлюб є союз чоловіка і жінки, спільність всього життя, єднання божественного і людського права»*.⁶⁵ Однак в усі часи рабовласницької держави дружина, жінка ніколи не займала рівного з чоловіком, мужем становища. Вона завжди знаходилася в залежності від батька, чоловіка, брата, опікуна тощо. Йдеться не про традиційну моральну чи фактичну залежність, а про правову нерівність.

Римському праву відомі два види шлюбу: *законний римський шлюб (matrimonium iustum)* і *шлюб, що укладався між перегрінами та іншими вільними, які не мали права вступати до римського законного шлюбу*. Римський законний шлюб, в свою чергу, історично поділявся на два види: шлюб з чоловічою владою (*cum manu*) і шлюб без чоловічої влади (*sine manu*).

⁶⁵ Дігести.23.2.1

Законний римський шлюб укладався відповідно до норм цивільного права, допускався тільки між римськими громадянами, що мали **jus conubii**. Шлюби між римськими громадянами і переґрінами (латинами, вільновідпущениками, колонами) заборонялися. Деякі обмеження щодо вступу до шлюбу зберігалися навіть після того, як усі вільні Римської імперії були проголошені римськими громадянами. Так, особи сенаторського звання не могли брати шлюб з вільновідпущеницями, провінціальний магістрат не міг брати за дружину громадянку цієї провінції. Мали місце й деякі інші обмеження.

Переґріни брали шлюб між собою відповідно до норм **jus gentium**. Латини, вільновідпущеники, колони укладали між собою шлюб відповідно до свого правового статусу. Проте такі шлюби правових наслідків римського законного шлюбу не породжували. Дитина, народжена в такому шлюбі, не набувала статусу римського громадянина.

Фактичні шлюбні відносини людей, які не могли вступити в законний римський шлюб (різне громадянство чи стан), дістали назву *конкубінат*. Йшлося про постійне співжиття чоловіка і жінки з наміром утворити сім'ю, а не короточасний тимчасовий зв'язок, який переслідувався з часів Августа (зокрема, було видано низку законів, спрямованих на зміцнення моральних підвалин сім'ї, переслідування перелюбства, особливо з боку жінки).

Конкубінат практично не мав жодних правових наслідків. Діти, народжені в конкубінаті, не набували імені й статусу свого батька, не мали права на аліменти, не могли стати спадкоємцями після його смерті, не одержували статусу шлюбних дітей, на них не поширювалась батьківська влада. Жінка в таких відносинах не поділяла громадського становища і соціального стану свого фактичного чоловіка та ін

У ранній період розвитку римського права головним був шлюб з *чоловічою владою* – **cum manu**. За цим шлюбом жінка підпадала в повну залежність чоловіка чи **pater familias**, якщо чоловік сам знаходився під владою батька. Вона займала становище дочки батьків свого чоловіка, абсолютно позбавляючись агнатських зв'язків зі своїми батьками, братами, сестрами та іншими близькими родичами. Влада чоловіка фактично була необмеженою. Проте вже Закони XII таблиць допускали можливість укладення шлюбу, за яким дружина не підпадала під повну владу чоловіка. Жінка мала право перешкодити встановленню влади чоловіка, ночуючи поза домом три доби

наприкінці кожного шлюбного року, цим самим перериваючи перебіг давності. Таким способом вона зберігала незалежність.

Згодом влада чоловіка послабляється. Це пов'язано з розвитком індивідуальної приватної власності. Дружина набувала певних прав на сімейне майно і водночас деяку особисту незалежність від чоловіка. Внаслідок цього на зміну шлюбу **cum manu** приходить новий шлюб – без чоловічої влади (**sine manu**). Вже в класичний період він остаточно витісняє шлюб з чоловічою владою.

Ствердження шлюбу без чоловічої влади – поворот в історії римського сімейного права. Дружина виходить з-під необмеженої влади **pater familias**, а також свого чоловіка й формально стає незалежною особою. Такий шлюб істотно відрізнявся від шлюбу з владою чоловіка. Вони по-різному укладалися і припинялися. Однак утвердження нового шлюбу мало й деякі негативні наслідки. Незалежність дружини, свобода розлучення, накопичення величезних багатств негативно вплинули на сімейно-моральні підвалини римського суспільства. Август змушений був прийняти низку законодавчих актів з метою зміцнення шлюбних відносин і припинення зловживань свободою розлучень. Він намагається стимулювати укладання шлюбів і дітонародження. Вводяться обмеження майнового порядку. Наприклад, чоловіки віком з 25 до 60 і жінки з 20 до 50 років, що не брали шлюбу, не мали права бути спадкоємцями за заповітом, а ті, що знаходилися в шлюбі, але не мали дітей, могли одержати тільки половину заповіданого майна. При цьому бездітність розумілась по-різному для чоловіків і жінок. Чоловіки не вважалися бездітними за наявності хоча б однієї дитини. Жінки мусили мати не менше трьох, вільновідпущеники – не менше чотирьох. Втім, ці заходи не принесли очікуваного успіху.

Укладення шлюбу з чоловічою владою зводилось до встановлення **manus** (руки) над жінкою. За цим шлюбом влада могла бути встановлена одним з трьох способів: а) здійсненням певних релігійних обрядів; б) шляхом манципації; в) внаслідок набувальної давності.

З виникненням і утвердженням шлюбу без чоловічої влади ці форми втратили своє значення. Замість них все частіше застосовується проста угода осіб, що беруть шлюб, з наступним введенням дружини в дім чоловіка. Звісно, угода молодих про шлюб укладалася в присутності близьких родичів, в урочистій обстановці.

Умови укладення шлюбу були такі:

а) угода між тими, що вступали у шлюб, та згода на шлюб **pater familias**, відмову у якій за законом Юлія (4 рік н.е.) можна було оскаржити магістрату. Згода батька сімейства на шлюб була непотрібна, якщо він перебуває у полоні або безвісно відсутній⁶⁶;

б) досягнення шлюбного віку: 12 років – дівчатка, 14 – хлопчики⁶⁷;

в) наявність права брати римський шлюб (**jus conubii**) як необхідний елемент цивільної правоздатності, без якого неможливо було вступити до шлюбу. Якщо особи не мали **jus conubii** (наприклад, наречений – особа сенаторського звання, наречена – вільновідпущена), то шлюб укладений бути не міг, але допускався конкубінат. Слід звернути увагу на те, що конкубінат міг мати місце тільки при відсутності **jus conubii**. В іншому випадку треба було вступати у законний шлюб або залишатися у фактичних шлюбних відносинах.⁶⁸ Від конкубінату слід відрізняти контуберніум – шлюбні відносини між рабами.

г) відсутність нерозірваного шлюбу у жениха чи нареченої на момент укладення нового шлюбу. Перепон для вступу до другого шлюбу після розірвання першого римське право не містило. Однак вдова повинна була дотриматися траурного року, тобто між смертю чоловіка і вступом до нового шлюбу мало пройти не менш як 10 місяців. Метою цього обмеження було, з одного боку, прояв певної поваги, пієтету до пам'яті покійного, а з іншого – усунення сумніву, що міг з'явитися, у визначенні батьківства дитини, що народжувалася за цей час. Проте цей звичай майже не мав правового значення. Якщо вдова в цей період все ж виходила заміж, її шлюб не визнавався недійсним, однак сама вдова піддавалась безчестю;

д) відсутність інших перешкод до укладення шлюбу, передбачених законом (спорідненості: по прямій лінії – будь-якого, по боковій – між дядьком та племінницею; свояцтва – по прямій лінії, а за християнських імператорів – і по боковій; відносин опіки; іншої залежності, наприклад, жительки провінції від правителя провінції; не допускався також шлюб між тим з подружжя, хто був винен в адюльтері, та його співучасником).

Шлюб припинявся:

- смертю одного з подружжя;

⁶⁶ Дігести.23.2.10

⁶⁷ Дігести.23.2.4

⁶⁸ Дігести.25.3.7

- відпадінням якоїсь з умов його існування, в тому числі, коли наставало *capitis deminutio*;

- за бажанням чоловіка або дружини або їхньою взаємною згодою на припинення шлюбу.⁶⁹ Оскільки свобода розлучення породжує певні негативні наслідки, то в імператорський період, особливо з утвердженням християнської релігії, були встановлені істотні обмеження розлучення. Розлучення за взаємною згодою було заборонено. Згодом були вироблені певні підстави до розлучення: порушення подружньої вірності, посягання на життя одного з подружжя, нездатність до дітонародження, до шлюбного життя, вступ до монастиря одного з подружжя. При розлученні без поважної причини накладався штраф.

4. Правові відносини подружжя

Відносини подружжя носили особистий і майновий характер. Вони істотно відрізнялися при шлюбі без чоловічої влади і при шлюбі з чоловічою владою.

Особисті і майнові відносини подружжя при шлюбі **cum manu** відзначалися патріархальною суворістю. Дружина не мала юридичної самостійності. Більш того, влада чоловіка над нею була практично необмеженою. Чоловік міг піддавати її будь-яким покаранням, вистребувати її (як річ) назад, якщо вона самовільно залишала його дім, продати в рабство. Так само як раби. діти і дружина були повністю позбавлені правоздатності. Широта правового свавілля чоловіка якоюсь мірою обмежувалася громадською думкою. Міру покарання за провинність дружини визначала рада, що складалась з родичів дружини.

Так само складалися й майнові відносини подружжя. Все майно, яке дружина мала до шлюбу або набувала яким-не-будь чином за час шлюбу (наприклад, одержувала спадщину), автоматично ставало власністю чоловіка. Практично дружина не могла бути власницею майна, а отже не могла і укласти правочини. Таке обмеження прав дружини певною мірою компенсувалося тим, що вона могла бути спадкоємницею після смерті чоловіка нарівні з дітьми і поділяла соціальне становище чоловіка: почесні, що виявлялися йому, пошлювалися і на неї.

⁶⁹ Дігести.24.2.1–6

Шлюб **sine manu** інакше будував особисті й майнові відносини подружжя між собою. Чоловічої влади над дружиною як такої вже не було. Дружина зберігала правовий статус, який мала до вступу в шлюб. Якщо вона була під владою свого **pater familias**, тобто була особою чужого права (**persona alieni juris**), це її становище зберігалось і після шлюбу, а якщо не була під владою свого **pater familias**, залишалася вільною. Влада чоловіка на неї також не поширювалася – вона була повністю незалежною від нього. Втім, у сфері деяких внутрішніх сімейних взаємин верховенство чоловіка зберігалось (наприклад, вирішення питання вибору місця проживання сім'ї, способів і методів виховання дітей тощо).

Так само регулювалися й майнові відносини подружжя, в основу яких було покладено принцип роздільності майна чоловіка і дружини. Все, що було власністю дружини до вступу в шлюб або набуто нею за час шлюбу, залишалось її власністю, якщо вона юридично була самостійною. Дружина мала право самостійно володіти, користуватися і розпоряджатися цим майном.

Разом з тим дещо обмеженим було **jus commercii** подружжя відносно одне одного. Загалом, чоловік та дружина мали право укладати між собою різноманітні види договорів, але, один з них – дарування, був можливий лише з істотними застереженнями.

Іноді в романістичній літературі можна зустріти твердження, що дарування між подружжям було категорично заборонено взагалі. При цьому посилаються на сентенцію Ульпіана, який писав: «Наші предки заборонили дарування між жінкою і чоловіком; вони оцінювали гідну поваги любов лише на основі душевного настрою і піклувалися про репутацію подружжя, аби (подружня) угода не мала вигляду набутого засобом ціни і аби кращий не впадав в бідність, а гірший не збагатився».⁷⁰

Але слід мати на увазі, що Ульпіан змальовував ситуацію, що мала місце у римському праві раннього періоду. У період класичного римського права правове регулювання цих відносин виглядало дещо інакше. Дійсно, існувало загальне правило, згідно якому дарування між чоловіком та дружиною не мало сили.⁷¹ Разом із тим, перелік

⁷⁰ Дігести.24.1.3

⁷¹ Дігести.24.1.1–3

винятків був досить широким: дозволялось дарування на похорон⁷², дарування на випадок смерті,⁷³ дарування дружиною чоловікові для просування по службі, а також для необхідних витрат за посадою⁷⁴, дарування внаслідок вигнання⁷⁵, а також – на випадок розлучення.⁷⁶

Дружина могла доручити чоловікові управління своїм майном. Оскільки між подружжям могли виникати будь-які майново-правові відносини, – ці відносини підлягали позовному захисту. Проте він мав певні обмеження.

Подружжя відповідали один за одного лише у випадках, коли один з них виявляв стосовно майна другого менше піклування, ніж за своє. Між подружжям не допускалися позови, що призводили до безчестя одного з них.

Майнові відносини подружжя охоплювали ще два шлюбно-правових інститутів: посаг, придане (**dos**) та дарування з боку чоловіка (**donatio propter nuptias**).

На початку становлення шлюбу без чоловічої влади ввійшло в звичай в момент його укладення передавати чоловікові певне майно – *посаг (dos)*. Посагом вважалось не все майно дружини, а тільки те, що спеціально призначалося для цієї мети і передавалось чоловікові самою дружиною, її **pater familias** чи іншими особами. Спершу мета посагу полягала в полегшенні майнового тягара чоловіка на утримання сім'ї, а пізніше забезпечення непохитності шлюбного союзу

У республіканський період посаг відразу переходив у власність чоловіка, і навіть після припинення шлюбу не повертався дружині. Це призвело до низки негативних наслідків. Внаслідок повної свободи розлучення і нівелювання моральних засад наприкінці періоду республіки кількість розлучень зростає. Шлюб починає набувати форми збагачення, що обурювало багатих батьків наречених. Вони вимагають від женихів перед вступом до шлюбу певних обіцянок на випадок його припинення, які поступово перетворюються в шлюбні договори. Преторська практика з часом виробила певні правила, які зняли гостроту проблеми.

⁷² Дігести.24.1.5.8–10

⁷³ Дігести.24.1.9.2

⁷⁴ Дігести.24.1.40–42

⁷⁵ Дігести.24.1.43

⁷⁶ Дігести.24.1.60.1

Згідно з загальним положенням, при припиненні шлюбу в зв'язку зі смертю дружини посаг залишався чоловікові. Проте, якщо він було встановлено батьком дружини, який був живий на момент смерті дочки, посаг поверталоя йому. Якщо шлюб припинявся внаслідок смерті чоловіка, посаг в усіх випадках повертався дружині. При розлученнях діяло інше положення: якщо в розлученні винен чоловік, посаг повертався дружині, якщо винна дружина, – залишалося чоловікові. Пізніше Юстиніан ще більше обмежив права чоловіка на посаг, встановивши положення: посаг залишався чоловікові лише за умови розлучення з вини дружини, в інших випадках – повертався спадкоємцям дружини чи їй самій. Права жінки на посаг зростали, при цьому римські юристи зазначали: «Хоча посаг перебуває у майні чоловіка, він належить жінці».⁷⁷

Дошлюбне дарування – дарування майбутнього чоловіка майбутній дружині ввійшло в звичай, а згодом набуло досить чітких правових контурів після того, як визначилася *забезпечувальна функція* посагу. Якщо дружина у випадку безпідставного розлучення зі свого боку ризикує втратою посагу, вона зацікавлена в тому, щоб чоловік, отримуючи посаг, виділяв певну (приблизно рівну посагу) частину свого майна для подібної гарантії дружині. Це положення не було нормою, правовим обов'язком чоловіка, проте його суворо дотримувалися внаслідок вимог моральності. За Юстиніана зазначені норми набули подальшого розвитку. Це дало змогу у відповідь на переданий чоловіку посаг здійснити відповідне дарування не тільки до шлюбу, а й після його укладення. Таке дарування з боку чоловіка дістало назву **donatio propter nuptias**. Насправді дарування тут не було. Чоловік залишався власником майна, яке обіцяв дружині замість посагу, користувався ним, як і раніше. Однак при розлученні з його вини це майно переходило у власність дружини як штрафна компенсація. Найбільше це нагадувало заклад на випадок розлучення, при якому дружина не тільки мала право вимагати назад придане, а й могла домогтися передачі цього умовного дарування з боку чоловіка.

5. Батьківська влада. Відносини батьків і дітей

Відносини батька і дітей. Для таких взаємовідносин в римській сім'ї характерна практично безмежна батьківська влада над дітьми. Жодна правова культура не знала такого неприхованого вираження

⁷⁷ Дігести.23.3.75

володарювання. Інститут батьківської влади – це прерогатива римських громадян: «Навряд чи є які інші люди, які мали б таку владу над своїми дітьми, що маємо ми, римські громадяни».⁷⁸

Patria potestas (батьківська влада) встановлювалась передусім над дітьми, народженими у римському законному шлюбі. На дітей, народжених в незаконному шлюбі, в конкубінаті, а також в будь-якому фактичному спільному житті, батьківська влада не поширювалась. Вони були чужими для нього.

Мати дитини була завжди відома, навіть якщо вона зачала поза шлюбом. Батьком дитини вважали того, хто знаходиться у шлюбі з матір'ю дитини. Це юридична *презумпція* – положення, що не потребує доказів. Павло писав: «Батько – це той, на кого вказує шлюб».⁷⁹

Крім народження дітей в законному шлюбі, батьківська влада встановлювалась шляхом узаконення або усиновлення.

Узаконення – встановлення батьківської влади над власними дітьми, але народженими поза шлюбом. Так, батько міг визнати своїми дітей, народжених в конкубінаті. Узаконення провадилося за встановленою формою.

Усиновлення – встановлення батьківської влади над чужими дітьми, з якими батько кровними узами не пов'язаний. Усиновлення провадилося в формі **arrogatio** чи **adoptio**. *Арогація* застосовувалася для усиновлення осіб свого права, тобто повнолітніх і самостійних в правовому плані, *адопція* – для осіб чужого права, тобто тих, що знаходилися під владою **pater familias**. Внаслідок цього існували різні формальні акти усиновлення. З часом формалізм усиновлення був значною мірою спрощений і його здійснювали на основі заяви перед судом чи перед імператором.

Узаконення і усиновлення дітей прирівнювалося до народження їх в шлюбі, тобто вони повністю урівнювалися за правовим статусом до дітей, народжених в шлюбі. Вони отримували правовий статус та ім'я свого усиновителя (батька, що їх узаконив), право взаємного спадкування з ним, поділу його соціального й громадського становища, на них поширювалась батьківська влада тощо.

Батьківська влада припинялася внаслідок:

а) смерті батька чи дітей;

⁷⁸ Дігести. 1.1.55

⁷⁹ Дігести. 2.4.5

б) звільнення з-під батьківської влади.

Фактично батьківська влада була довічною навіть в розвиненому римському праві.

Досягнення сином повноліття, заснування власного дому, сім'ї та господарства не припиняли батьківської влади і не послабляли її. Проте досягнення сином високого громадського становища (зайняття посади консула, префекта, магістра) звільняло його від батьківської влади, що, як право одностороннє, могла бути і припинена в односторонньому порядку – волею батька. Батько своїм волевиявленням мав право звільнити сина з-під своєї влади. Це дістало назву *еманципації*, форми якої були різноманітні. Внаслідок еманципації син ставав «особою свого права», набував повної правоздатності і господарської самостійності, хоча й втрачав спадкові права у своїй колишній сім'ї (останнє обмеження швидко відпало). Проте повністю влада батька не припинялась і після еманципації. Батько зберігав за собою право користування половиною майна сина.

Влада батька над дітьми була безмежною. В архаїчні часи він мав право на життя і смерть дітей з моменту народження їх: міг зберегти життя новонародженому чи викинути його, продати в рабство, застосувати будь-які покарання. Проте згодом безмежне свавілля зменшується. В давні часи моральні (але не правові) норми забороняють викидати новонароджених. Законна заборона вводиться лише в період імперії.⁸⁰ Продаж у рабство обмежується трьома разами. В період імперії батьківська влада обмежується в праві на життя дітей: вбивство власної дитини прирівнювалося до звичайного вбивства з карною відповідальністю. Встановлюється контроль і над дисциплінарною владою батька.

У майнових відносинах батька і дітей так само безроздільно володарював батько. **Pater familias** – єдиний і неподільний власник сімейного майна. Майно, набуте дітьми, автоматично ставало власністю батька. При цьому майнова залежність дітей не послаблювалася з їх віком. Діти не мали права від свого імені здійснювати цивільно-правові угоди, бути власниками майна і в цьому наближалися до становища рабів. Для ведення господарства вони могли наділятися певним майном – пекулієм. У зв'язку з господарською діяльністю за рахунок пекулія діти здійснювали деякі правочини. Однак, все, одер-

⁸⁰ Дігести.9.16.9

жане за цими правочинами, переходило у власність батька. Батько ніс і відповідальність за цими правочинами.

З часом влада батька обмежується. За Октавіана Августа було встановлено, що майно, яке син-воїн набуває на війні, залишається в його власності. Пізніше вводиться таке саме правило щодо майна, набутого сином на державній службі. Згодом деякі імператорські постанови приписували залишати у власності дітей (а не тільки синів) майно, одержане в спадщину після смерті матері чи інших родичів по її лінії. Це обмежувало майнову владу батька над дітьми, проте не усувало її повністю. На деяке майно, набуте дітьми, батько зберігав право довічного користування. Однак майнова самостійність дітей стає загальноновизнаною.

Правові відносини між матір'ю та її дітьми також існували (хоча мати ніякої влади над дітьми не мала) і повністю залежали від форми шлюбу. *При шлюбі з чоловічою владою* мати поділяла стан своїх дітей, знаходилася (як і її діти) під владою чоловіка чи його **pater familias**. Нарівні з дітьми вона спадкувала після смерті чоловіка, діти – після смерті матері. Як агнати дорослі сини здійснювали опіку над матір'ю після смерті чоловіка.

У ранній республіканський період *при шлюбі без чоловічої влади* мати з дітьми практично не була пов'язана. Вона залишалась агнаткою своїх кровних родичів – батьків, братів, сестер і не була з точки зору права членом сім'ї чоловіка. Звідси і різні правила спадкування – дружина не мала права бути спадкоємицею після смерті чоловіка й своїх дітей як і вони після неї.

Утвердження кровної сім'ї чіткіше визначає права матері. Згодом вона отримує право на спільне проживання зі своїми неповнолітніми дітьми внаслідок розлучення з їх батьком, на аліменти на дітей. Дітям заборонялося подавати до матері позови, що ганьблять її, притягати її до суду без дозволу магістрату. Розширюються можливості взаємного спадкування дітей і матері.

Питання для самоперевірки:

1. Хто входив до складу римської сім'ї?
2. Які особи відносяться до *persona sui juris*, а які – до *persona alieni juris*?
3. Дайте характеристику агнатського споріднення.
4. Чим характерно когнатське споріднення?

5. Назвіть основні відмінності шлюбів *cum manu* та *sine manu*.
6. Яких умов необхідно було дотримуватися при укладенні шлюбу?
7. В яких випадках шлюб міг бути припинений?
8. Охарактеризуйте такі поняття, як: *dos* та *donatio propter nuptias*.
9. Чим відрізняється усиновлення від узаконення?
10. В яких випадках припинялася батьківська влада?

Тема 5. РЕЧІ

Розділ 1. Види речей та речових прав

1. Поняття і види речей

Об'єктом права є ті блага, заради яких виникають правовідносини, тобто, суспільні відносини, що регулюються юридичними нормами.

Об'єктами права у Стародавньому Римі могли бути різноманітні відносини, як майнового, так і немайнового характеру. Це могли бути відносини щодо речей або особистих благ громадян. Це могли бути також відносини публічного правопорядку, організації врядування та самоврядування тощо.

Але при цьому особисті немайнові права громадян, як зазначалося вище, розглядалися не стосовно об'єктів права, а як елемент правового статусу фізичної особи (громадянина). Що ж стосується відносин публічного правопорядку, то їхні об'єкти розглядалися як своєрідні речі про що свідчить, наприклад, етимологія слова «республіка» – «*Res publica*».

Отже можна визнати, що центральне місце поміж об'єктів права займали речі, а відносини стосовно речей належали до числа найбільш врегульованих. Тому поняття речей розглянемо тут дещо детальніше.

Річ розумілася як певна частина природи, що є якоюсь цінністю для її володільця. Ця частина природи може бути ізольована від природи (наприклад, тварина, раб, будинок), а може бути і невіддільна від неї (наприклад, земля, вода, ліс). Не має значення й те, чи жива ця природа чи нежива (наприклад, тварина і будинок). З точки зору римського права речами визнавалося все, що оточувало людину, могло бути об'єктом речевого права і містило в собі певну цінність.⁸¹ Проте ці ознаки не обов'язкові для визнання того чи іншого об'єкта річчю. Класичне римське право знало *безтілесні* речі, тобто речі, що не мали матеріального субстрату. Речами римське право визнавало як те, що створене самою природою, так і те, що створене людською працею. Однак поняття товару й речі за правовим змістом не співпадають. Товаром може бути об'єкт, який в момент продажу в природі ще не

⁸¹ Римське приватне право: підручник / відповід. ред. Р. А. Майданик, Є. О. Рябоконь. Київ: Алерта, 2023. С. 122.

існував (наприклад, майбутній врожай, річ, яка ще буде зроблена), а річчю визнається тільки те, що наявне на даний момент.

Римська юриспруденція не виокремлювала таку категорію як «майно», використовуючи інший термін – «**universitas**» – **сукупність**.⁸² При цьому йшлося про конкретні ситуації, а не про загальне правило. Наприклад, враховувалась сукупність прав та обов'язків при спадкуванні, сукупність речей та речевих прав, що надаються підвладному сину тощо.

Матеріальний світ, що оточує нас, складається з певних речей. Різноманітність їх настільки велика, що встановити які-небудь критерії для розмежування неможливо і недоцільно. З правової точки зору речі поділяються на певні відособлені види, що зумовлює їх різний правовий режим. Це має важливе значення. Деякі види речей залишилися суцього римськими, інші – надовго пережили римське право.

Розглянемо деякі з них.

1. Передусім, усі речі поділялись на дві категорії: *речі сакрального права* (**divini juris**) і *речі людського* (**humani**) *права*. З точки зору римської юриспруденції – це головний поділ.⁸³

До категорії речей божественного права відносили речі, присвячені «римським народом» (рішенням народних зборів або сенату) вищим богам, і речі релігійні (релігійного призначення або священні за своєю сутністю). Наприклад, до речей зі священним значенням належали міські стіни і ворота.⁸⁴

2. Речі людського права, у свою чергу, поділялись на *речі публічні та приватні*.⁸⁵

Публічні речі були вилучені з обігу і не могли належати комусь на праві власності, оскільки вважались такими, що належать всьому суспільству, усій спільноті громадян.⁸⁶

3. З врахуванням можливості речей бути об'єктом правовідносин та предметом господарського обігу речі поділялись на **res in commercio** (ті, що знаходяться в обігу), і **res extra commercium** (речі, вилучені з обігу). Якщо річ могла бути об'єктом права приватної власності і предметом угод між окремими особами, вона знаходилася в обігу.

⁸² Дігести.6.1.1

⁸³ Гай. Інституції. 2.2

⁸⁴ Гай. Інституції.2.8

⁸⁵ Гай. Інституції. 2.10

⁸⁶ Гай. Інституції. 2.11

І навпаки, якщо річ внаслідок своїх природних властивостей чи призначення не могла бути об'єктом приватної власності окремих осіб, вона знаходилася поза обігом, тобто була вилучена з нього.

Вилученими з обігу речами вважалися повітря, проточна вода, моря з усім тим, що у них міститься. До цієї ж групи відносили згадані вище публічні речі, тобто речі, що належали римському народу: міські стіни, громадські будинки, укріплення, театри, стадіони, бані, державну землю і рабів. Вилученими з обігу вважалися також речі божественного права. Останні призначалися для релігійних цілей і тому не могли бути об'єктами права власності окремих осіб: храми, їхнє оздоблення, місця поховання покійників.

4. Суто римським розмежуванням речей на окремі види був їх поділ на **res Mancipi** та **res nec Mancipi**, що певною мірою відповідає сучасному поділу на основні засоби виробництва і предмети споживання. Поділ зумовлений цінністю речей в господарському обороті. До **res Mancipi** відносили землю, рабів, робочу худобу і земельні сервітути – найважливіші і найцінніші речі в господарстві. По суті, це основні засоби виробництва. Враховуючи їхню важливість для господарства і цінність при здійсненні правочинів, для них встановлено спеціальний, більш ускладнений порядок відчуження. Наприклад, для здійснення купівлі-продажу запрошувалися 5–7 свідків і вагар з терезами. Передача права власності проходила в урочистій обстановці у присутності свідків з виконанням певних ритуальних дій. У давні часи купівля-продаж таких важливих речей проводилась рідко і виконання урочистих обрядів не обтяжувало обіг. Виконання цих ритуальних дій дістало назву **mancipatio**. Речі, при відчуженні яких вимагалось виконати манципацію, почали називати **res Mancipi**.

Іншу групу складали **res nec Mancipi**, тобто речі, для відчуження яких обряду манципації не вимагалось.

Важливе правове значення цього поділу полягало ось в чому. Якщо при відчуженні **res Mancipi** (наприклад, землі) обряд манципації не виконувався, право власності до набувача не переходило (з усіма наслідками, що з цього випливають), тобто покупець землі, не зважаючи на сплату вартості і одержання землі у фактичне володіння і користування, власником землі не ставав. Форма переважала над сутністю.

У класичний період манципація не застосовувалася.

5. Досить важливим і суто римським поділом речей було розмежування за субстанціями. Речі, що мали матеріальну субстанцію, називалися *тілесними* (**res corporales**), а ті, що не мали такої субстанції, безтілесними (**res incorporales**). До першого виду відносилися речі, до яких можна було доторкнутися (**quo tangere potest**), наприклад, земля, раби, худоба, будинок тощо, до другого – ті, які не можна було відчувати дотиком (**quo tangere non potest**). Це навіть не речі, а скоріше права, наприклад, право спадкування чи право, що виникає з договору, сервітуту, право вимоги тощо.

6. Поділ речей *на рухомі* (**res mobiles**) і *нерухомі* (**res immobiles**) спочатку майже не мав правового значення. Проте з часом правовий режим рухомих речей почав відрізнятися від правового режиму нерухомих.

До рухомих відносили речі, які можна було пересувати в просторі (наприклад, тварини, раби, речі домашнього ужитку тощо), а до нерухомих – ті, що не можна було пересувати в просторі (земля, будинки, дороги, міські стіни тощо). До нерухомих речей також відносили все, що було пов'язано з ними (наприклад, незібраний врожай, сільсько-господарський реманент і т.п.). Вони вважалися складовими частинами землі і щодо них діяло правило **superficies solo cedit** – зроблене над поверхнею слідує за поверхнею. Згідно з цим положенням, будинок, незалежно від того, хто будував його і за чий кошт, – завжди власність власника земельного наділу, на якому будинок збудовано.

Правовий режим рухомих і нерухомих речей чітко визначився вже у період імперії, хоча відмінності між ними були помітні вже у часи створення Законів XII таблиць. Цицерон зазначає, що вже тоді були встановлені різні строки набувальної давності для земельних наділів та інших речей: «Давність володіння щодо земельного наділу (встановлювалася) в два роки, а щодо всіх інших речей – один рік». За часів доміанату прийняті різні положення з передачі прав на нерухомість і рухомість.

7. Важливим був поділ речей *на родові* (**genus**) та *індивідуально визначені* (**species**), який полягав у врахуванні господарської суті речі. Якщо для власника мали значення тільки вага, міра або кількість речей, тобто загальні родові ознаки, це – річ родова. Якщо ж для нього цінними були не родові ознаки, а індивідуальні властивості, відмінності, ознаки речі, це – річ індивідуально визначена. Наприклад,

володар цінує свого раба не як одиницю робочої сили, а за його хист писати вірші чи малювати картини.

Родові речі взаємно замінювані (гроші, зерно, вино тощо).

Індивідуально-визначені – це речі унікальні, єдині в своєму роді (наприклад, скульптури, картини, інші предмети мистецтва) і тому кожному з них замінити іншою неможливо.

Деякі речі в одному випадку визнавалися родовими, а в іншому – індивідуально-визначеними. Наприклад, раби, захоплені в полон, – речі родові. Серед них може виявитися раб, здатний добре співати, тобто такий, що має індивідуально-визначені здібності, які перетворюють його в річ індивідуально-визначену.

Поділ речей на родові та індивідуально-визначені враховуються при розподілі ризику випадкової загибелі. Щодо родових речей застосовувався принцип **genus non perit** – рід не гине, тобто володільць родової речі зобов'язаний повернути її (або таку) власнику навіть у випадку, коли вона втрачена ним випадково.

Щодо індивідуально-визначених речей застосовувався принцип – **dominus sentii periculum** – власник несе ризик випадкової загибелі речі. Це означає, що збитки від випадкової втрати речі в усіх випадках, незалежно від того, у кого втрачена річ (у власника чи в третьої особи), завжди лежать на тому, хто є її власником, а не на посесорі.

Отже позичальник, який випадково втратив гроші (родові речі), не звільняється від обов'язку повернути одержану за позикою суму. Водночас позичальник індивідуально визначеної речі за договором позички чи наймач за договором найму за її випадкову втрату відповідальності перед власником не несуть.

8. Римські юристи вважали речі *подільними (divisae)*, якщо їх можна розділити у будь-який спосіб і вони при цьому не втрачають своєї господарської вартості і призначення (на скільки б частин не розрізана хлібина, вона залишається хлібом), і *неподільними (indivisae)*, якщо при поділі вони втрачали господарське призначення, цілісність (наприклад, зарізаний і поділений на частини баран).

Подільними вважалися земельні ділянки. Побудовані на них будинки поділялися тільки по вертикалі, поділялася нерухомість, рухомі речі. Такий поділ мав важливе практичне значення при розділі спільної власності. Спір, що виникав щодо спільної власності на подільну річ, легко вирішувався: річ в натурі розділяли між власниками. Значно

складніше було розпорядитися річчю неподільною. При спільній власності на неї кожний співвласник мав право на ідеальну частку речі, зберігаючи при цьому частку в праві на річ в цілому.

8. Речі, що в процесі їх використання фізично зникали (втрачали свої властивості) називалися *споживчими* (**res quae usu consumuntur**). Це – їжа, корм для тварин, будівельний матеріал тощо. Вони слугували для задоволення потреб людини і використовувалися шляхом споживання: для тамування голоду існували продукти, для зведення будівлі використовували пісок, цеглу тощо. До споживчих речей відносили також гроші, оскільки скористатися ними можна тільки при витрачанні їх.

Речі, які служили людям триваліший час, вважалися *неспоживчими* (**res quae usu non consumuntur**). В процесі одноразового використання вони не зникали, а при тривалому використанні зношувалися поступово (земля, будівлі, одяг тощо).

Природні відмінності зазначених речей зумовлювали їх різний правовий режим. Предметом договору позики були тільки споживчі речі, а у найом передавалися неспоживчі речі.

9. За фізичним складом речі поділяються на три види: 1) такі, що складаються з однієї матеріальної субстанції (земля, пісок, раб, тварина тощо); 2) штучні утворення, створені при поєднанні різнорідних речей (будинки, корабель, віз тощо); 3) сукупність однорідних речей, матеріально не пов'язаних, однак об'єднаних загальним призначенням чи назвою (бібліотека, колекція, стадо корів, табун коней).

Речі, що складаються з однієї матеріальної субстанції, є *простими* (**simplices**), а поєднання речей (різнорідних чи однорідних) – *складними* (**summae**). У свою чергу, вони поділялися на штучні поєднання різнорідних речей і поєднання однорідних речей.

В залежності від характеру зв'язку частин складних речей розрізняли декілька їх різновидів.

1) При наявності фізичного зв'язку йшлося про *головну річ та її приналежності* (двері та замок до них). Вони існували і незалежно одна від одної, проте лише при спільному їх використанні досягався найбільший ефект. Приналежності поділяють правову долю головної речі.

3) При наявності *економічного зв'язку* розрізняли *плоди природні* (**fructus naturales**) і *цивільні* (**fructus civiles**). Плоди, створені природою

(наприклад, фрукти саду, приплід тварин), називалися природними. Плід, який приносить річ внаслідок використання її в обігу, називався цивільним (наприклад, проценти, одержані за договором позики, плата за користування річчю за договором найму).

Правове значення поняття плодів і розрізнення їх видів полягало у відмінності їх правової долі. Згодом римські юристи розширюють поняття плодів, включивши до нього будь-який прибуток (у вигляді як природних, так і цивільних плодів). Так виник термін *доходи*.

Сукупність різноманітних речей, з'єднаних єдиним господарським призначенням чи приналежністю можна розглядати як одне ціле – *майно* дому, садиби, сім'ї тощо. Воно складається з різних предметів, де речі взаємопов'язані. ніби доповнюють одна одну і в сукупності дають бажаний ефект, якого хочуть досягти їх власники. З часом поняття майна почали трактувати як *сукупність прав і обов'язків*. Отже, майно складалося з активу і пасиву, з вимог і боргів. При цьому борги можуть складати значну і навіть більшу частину майна. Ця обставина інколи примушує спадкоємців відмовлятися від спадщини. Таке визначення складу майна має значення при зверненні стягнення кредиторів на майно боржника.

2. Речеві й зобов'язальні права (відносини)

Давньоримські юристи не розрізняли речевих і зобов'язальних прав, а лише захист прав засобами речевих позовів – **actiones in rem** і особистих позовів – **actiones in personam**. Якщо спір виникав з приводу права на річ, для захисту цього права застосовувався речевий позов, якщо ж приводом для тяжби були правові дії іншої особи – особистий позов. Наявність того чи іншого права виводили із наявності позову.

Пізніше вже позов почали виводити з наявності права. Спочатку з'ясовували, чи є право, а потім вже надавали позов. Таким чином, на підставі відповідних позовів (речевих і зобов'язальних) розрізняють права речові й особисті.

Речеве право мало місце тоді, коли об'єктом права були речі, *особисте право* – якщо об'єктом права були дії, що мали правове значення. Отже, у римському праві об'єктами визнавалися речі або дії. Однак поділ майнових прав на речові і зобов'язальні – це результат більш пізнього наукового аналізу поглядів римських юристів, які звернули увагу на відмінність майнових прав. Вони зазначали, що

в одному випадку потреба в якій-небудь речі задовольнялася шляхом її набуття (при цьому встановлювався один обсяг прав), в другому – шляхом надання речі у тимчасове користування за умови повернення володільцю (виникають інші права з іншим обсягом прав). Ці способи задоволення потреби в речі породжують різні правовідносини: речові та зобов'язальні. Таким чином система майнових прав була поділена на дві великі групи – речеві права і зобов'язальні права.

Сутнісні відмінності між цими двома інститутами полягають в наступному:

1. Об'єкт речевого права – завжди річ, об'єкт зобов'язального права – дії, право вимоги здійснювати певні дії.

2. Речеві права мають *абсолютний* характер, зобов'язальні – *відносний*. Звідси випливає, що захист речевих прав є абсолютним, а зобов'язальних – відносним. Це зумовлено тим, що володільць речевих прав у процесі їх здійснення їх вступає у правовідносини з усіма, хто його оточує. З одного боку – суб'єкт речевого права, з іншого – абсолютно всі, хто його оточує. Отже, відповідачем за речевим позовом може бути кожен, навіть той, хто особисто не порушував речевих прав їх носія, але став, наприклад, незаконним її володільцем внаслідок протиправних дій третьої особи.

Зобов'язальні правовідносини мають відносний характер, оскільки виникають щодо конкретно визначених осіб, наприклад, продавець – покупець. Відповідач за особистим позовом завжди конкретно визначена особа.

3. Більшість речевих прав строками не обмежена. Володіння, право власності, земельні сервітути, емфітевзис і суперфіцій – ці речеві права набуваються назавжди. Тільки особисті сервітути обмежені тривалістю життя їх суб'єкта (вони довічні). Усі зобов'язальні правовідносини тимчасові вони озраховані на певний строк. Права, що виникають з таких відносин, припиняються одночасно з припиненням зобов'язань.

4. Речеві і зобов'язальні права відрізняються за змістом. Зміст речевих прав встановлюється законом, а зміст зобов'язальних, як правило, зумовлюється договором.

5. Речеві права за своїм обсягом ширші, ніж зобов'язальні (наприклад, права власника завжди ширші за права наймача речі).

Суб'єкт речевого права має можливість безпосереднього впливу на річ щодо здійснення своїх правоможностей (наприклад, власник

сам користується і розпоряджається своєю річчю своєю владою і від свого імені). Натомість, наймач речі користується і володіє річчю від імені власника, а не від свого. Правоможності розпорядження він взагалі не має.).

6. Суб'єкт речового права ніби пов'язаний з річчю невидимою ниткою – він має право вимагати її повернення від будь-кого, хто її незаконно утримує. Римське приватне право виходило з принципу необмеженої *віндикації*, за яким власник міг витребувати свою річ від кожного, у кого вона опинилася не з волі власника. Зобов'язальні права зі своїм суб'єктом так не пов'язані.

Відносини з приводу речей формуються у період раннього римського права. Виникає розуміння речових прав як таких, що дають їхнім володарям безпосереднє панування над речами.

До речевих прав римське приватне право відносило такі правові інститути: володіння, право власності, сервітути та інші права на чужі речі (емфітевзис, суперфіцій, заставне право).

Питання для самоперевірки:

1. Дайте визначення «речі».
2. Що відносили до речей сакрального права?
3. Які речі відносили до речей публічного права, а які – до речей приватного права.
4. Охарактеризуйте принцип поділу речей на *res mancipi* та *res nec mancipi*.
5. На які види поділялися речі в римському праві та які з цих класифікацій актуальні і сьогодні?
6. Які правові інститути римське приватне право відносило до речевих прав, а які – до зобов'язальних?

Розділ 2. Possessio. (Посідання. Володіння)

1. Поняття і види possessio

У римському праві поняття **possessio** («посідання» або ж «володіння») – це самостійний правовий інститут, незалежний від права власності. Його слід відрізняти від **jus possidendi** – *права володіння*. Посесор (володілець) – це фактичний володар речі, незалежно від наявності у нього права на неї; власник – фактичний володар речі, який до того ж має право власності на неї..

Посідання (*possessio*) як самостійний правовий інститут, виникло в давньоримському праві внаслідок преторської правотворчості. Ще Закони XII таблиць згадують поняття володіння У період ранньої республіки претори розрізняють фактичне володіння річчю без права на неї і фактичне володіння річчю, засноване на праві. Володіння, що ґрунтується на праві, – це вже не володіння, а право власності. Фактичне володіння річчю може мати підставою право власності, або інші юридичні факти (наприклад, договір найму речі), проте воно не буде володінням, оскільки ґрунтується на праві. Посідання як фактичне володіння річчю – просто факт.

Припускають, що посідання, як фактичне володіння річчю, походить від освоєння земель родами. В давні часи земля була власністю громади і окремим родам передавалася лише у посідання, тимчасове користування.

Римська держава була верховним власником землі, суверенітет її визначався земельною власністю, сконцентрованою в національному масштабі. Проте в ті часи ще не знали приватної власності на землю, хоча й було як приватне, так і громадське володіння і користування землею. При колективній власності приватним може бути тільки посідання. Історія Риму давніх часів відображає боротьбу дрібного землеволодіння з великим. Право користування громадською землею при володінні нею спочатку належало патриціям. Головний інтерес римлян був спрямований на розвиток і визначення тих відносин, які є абстрактними відносинами приватної власності. Власне основа приватної власності, володіння, простежується як нез'ясований факт, а не як право. Завдяки юридичним визначенням, що суспільство дає фактичному володінню, останнє набуває якості приватної власності.

Римські юристи слово «посідання» – **possessio** – виводили від **sedere** – сиджу як володар. «Посідання було назване так, – зазначав Лабеон, – від осідання (будучи) ніби поселенням, бо воно природно утримується тим, хто на ньому стоїть...».⁸⁷ Інший юрист, Нерва-син, підкреслював, що «власність на речі походить від природного посідання».⁸⁸

Отже, посідання – це фактичне володіння річчю, якому претори надали юридичного значення, бо почали надавати юридичний захист.

⁸⁷ Дігести.41.2.1

⁸⁸ Дігести.41.2.1

Склалася парадоксальна ситуація – правовий захист отримало не право, а факт. Проте, після того, як цей факт одержав юридичний захист і отже став юридично значимим поняттям, необхідно було дати його визначення з правової точки зору. Із багатої казуїстики можна зробити висновок, що римські юристи розуміли *посідання як фактичне володіння річчю, поєднане з наміром вважати її своєю*.

Таке визначення містить два істотних елементи: 1) *об'єктивний* – **corpus possessionis** – тобто, має бути фактична наявність речі; 2) *суб'єктивний* – **animus possessionis** – намір вважати дану річ своєю, володіти нею від свого імені.

У ранній період розвитку римського права юристи перший елемент посідання – фактичне володіння (**corpus possessionis**) розуміли спрощено – тримати річ в руках, у дворі, в будинку тощо. Згодом такий стан почали тлумачити більш витончено – як можливість володільця речі без перешкод, безпосередньо і тривалий час здійснювати свій вплив на річ. Так, вважалося, що тварина знаходиться у посіданні свого господаря до того часу, доки вона не втратила звички повертатися до свого двору.

Пізніше вважалося, що, для одержання фактичного володіння річчю не обов'язково брати її в руки. В деяких випадках достатньо огледіти і охопити подумки. При передачі землі її набувачу достатньо було з високого місця оглянути ділянку. Посідання не втрачалось і в тому разі, коли посесор передавав річ у тимчасове користування іншій особі.

Загалом римські юристи під **фактичним володінням** річчю розуміли нормальне ставлення до речі і речі до володільця, в якому звичайно знаходяться власники щодо об'єктів своєї власності.

Другий елемент посідання (**animus possessionis**) характеризує суб'єктивне ставлення володільця до речі. Він має вважати річ своєю. При цьому воля володільця могла ґрунтуватися на помилці чи явному обмані. Покупець краденої речі, який не знав, що купляє чужу річ, вважає її своєю, будучи переконаним, що набув право на неї, – добросовісно помиляється. Якщо ж він знає, що володіє чужою річчю, проте своїм ставленням до неї намагається переконати оточуючих в тому, що це його річ – це *усвідомлена помилка (омана)*. І в першому, і в другому випадках володільці виявляють волю володіти від власного імені, показують, що річ належить їм.

Отже, не всяке фактичне володіння річчю є посіданням, а лише основане на *володільницькій волі* – **animus possessionis**. Тому володіння річчю від імені іншої особи так само не є посіданням (наприклад, договір найму, оренди, зберігання тощо). У цьому випадку володілець речі здійснює володіння не від власного імені, а від імені іншої особи, власника. Він лише держатель чужої речі – **detentor**. Для юридичне значимого посідання вимагалася саме *воля володіти від свого імені, ставитися до речі як до своєї*. Така воля може бути тільки у справжнього власника чи особи, яка хоча і не є такою, але вважає себе такою внаслідок помилки.

Таким чином, посідання – це фактичне володіння річчю, поєднане з наміром вважати її своєю, а держання – фактичне володіння річчю без наміру вважати її своєю.

У римському праві розрізняли різні *види володіння*. Так, у залежності від наявності правової підстави фактичного володіння річчю воно поділялося на законне і незаконне.

Законне володіння – це передусім володіння власника і так зване похідне володіння.

Суть «похідного володіння» полягала у тому що володільцям чужих речей надавався самостійний володільницький захист, хоча насправді це було не володіння, а «держання». Так, заставодержателю, що отримав у заставу чужу річ, для захисту проти зазіхань третіх осіб претори надавали володільницький захист щодо предмету застави, а відтак заставу почали вважати «володінням». Такий самий захист надавався випадках *прекарію* (надання власником з певною метою свого майна іншим особам у тимчасове і безоплатне користування) та *секвестру* (передання учасниками спору про право на річ до рішення суду спірної речі на зберігання третій особі).

У таких випадках йшлося не про посідання у точному значенні цього слова, а лише про звичайне держання, прирівняне до володіння з метою надання держателям більш ефективного захисту

Законний володілець має право на володіння річчю – *jus possidendi*.

Якщо володілець речі не має права володіти нею, то це *незаконне володіння*.

Незаконне володіння поділяється на *добросовісне і недобросовісне*.

Незаконне добросовісне володіння має місце тоді, коли володілець не знав і не міг знати, що володіє чужою річчю і не має права

володіти нею. Якщо ж він знав або мусив знати, що не має права на володіння певною річчю, то таке володіння буде і незаконним, і недобросовісним. Володіння злодія завжди буде недобросовісним, так само як і купівля краденого.

Поділ незаконного володіння на добросовісне і недобросовісне зумовив різний правовий режим для них. Наприклад, придбати право власності за давністю можна було тільки внаслідок добросовісного володіння і, навпаки, крадену річ не можна було набути за давністю.

2. Виникнення і припинення посідання

Посідання набувалося поєднанням двох елементів – **corpus** і **animus**. Лише в поєднанні ці елементи давали посідання. Такому встановленню юридично значимого посідання завжди передувало фактичне заволодіння річчю.

Волевиявлення володіти річчю для себе (від власного імені) встановлювалося зовнішнім, об'єктивним проявом цієї волі. Спеціального акта не вимагалось. Володілець повинен був вести себе стосовно до речі як власник. Вважалося, що коли володілець фактично володіє річчю, то в нього є намір володіти нею від свого власного імені, вважати її своєю.

Законне володіння, що базується на правовому титулі, набувалося тим же способом, що і право власності, чи на підставі відповідного договору. Отже, *володіння, основане на праві власності*, може набуватися тими самими способами, що й право власності: а) *первісним* (захват нічийних речей, переробка речей, набуття за давністю, змішування і злиття, прирощення тощо); б) *похідним* (купівля-продаж, позика, дарування, перехід за спадкуванням тощо). У першому випадку первісне володіння набувалося разом з правом власності на певну річ і було елементом права власності, правоможністю власника; в другому (похідне) – засобом відповідного договору: володіння заставодержателя засобом договору застави, прекариста – засобом передачі власником свого майна в його тимчасове і безоплатне користування, нарешті, володіння секвестарія за волею сторін, між якими виник спір, що передали йому на зберігання спірну річ/

Незаконне володіння набувалося тими самими способами, що і право власності, проте з одним істотним відхиленням: право власності до набувача не переходило. Мала місце ніби імітація – ставилася мета придбати право власності, яке і огляду на певні фактори до набувача

не переходило і володільць речі не ставав її власником. Він міг про це знати – тоді його володіння було незаконним і недобросовісним, а міг і не знати – тоді його володіння було незаконним, однак добросовісним.

Незаконним, але добросовісним володіння ставало, наприклад, через купівлю-продаж **res mancipi** без дотримання обряду манципації. Покупець, що став фактичним володільцем такої речі, вважав її своєю власністю, однак права на неї у нього не виникало. Тому такий покупець вважався добросовісним, але незаконним володільцем.

Подібні наслідки наставали також у випадку продажу речі особи, яка не була її власником. Внаслідок правила **nemo ad alterum plus juris transferre potest quam ipse habet** (ніхто не може передати іншому більше прав, ніж сам має) продавець, що не мав права власності на продану ним річ, не міг перенести цього права і на покупця. Покупець, прийнявши у фактичне володіння передану йому річ, має на неї володільницьку волю, проте власником цієї речі він не стане. У нього є фактичне володіння річчю, є володільницька воля на неї, але немає права власності, бо його не мав продавець.

Незаконне і недобросовісне набуття володіння можливе також шляхом вчинення неправомірних дій: крадіжка, привласнення знахідки тощо. У цих випадках фактичне заволодіння річчю здійснювалося саме з метою набуття власності на цю річ, але право власності в таких випадках не виникає. Проте римські юристи вважали таку особу посесором, оскільки вона мала корпус володіння і володільницьку волю.

Посідання припинялося:

- а) фізичною загибеллю речі;
- б) юридичною загибеллю речі (вилученням її з цивільного обігу);
- в) втратою посесором одного з правових елементів посідання (фактичного володіння річчю або наміру вважати її своєю).

Крім того, посідання припинялося зі смертю посесора. Його спадкоємці повинні були знову відтворити і обґрунтувати весь склад посідання для себе

3. Захист посідання

Феномен посідання, як самостійного правового інституту, полягав у тому, що фактичне володіння річчю, яке ґрунтувалося на факті, а не на праві, все ж одержувало правовий захист.

З цього приводу існують різні точки зору. Одні дослідники (Р. фон Єринг) пояснювали надання правового захисту посіданню тим,

що здебільшого фактичними володільцями речей були їхні власники: адже найчастіше зустрічається ситуація, коли володільець і власник співпадають в одній особі. Тому діяла презумпція правомірності посідання і той, хто заперечує це припущення, має довести, що право на річ належить не володільцю, а йому. Виходячи із презумпції, що володільцем, як правило, є власник, держава для захисту прав власника від зазіхань третіх осіб надавала йому можливість спрощеного захисту. Це пояснення відповідає одній з провідних ідей римського приватного права: краще надати захист кільком неправомірним володільцям, аби невинно не постраждав один правомірний.

Інші дослідники (Ф.К. фон Савін'ї, Й. О. Покровський) вважали, що полегшений і спрощений посесійний захист був запроваджений з метою недопущення самочинної розправи. Навіть якщо фактичним володільцем речі виявлялась особа, що не мала права на неї, відновити справедливості мав суд, а не сам власник. Боротьба із самочинною розправою була в центрі уваги римських правознавців та урядовців. Тому навіть той, хто не мав правомірних підстав для посідання, одержував захист проти третіх осіб, навіть якщо вимоги останніх ґрунтувалися на праві.

Але можливе ще одне пояснення виникнення посесійного захисту.

Як згадувалося вище, посідання спочатку виникло щодо громадських земель, які були власністю римського народу і передавалися окремим родам тільки у тимчасове володіння і користування. Тимчасове володіння поступово перетворилося у стійкі і достатньо стабільні відносини. Фактичні володільці земельних наділів формально не мали юридичного права на них, оскільки права приватної власності на землю тоді не існувало взагалі. Такий стан речей зумовлював неможливість захисту посідання землею за допомогою позовів цивільного права. Тому претори, перешкоджаючи самочинному переділу земель, з III–II ст. до н.е., почали надавати інтердикти для захисту фактичного володіння землями, не припускаючи при цьому навіть посилань на право в посесійному процесі. Так могла виникнути специфічна форма захисту посідання земельними ділянками, котра з часом, завдяки своїй ефективності та оперативності, була поширена й на інші випадки посідання.

Отже посідання захищалося за допомогою преторських інтердиктів. Такий захист називався *посесійним* або інтердиктним. Його

особливістю було те, що *володілець мав довести лише факт посідання і факт його порушення*. Оскільки при цьому посилання на право не допускалось, то й доводити правову підставу посідання не було потреби. Цим посесійний захист суттєво відрізнявся від петиторного захисту, за допомогою якого захищалося право власності. *Петиторний* захист був складнішим, оскільки тут необхідно було довести наявність законних підстав виникнення права власності у особи, яка зверталася за таким захистом. При цьому обов'язок доказування (тягар доказування – **onus probandi**) лежав на стороні, яка стверджувала, що має право.

Той, хто звертався за посесійним захистом, мав довести лише факт посідання і факт порушення посідання, що було значно простіше, ніж доводити існування права на річ. Тому власникам у випадку порушення їхніх прав рекомендували використовувати можливість посесійного захисту, як більш доступного.

Втім, слід мати на увазі, що посесійний захист стосовно права власності був лише попереднім (провізорним) захистом. Власник речі, який втратив володіння нею, і заявляв інтердикт до фактичного володільца, звичайно програвав справу. Однак він міг потім подати позов про захист права власності, вимагаючи повернення речі з чужого незаконного володіння (віндикацію) і виграти його, посиляючись на своє право власності. Отже, більш проста і легка форма захисту засобом інтердикту була менш стабільною і надійною порівняно з петиторним захистом.

Посесійним захистом користувалися як власники, так і фактичні володільці. Це зумовлювало ще одну особливість захисту посідання. Законне володіння (володіння власника) фактично було забезпечене подвійним захистом – посесійним як посідання, а при потребі – петиторним як право власності. Це стосувалося і права власності. Як право воно забезпечувалося петиторним захистом, а як фактичне володіння – посесійним. Незаконне володіння, а також володіння прекариста, заставодержателя, секвестрарія подвійного захисту не мало.

Преторські інтердикти для захисту посідання не мали характеру позовного провадження. За своєю сутністю *це був адміністративно-правовий захист*, який здійснював претор своєю владою. Інтердикт – це наказ претора порушнику припинити самочинні дії. Якщо порушник не виконував наказ, претор застосовував засоби примусового характеру.

Інтердикти поділялися на два основні види:

- 1) інтердикти про утримання посідання (**retinendae possessionis**);
- 2) інтердикти про повернення насильно чи таємно втраченого посідання (**recuperandae possessionis**).

У свою чергу, інтердикти про утримання посідання поділялися на **interdictum uti possidetis** (утримання посідання нерухомими речами) і **utrubi** (утримання посідання рухомими речами).

Interdictum uti possidetis дістав назву від початкових слів преторського інтердикту: «Забороняю застосовувати насильство і як ви володіли, так і володійте тими будівлями, з приводу яких виник спір, якщо це володіння не є насильним, прекарним чи таємно одержаним одним від одного».⁸⁹ Він з давніх часів застосовувався для полегшеного захисту посідання громадськими землями. Володільці цих земель не мали позовів для захисту права власності, як і самого права власності. Проте, й після одержання позовів (III ст. до н.е.) вони продовжували користуватися зазначеним інтердиктом через його зручність і оперативність.

Інтердикт **utrubi** також дістав свою назву від початкового слова формули: «де з двох», «у кого з двох». Він застосовувався для захисту володіння рухомістю. Його особливістю було те, що захист надавався тому з двох учасників спору, хто володів спірною річчю більшу частину останнього року (за тих самих умов), що й **interdictum uti possidetis**.

Обидва ці інтердикти містили пряму заборону претора не застосовувати насильство – **vim fieri veto**. Вони мали «подвійний» характер: захист посідання міг одержати і той, хто звернувся до претора за допомогою, і той, проти кого інтердикт був спрямований.

До інтердиктів про повернення втраченого посідання – **interdicta recuperandae possessionis** (*рекуператорних*) – належали:

- 1) **unde vi**. Інтердикт, що надавався юридичному володільцю нерухомістю, насильно позбавленого посідання. Цей інтердикт є наказом, зверненим до правопорушника, якому приписувалося повернути потерпілому неправомірно захоплену річ. При цьому не бралось до уваги посилення порушника на своє право власності, а також на те, що володільець землі, який втратив це право внаслідок насильства, сам набув його **vi clam** чи прекарно відносно відповідача. Претендувати на захист цим інтердиктом міг кожен, хто втрачав внаслідок насильства

⁸⁹ Дігести.43.17.1

посідання, а відповідачем – той, хто витіснив володільця. Інтердикт надавався протягом року після вигнання володільця із земельної ділянки, незалежно від того, чи зберігав порушник за собою річ, чи вже перестав нею володіти;

2) **de precario**. Інтердикт, що надавався особі, яка передала річ іншій особі у безоплатне і тимчасове («до вимоги») користування. Якщо той, хто одержав річ прекарно, відмовлявся повернути її за першою вимогою власника, останньому надавався інтердикт.⁹⁰

Питання для самоперевірки:

1. Хто є посесором за римським правом?
2. Назвіть елементи посідання.
3. Detentor – це...?
4. Чим відрізняється посідання від держання?
5. Надайте порівняльну характеристику законного та незаконного володіння.
6. В яких випадках припиняється посідання?
7. Яким чином захищалося посідання?

Розділ 3. Право власності

1.Формування поняття про право власності у Стародавньому Римі

Припускають, що *інститут власності* спочатку склався стосовно тільки до **res mancipi**, як до речей найбільш цінних в архаїчному господарстві і лише згодом був перенесений на **res nec mancipi**.

Але саме *право власності в розглядуваному періоді* ще тільки починає складатися, про що свідчить, зокрема, той факт, що у архаїчній латинській мові не існувало навіть загальноновизнаних термінів, для позначення юридичних інститутів посідання і власності. Більш того, не було чіткого розмежування цих двох інститутів.

Лише поступово формується розуміння права власності як можливості найбільш повного володарювання над річчю, що допускається цивільним правом (**dominium ex jure Quiritium**).

⁹⁰ Харитонов С. О. Основи римського приватного права: Конспект лекцій. 4-вид., перероб. і доповн. Х.: Одиссей, 2008.. С. 87–90

Судячи з усього, спочатку індивідуалізація власності мала місце тільки стосовно рухомих речей (**res mobiles**). *Нерухомість – земельні ділянки, капітальні будівлі тощо – знаходились у власності родових союзів, а у окремих осіб могла бути лише в тимчасовому користуванні.*

У зв'язку з цим варто звернути увагу на розвиток відносин власності стосовно землі.

З найдавніших часів Римська держава безроздільно володіла землею. Племенам, родам, а потім і сім'ям земля передавалася тільки в тимчасове користування і не більше як по 2 югери. Перша форма власності (племінна) мала форму державної власності, а право окремого індивідуума на неї обмежувалося простим посіданням, що, як і племінна власність взагалі, поширювалося лише на земельну власність. І надалі громадське землеволодіння ще довгий час залишалося основним видом власності на землю, і практично весь період Республіки точилася боротьба за зміну (або збереження) статусу цих земель.

Внаслідок природних процесів суспільного розвитку громадське землеволодіння з часом все ж розпалося. Однак його заступила не індивідуальна приватна, а колективна власність, що мала родинний характер. Речі належали фамілії і не могли перейти до сторонніх осіб за заповітом, якщо були живі прямі нащадки спадкодавця. Пізніше цей родинний характер власності вижив себе. Вона індивідуалізувалася, внаслідок чого **pater familias** отримав право розпоряджатися своїми речами за власним розсудом як за життя, так і шляхом заповіту.

Слід зазначити, що сказане стосується землі і було поширене на інші **res Mancipi**. Щодо власності на **res nec Mancipi**, яка конституювалось пізніше, то вона, очевидно, відразу виникала як індивідуальна, а родинного характеру не мала.

Судячи з даних джерел, можна зробити висновок, що на *ранніх етапах розвитку римського права ще не існувало практики визначення змісту права власності через встановлення переліку повноважень, що належать власнику. Сутність права власності визначалася передусім тим, що воно є найбільш повним володарюванням над річчю, з тих, які допускаються цивільним правом.*

Слід підкреслити, однак, що йшлося не про «абсолютне», а про «найбільш повне панування» над річчю, що допускається об'єктивним правом». Це означало можливість його обмеження в інтересах

третіх осіб. Перелік таких обмежень в Законах XII Таблиць, до речі, досить широкий.⁹¹

Але характер захисту інтересів власника був абсолютним – за допомогою виндикаційного і негаторного позовів він міг захистити свої права від порушень з боку будь-якої особи. Тому можна говорити про «абсолютний характер» речевих прав.

Придбання права власності можливе було з двох джерел: від держави і від приватних осіб, що було своєрідним прототипом більш пізнього поділу засобів придбання права власності на первісні і похідні.

Від держави власність могла бути отримана таким чином: розподіл громадських земель (**ager publicus**); розподіл на тих або інших умовах земель, завойованих Римом, між його громадянами; розподіл рухомих трофеїв полководцем між солдатами, продаж таких трофеїв квесторами з аукціону.

Від приватних осіб право власності могло бути отримане шляхом:

1) **Mancipatio** – урочистий обряд передачі права власності на **res Mancipi**, що вчиняється у присутності п'яти свідків – повнолітніх римських громадян і вагаря шляхом виголошення спеціальної формули. Дійсність угоди не залежала від фактичної передачі речі, досить було вже одного обряду. Не грала також ролі підстава передачі права власності – купівля-продаж, дарування тощо.

2) **Traditio** – застосовувалася для передачі права власності на **res nec Mancipi**. У цьому випадку відбувалася проста передача речі у фактичне володіння іншої особи, поєднане з вираженням волі передати їй право власності на цю річ. Вчинення якого-небудь спеціального обряду не вимагалось.

3) **In jure cessio** – цей спосіб передачі права власності міг бути використаний щодо **res Mancipi** і **res nec Mancipi**. Сутність його полягала у фіктивному судовому спорі, у якому набувач заявляв про свої права на річ, а відчужувач визнавав справедливість цих вимог.

4) **Usucapio** – придбання речі за давністю володіння. Могло мати місце в тих випадках, коли річ була добросовісно отримана не від власника, або тоді, коли при вчиненні обряду передачі власності були порушення. Допускалося за умов, що спосіб придбання в принципі був правомірним, набувач був добросовісним, закінчився необхідний термін добросовісного володіння річчю: два роки – землею, іншими речами – один рік.⁹²

⁹¹ Закони XII таблиць. VII. 1–2, 9а–9б.

⁹² Закони XII таблиць. VI. 3

5) **Спадкування.** – полягало у переході прав на речі від померлого спадкодавця до його спадкоємців внаслідок приписів закону або згідно заповіту.⁹³

У період Пізньої Республіки цей інститут зазнав істотних змін. Зміцнення Римської держави, зростання громадського земельного фонду, у свою чергу, тягне розширення практики надання земельних ділянок з його складу приватним особам. Власність на землю все більше індивідуалізується. Впродовж 121–111 рр. до н.е. з'являються три аграрних закони, якими був скасований принцип невідчужуваності колишніх земель громадського фонду, наданих приватним особам; закріплено права приватного власника землі: **uti, frui, habere, possidere** (користуватися, отримувати плоди, мати, володіти); скасовано обов'язок власників колишніх громадських земель сплачувати земельний податок; закріплена можливість переходу земельної ділянки у спадщину тощо. Таким чином, у цей період формується індивідуальне право приватної власності.

Разом із тим, індивідуалізація власності, ускладнення пов'язаних з цим відносин на певному етапі ведуть до «розщеплення» єдиної колись категорії права квіритської власності. Зокрема, особливості правового режиму мають землі власне римські і провінційні. Перші – звільнені від податку, з провінційних – стягується спеціальний податок – **stipendium або tributum**. Крім того, в деяких джерелах згадується можливість подвійного «домінія» (володарювання) над робом: на підставі **jus civile** та на підставі права бонітарного (преторського).

Таке зовнішнє ускладнення відносин власності зумовило поширення у романістиці точки зору, згідно якій у римському праві визнавалося існування власності (права власності) у чотирьох видах: квіритська, бонітарна (або ж преторська), провінційна та власність перегринів.

Проте така диференціація власності є некоректною.

Наприклад, провінційну власність виокремлено тільки за єдиним критерієм, що відрізняє її від римської власності, – те, що вона оподатковується. З деякою мірою умовності сюди можна додати географічний критерій. Але цього, очевидно, недостатньо для виокремлення відносин у самостійний вид, тим більше, що йдеться тільки про

⁹³ Закони XII таблиць. V. 3–5

один специфічний об'єкт – землю. Але ж класифікуються не аграрні відносини, а власність взагалі.

Що стосується власності перегринів, то її виокремлено, згідно цій позиції, за критерієм масиву нормативного матеріалу, що застосовується. Однак, при формуванні римського «класичного» права **jus civile** і **jus gentium** практично рівною мірою слугували джерелами формування приватного права, що забезпечувало достатньо надійний захист інтересів іноземців в Римі періоду принципату.

Зазначимо також, що терміну «бонітарна», або «преторська», власність римське право не знало. Вперше його використав Теофіл, візантійський юрист VI ст.н.е. у парафразі Інституцій. Що ж стосується сутності «бонітарної власності», то за своїм характером вона є добросовісним посіданням, яке є підставою для набуття права власності за давністю володіння.

Таким чином, можна зробити висновок про недоцільність розмежування у римському праві кількох видів власності.

Натомість, власність за римським правом може розглядатися як сукупність певною мірою однорідних відносин. Норми, якими регулювалися ці відносини утворювали інститут права власності, що мав наступні *характерні риси*.

1) безпосередня влада особи над річчю. Для того, щоб користатися або розпоряджатися нею, власнику немає необхідності звертатися до інших осіб;

2) абсолютна влада над річчю, яка, втім, може бути обмежена в інтересах суспільства або третіх осіб (сервітути тощо);

3) захист прав власника від порушень з боку «всіх і кожного»;

4) еластичність права власності – його здатність до відновлення після припинення обмежень, встановлених законом або угодою;

5) можливість для власника використовувати позитивні якості речі;

6) можливість отримувати та використовувати на свій розсуд плоди, які дає річ, в тому числі – отримувати доходи від її використання;

7) можливість для власника розпоряджатися належними йому речами, тобто визначити їх фізичну та юридичну долю;

8) можливість (право) власника витребувати свою річ від особи, що утримує цю річ без законних підстав.

З врахуванням цих рис і маємо розглядати надалі властивості інституту права власності у класичному римському праві.

2. Поняття і зміст права власності

Поняття права власності у сучасній цивілістиці визначають також шляхом переліку та опису сутності правоможностей власника, сукупність яких становить зміст правовідносин власності. Хоча таке бачення було нетиповим для римської юриспруденції, надалі врахуємо і цей підхід, оскільки це дає можливість перекинути своєрідний місток між класичним римським і сучасним правом.

Римський власник має такі правоможності: право володіння; право користування; право розпорядження; право одержувати прибутки; право захисту.

Проте, зараз, як правило, називають лише три з них: – право володіння, право користування і право розпорядження, вважаючи, що вони охоплюють будь-які можливі форми і способи впливу власника на річ і одночасно відмежовували посягання інших осіб на ту саму річ.

Jus possidendi (право посідання) – правоможність власника, яка полягає в тому, що власник має право фактично володіти своєю річчю. Фактичне володіння річчю – реальна можливість здійснення безпосереднього володарювання над нею. Цю свою правоможність власник може здійснювати не тільки особисто, але й передавати право посідання іншим особам (наприклад, за договором), зберігаючи при цьому право власності на річ.

У такому випадку фактичні володільці здійснювали володіння не від свого імені, а від імені власника, що передав їм річ на підставі договору. Проте більшість договорів передбачають передачу власником лише фактичного володіння річчю, тобто держання, а не посідання. Наприклад, за договором найму власник передає наймачу річ тільки в держання, а не посідання. Наймач фактично володіє річчю, проте в нього немає володільницької волі, тобто він не має права вважати її своєю, отже, не може користуватися засобами посесійного захисту – інтердиктами. І взагалі наймач може захищатися від посягань третіх осіб на річ, передану йому в найом, лише за допомогою власника.

Jus utendi (право користування) – полягає в тому, що власник має право вилучати з речі її корисні якості, одержувати доходи і прирощення від неї. Користування річчю може здійснюватися в різноманітних формах і способах: передача в найом, споживання тощо. Вилучення корисних якостей речі може приймати різноманітні форми, способи, методи, види тощо. Проте в римському праві є деякі загальні

правила користування річчю. Так, не можна вчиняти шкоду чи інші незручності іншим особам або користуватися річчю всупереч закону. Згідно з загальним правилом, обсяг користування, що здійснюється відповідно до закону, практично не обмежений, крім випадків, коли це впливає із закону, договору чи інших прав третіх осіб.

Право користування річчю – найважливіша правомочність власника. У ній закладена можливість задовольняти його особисті, побутові, господарські та інші потреби. З цією метою потрібна річ і набувається. Власника цікавить не стільки сама по собі річ, володіння нею, скільки реалізація зазначеної правомочності.

Власник право користування міг також передати іншим особам, зберігаючи за собою право власності. Так, власник міг передати свою річ за договором позички в тимчасове і безоплатне користування іншій особі. За договором найму право користування річчю переходило до наймача за певну винагороду.

Jus abutendi (право розпорядження) – полягало в тому, що власник міг визначати юридичну та фактичну долю речі, тобто відчужувати її усіма дозволеними способами, заповідати, встановлювати сервітути на користь інших осіб, знищити її, викинути тощо. Володільці земельних наділів тривалий час не мали цієї правомочності і одержали її тільки в III ст. до н.е. за законом Спурія Торія. Відповідно до цього закону земельні наділи стали об'єктами приватної власності, а володільці їх – приватними власниками. Повна свобода власності на землю означала не лише можливість безперешкодно і необмежене володіти нею, а й можливість відчужувати її. Поки земля була власністю роду, такої можливості не існувало.

При вирішенні юридичної долі речі необхідно визначити її правовий статус, змінити або припинити відносини власності. Наприклад, змінити можна встановленням сервітути на користь іншої особи, а припинити – одним із способів припинення права власності (відчуженням іншій особі тощо). В усіх цих випадках зміна правового статусу здійснюється за волевиявленням самого власника, тобто за його розпорядженням.

Право розпоряджатися річчю може здійснюватися в різних юридичних формах за однієї неодмінної умови – воно має не суперечити закону.

У сукупності вказані три правомочності (відомі нині як «тріада» прав власника) становлять *зміст права власності*, його сутність.

Разом із тим, вони не вичерпують усієї різноманітності прояву володарювання власника над річчю, його правового впливу на відносини власності. Право приватної власності є правом довільного ставлення до речі.

Із врахуванням викладеного *право приватної власності може бути визначене як найвища влада особи над річчю, її виключне право володіти, користуватися і розпоряджатися річчю, вчиняти щодо неї будь-які дії згідно зі своїми інтересами.*

Право власності є виключним тому, що воно неподільне, тобто належить тільки власнику, який ні з ким його не поділяє. Хоча у римському приватному праві були обмеження правоможностей власника, але римські правознавці тлумачили право приватної власності як виключне і неподільне. Головним в їхньому розумінні зазначеного права було здійснення власником необмеженого володарювання над річчю. Інколи уточнювалося, що це володарювання правове. Виходячи з цього, право власності характеризується як володарювання особи над річчю, як відношення, що виникає між власником і річчю. Звідси впевненість у непохитності цих відносин: змінити своє відношення до речі людина може лише сама і ніхто інший. Тобто, відносини власності мають усталений, непохитний характер, змінити який ніхто не може.

3. Спільна власність

Виключний (неподільний) характер права власності передбачав, що власником речі може бути тільки єдина особа. Якщо одна особа має повне право власності на дану річ, то інша не могла мати такого самого права на цю ж річ. Один власник речі виключає іншого такого ж власника. Кілька прав на одну й ту саму річ неможливі. Проте римські правознавці, помітили, що на практиці часто виникають ситуації, за яких одна і та сама річ може належати кільком особам, наприклад у випадках, коли вона переходить у спадщину до двох або кількох спадкоємців. У таких випадках одна і та сама річ є власністю кількох осіб. Отже, погляди римських юристів щодо виключного характеру права власності вступили у протиріччя з дійсністю. Це зумовило необхідність пошуку пояснення цього факту.

Ще Сцевола висловлював ідею власності багатьох осіб на одну річ в ідеальних частках – **pars pro indiviso**.⁹⁴ Ця ідея отримала розви-

⁹⁴ Дігести.50.16.25

ток. Цельз-син говорив: «Не може бути власності або володіння двох в повному обсязі, але вони мають власність в частині на все тіло роздільно». Іншими словами, кожному із власників належить ідеальна частка речі, яку можна уявити подумки, а не фізично. Отже, не може бути кількох прав власності на одну й ту саму річ, проте одне право власності на одну й ту саму річ може належати кільком особам, і тоді наявне право *спільної власності*, яке римські юристи називали **communio, condominium**.

Виходячи з характеристики відносин власності Цельзом, можна дійти висновку, що кожний із власників має частку права власності на всю річ в цілому, тобто кожний з них має право не на частину речі, а на частку у праві на річ. Це означає, що, коли річ буде зруйнована, зіпсована або якимось іншим чином її вартість зменшиться чи просто річ впаде в ціні, кожний із власників зберігає свою частку права на частку, котра залишилася, чи на уцінену річ. До прикладу, будинок, що належав за правом спільної власності двом співвласникам, згорів, від нього залишилося всього кілька балок, вони належать двом співвласникам відповідно їхнім часткам права. Такі ж наслідки були й у випадках, коли ціна будинку збільшувалася. Проте не слід змішувати частку права на річ в цілому з реальною часткою права користування, що належить кільком співвласникам. Наприклад, п'ятикімнатний будинок належить двом співвласникам у рівних частках права – по 1/2 кожному. Кожному з них належить 1/2 права на будинок в цілому. При цьому реальна частка користування може бути іншою: одному – дві кімнати, другому – три. Отже, у цьому випадку реальні та ідеальні частки не співпадають.

Відносини спільної власності підпорядковуються певним правилам.

Оскільки річ в цілому і в усіх своїх частках належить всім власникам разом, то звідси випливає вимога – розпорядження, володіння і користування річчю може здійснюватися тільки за згодою всіх співвласників. При цьому не має значення, кому і яка частка (більша чи менша) права належить. Всі співвласники рівні в своєму праві здійснювати право власності. Якщо, хоча один із них не згоден з прийнятим рішенням, воно не може бути здійсненим. Кожне фактичне розпорядження усією річчю або хоча б найменшою її частиною стосується права спільної власності на всю річ в цілому, яке не належить нікому окремо, а тільки всім разом.

Однак кожний із співвласників має право на власний розсуд розпоряджатися своєю часткою права спільної власності. Він може її продати, передати в спадщину і взагалі здійснити все, що не заборонено законом.

Переважне право на придбання відчужуваної частки права у спільній власності належить іншим співвласникам. Тільки при відмові їх від придбання зазначеної частки співвласник, який бажає вчинити відчуження своєї частки, має право продати її будь-якій іншій особі.

Кожний із співвласників має право вимагати розділу спільної власності в будь-який час. Інші співвласники не можуть йому в цьому відмовити, якщо тільки негайний розділ не зашкодить самій речі.

4. Набуття і втрата права власності

Право власності на певну річ може виникнути у конкретної особи по-різному. Але дуже рано римляни в усій різноманітності форм виникнення права власності почали розрізняти два самостійних, але взаємопов'язаних моменти – спосіб набуття права власності (**modus acquirendi**) і титул набуття (**titulus acquirendi**). Факти, з настанням яких виникає право власності у конкретної особи, дістали назву *способи набуття права власності*, а юридичні факти, які є правовою основою виникнення права власності, – *титули набуття*.

Римське право з найдавніших часів всі способи набуття права власності поділяло на *первісні* й *похідні*.

Первісні способи набуття права власності полягають в тому, що право власності виникає вперше. Наприклад, земля, яка нікому не належала, стала власністю того, хто перший її став обробляти.

Похідні способи набуття права власності ґрунтуються на праві попереднього власника, виводяться з його права – звідси і назва. Основним титулом похідного способу є договір (це можуть бути договори, як речового, так і зобов'язального права). Крім того, до цього способу належить і перехід права власності в порядку спадкування.

До *первісних* способів набуття права власності належать: захоплення нічийних речей (заволодіння); знахідка скарбу; переробка речей; набуття права власності за давністю володіння; приєднання речей, змішування речей.

1) **Occupatio rei nullius** (захоплення нічийних земель, заволодіння). Цей спосіб набуття права власності з'явився тоді, коли навколо були ще неосвоєні землі, ліси тощо. Власником визнавався той, хто

першим почав обробляти землю. Так само набувалося право на зібрані ягоди, плоди, вбитого звіра, виловлену рибу тощо. Об'єктами права власності, придбаного цим способом, могли бути речі, які до заволодіння ні в чийй власності не знаходилися, тобто нічийі. Сюди ж відносилися речі, від права власності на які власник відмовився, – викинуті. Перший, хто підбирав таку викинуту річ, ставав її власником.⁹⁵ Проте не можна змішувати викинуті речі з загубленими. Власник, який втратив володіння річчю, не втрачає права власності на неї, тому загублені речі не можуть бути об'єктом присвоєння, оскільки не є нічийіми.

Присвоєння нічийних речей обґрунтовувалося принципом, проголошеним ще Законами XII таблиць, – **res nullius cedit primo occupanti** – нічия (безхазяйна) річ слідує за тим, хто її першим захопив. Вороже майно вважалося безхазяйним і могло бути предметом заволодіння.⁹⁶

2) **Thesaurus** (скарб) – цінності, невідомо ким і коли заховані. Скарб також вважався нічийм, оскільки не був відомий його власник, і переходив у власність того, хто його знаходив. Проте, якщо скарб знайдено на землі іншого володільця, то половина належала власнику земельного наділу, а друга – тому, хто знайшов. Якщо скарб було знайдено за допомогою чаклунства, то він переходив у прибуток держави.

3) **Specificatio** (переробка речей) – виготовлення, створення нової речі з якогось матеріалу. Річ, зроблена майстром зі свого матеріалу належить майстру. Якщо ж вона зроблена з чужого матеріалу, то виникає питання «хто ж її власник?» У Римі з цього приводу існували дві думки. Прихильники першої вважали, що власником нової речі буде майстер, який її зробив; послідовники другої – доводили належність речі власнику матеріалу, з якого вона зроблена. Тривалий час представники цих двох течій не могли знайти спільної мови. І лише при компіляції Юстиніана було зафіксовано компромісне рішення: якщо нову річ можна знову перетворити в матеріал, з якого вона зроблена, то власником буде власник матеріалу, якщо ж ні, то право власності на неї буде належати її творцю – майстру.

4) **Usucapio** – набуття права власності за давністю володіння майном, яке не належало його володільцю. Спочатку придбати право власності за давністю могли тільки римські громадяни і лише на **res**

⁹⁵ Дігести.41.7.2.1

⁹⁶ Дігести. 41.1.51.1

mancipi. Строк давності був один рік для рухомих речей і два роки для нерухомих Претори розширили межі набуття за давністю, поширивши його й на інші категорії громадян. При компіляції Юстиніана були встановлені строки набувальної давності: три роки для рухомого майна і десять – для нерухомого.

Для набуття права власності за давністю мали бути дотримані такі умови: а) наявність правової основи володіння (купівля-продаж, дарування тощо, які мали місце, проте не привели до виникнення права власності); б) добросовісність володільця, котрий не знав про відсутність у нього права; в) безперервність володіння протягом встановленого строку; г) сплив встановленого строку.

Крадені речі не могли переходити у власність за давністю володіння

5) **Accessio** (приєднання речей) мало місце у випадках, коли одна річ поглиналась іншою так, що не можна було їх розділити. Наприклад, під час будівництва будинку використано колоду іншого власника. При цьому власність на приєднану річ переходила до власника основної речі, який зобов'язаний був відшкодувати власнику приєднаної речі (колоди) її подвійну вартість. Такі форми приєднання мали місце і при будівництві будинку без дозволу власника на чужій землі. Будинок ставав власністю власника землі за принципом **superficies solo cedit** – будова переходить у власність того, кому належить земля. Сюди ж відносилися наміви, припаї тощо.

6) **Змішування речей** – це таке їх з'єднання, за яким неможливо встановити, яка з речей поглинула іншу. Внаслідок змішування однорідних речей виникала спільна власність для двох або кількох власників. Приклад тварин, врожай саду та інші плоди з моменту відділення їх від плодоносної речі, коли плоди стають окремою річчю, переходили у власність власника плодоносної речі.

Основними способами похідного набуття є:

- 1) договір між відчужувачем і набувачем речі;
- 2) перехід майна у порядку спадкування.

Зауважимо, що для переходу права власності одного лише укладення договору було недостатньо. Угода про передачу речі права власності у набувача ще не породжувала, вона була лише правовою основою для його виникнення. Для перенесення права власності від відчужувача до набувача вимагалась фактична передача самої речі

в формі манципації, поступки правом або традиції. Римське право дотримувалося принципу: власність переноситься передачею, а не угодою – **traditionibus dominia rerum, non pactis nudis transferuntur**. Тільки при поєднанні цих двох умов (фактична передача і правова основа) право власності переходило до набувача.

Правовими формами похідного набуття права власності були:

1) **Mancipatio** (манципація) – символічний акт, за яким в присутності п'яти свідків і вагаря проходила фактична передача речі відчужувачем набувачу. Спочатку вагар дійсно зважував метал, який був платою за річ, але з появою карбованої монети зважування стало символічним і лише засвідчувало факт передачі права власності набувачу.

2) **In jure cessio** (поступка правом) з'явилася вже у преторському праві і являла собою уявний судовий процес. Набувач вимагав річ, яку набув, стверджуючи, що вона належить йому. Відчужувач визнавав вимогу позивача. Претор, перед яким здійснювалась ця процедура, визнавав право власності за набувачем.

3) **Traditio** (проста передача) – більш проста, легка і доступна форма перенесення права власності, запозичена з **jus gentium**. Полягала у передачі фактичного володіння річчю відчужувачем набувачу. Це міг бути або окремий речевий договір, або дії на виконання попередньої угоди, якою був договір купівлі-продажу, міни тощо. Для перенесення права власності за договорами зобов'язального права засобом традиції мала значення підстава – **causa justa possessionis**, за якою передача здійснювалась. Цією підставою була взаємна воля, виражена в договорі, що мав передувати передачі речі. Традиція ж є лише її виконанням, заключним актом.

Припинялося право власності за різними підставами: загибеллю речі, дерелікцією (відмовою власника від речі), відчуженням речі, вилученням речей з обігу, втратою права власності проти волі власника (наприклад, при конфіскації, реквізиції) тощо.

5. Захист права власності

Право власності – це абсолютне право, яке означає, що власник здійснює над річчю повне, необмежене і неподільне володарювання, тобто користується усіма правомочностями, якими його наділяє закон. Всі, хто його оточують, повинні не порушувати права власника, поважати їх і не порушувати. Власник – суб'єкт права власності, а всі, хто

його оточує, – зобов'язані суб'єкти. При порушенні його прав власник може вимагати від оточуючих відповідної поведінки. Це вимога не тільки власника, а й суспільства в цілому, втілена в законі.⁹⁷

Способи, методи, форми захисту права власності різноманітні. Але головними видами такого захисту у приватному праві є речово-правовий захист і захист за допомогою зобов'язальних позовів.

Спеціальний речово-правовий захисту охоплював три спеціальних позови: віндикаційний, негаторний і прогібіторний. Пізніше преторська практика додала до них ще один – **actio in rem Publiciana**.

1) *Віндикаційний позов* одержав назву від латинських слів **rei vindicatio** (**vim dicere** – оголошувати про застосування сили). *Віндикація* – витребування своєї речі власником, що не володіє, від невластника, що володіє.

Віндикаційний позов у різні часи розвитку Римської держави і права мав неоднакові форми: законний позов про річ шляхом присяги, позов через спонсію, позов шляхом петиторної формули.

Але у класичному праві віндикаційний позов здійснюється вже тільки через *петиторну формулу*. Позивач мотивував вимогу своїм правом на річ. Таким чином, рішення суду залежало від здатності позивача довести своє право власності. Саме ця форма віндикації стверджується як головний речевий позов захисту права власності, основні положення якого збереглися до наших днів. За період свого існування він настільки відшліфувався і абстрагувався від тих умов, за яких з'явився, що став придатним для застосування за будь-яких соціально-економічних відносин.

Перед тим, як заявити віндикаційний позов, позивач мав встановити тотожність належної йому речі і речі, яку він збирається віндикувати. Цей засіб інколи міг бути достатнім для припинення процесу взагалі, якщо у відповідача не було шансів утримати спірну річ. Тому, перш ніж заявити віндикацію, позивач міг зажадати від володільця речі її демонстрації для огляду шляхом пред'явлення спеціального позову.

Відповідачем за віндикаційним позовом завжди був фактичний володільця речі. Позивачем міг виступати тільки власник речі, воло-

⁹⁷ Харитонов О.І., Харитонов Є. О. Використання надбань римської юриспруденції при вдосконаленні захисту права власності. *Право власності в Україні в умовах ринкових відносин: тези доповідей та наукових повідомлень науково-практичної конференції* (Одеса, 22–24 вересня 1995 р.). К.: 1995. С. 40–41.

діння якою він втратив. Не мало значення, за своєю волею чи проти неї втратив володіння власник, важливо, що фактичним володільцем речі був хтось інший, але не власник. Таким чином, віндикаційний позов застосовувався для поновлення втраченого власником володіння річчю. Власник, що втратив у будь-який спосіб володіння, не втрачав права власності на річ, що і слугувало підставою для віндикаційного позову.

Якщо відповідач вступав у процес, то він мав оспорювати докази, що наводилися позивачем. Якщо позивач придбав річ за договором, відповідач міг оспорювати підстави і способи придбання права власності позивачем. На вимогу відповідача позивач також мав довести, що всі його попередники також придбали цю річ на законних підставах. Але процес доведення права власності міг бути обмежений строками набувальної давності.

За віндикаційним позовом відповідачами могли бути не тільки справжні володільці і держателі речі. З часів Юстиніана названий позов допускався і проти фіктивних володільців. Ними визнавалися фактичні володільці, які з метою уникнути відповідальності за віндикаційним позовом, навмисне самі позбавлялися володіння. До них належали також ті особи, які проголошували себе володільцями, не будучи такими, з метою ввести в оману позивача-власника. Проте останні відповідали за особистим позовом.

Отже, відповідачем за цим позовом був кожен, хто володів спірною річчю. Ульпіан визнавав відповідачами всіх володільців і, навіть, держателів. На його думку «...можна вимагати від усіх, хто утримує річ, і має можливість її віддати».⁹⁸ Відповідач міг відмовитися вступити в спір про власність. У такому разі він зобов'язаний був видати річ позивачеві.

Відповідальність відповідача за віндикаційним позовом полягала в покладенні на нього обов'язку повернути річ з усіма її прирощеннями. Але доля прирощень залежала від характеру володіння. Добросовісний відповідач зобов'язаний був повернути прирощення лише за період, коли він дізнався, що володіє чужою річчю. Недобросовісний – мав повернути прирощення у повному обсязі за весь той час, що річ перебувала у нього.

⁹⁸ Дігести. 6.1.9

Володіння в багатьох випадках вимагало певних витрат, без яких річ не могла існувати (наприклад, їжа для рабів, корм для тварин тощо). В такому разі відповідач за позовом мав право вимагати від позивача відшкодування зазнаних ним витрат. Останні поділялись на три види: а) необхідні, – без яких річ не могла існувати; б) корисні, – які поліпшували річ, але без яких вона могла існувати (наприклад, при ремонті даху будинку (необхідні витрати) покрівля була замінена на більш якісну); в) витрати розкоші, – які тільки прикрашали річ. Добросовісний відповідач мав право на відшкодування необхідних і корисних витрат. Витрати розкоші він міг забрати собі, якщо їх можна було відділити від речі, не пошкодивши її. Недобросовісний відповідач мав право тільки на необхідні витрати за весь час володіння.

Петиторний характер формули при формулярному процесі в окремих випадках дозволяв присудити відповідача за названим позовом замість видачі спірної речі до сплати грошей. При цьому оцінку речі намагалися використовувати як засіб примусу відповідача до повернення речі. Позивач давав оцінку спірної речі під присягою.

2) *Негаторний позов (action negatoria)* – позов про усунення перешкод, що заважали власнику здійснювати правомочність користування річчю.

Позивачем виступав власник речі, якому хтось перешкоджав здійснювати право власності без правової на те підстави. Як правило, відповідачем за негаторним позовом був той, хто претендував на користування чужою річчю. Разом із тим, відповідачем за негаторним позовом міг бути і той, хто в будь-який спосіб заважав власнику здійснювати його право (наприклад, забруднення води відходами). Відповідальність за цим позовом зводилась до обов'язку порушника припинити неправомірні дії.

3) *Прогібіторний позов (action prohibitoria)* – позов про заборону на майбутнє. Він був схожим з негаторним позовом, але відрізнявся від нього тим, що міг бути пред'явлений, коли порушення права власності ще не відбулося, але відбудеться в майбутньому.⁹⁹

4) До речевих позовів належав також **actio in rem Publiciana**. За змістом цей позов практично був тотожним віндикаційному, але стосувався конкретних юридичних казусів. Зокрема, служив для захисту інтересів бонітарних власників і посесорів, яким річ була

⁹⁹ Дігести.39.1

передана на законних підставах, якщо у набувача не виникло права на цивільний позов.¹⁰⁰

Він був запроваджений претором для захисту преторської (бонітарної) власності у I ст. до н.е. За своєю сутністю це був петиторний позов. Він відрізнявся від преторських інтердиктів, призначених для захисту володіння, оскільки класичне право ще розрізняло бонітарного власника і добросовісного володільця. Перший прирівнювався до квіритської власності. Однак преторський едикт, яким вводився **actio in rem Publiciana**, проголошував: я дам позов, якщо хто-небудь стане вимагати в позовному порядку те, що передається в порядку манципації і що було (йому) передано на законній підставі і ще не набулося за давністю.

Отже зазначений позов однаково захищав і бонітарного власника, і добросовісного володільця, який одержав **res Mancipi** лише за традицією. Правознавці «класичного періоду» поширили застосування цього позову і на випадки придбання **res nec Mancipi**.

Для пред'явлення цього позову вимагалася дотримання умов, необхідних для набуття власності за давністю. Володілець-позивач мав бути добросовісним і обґрунтовувати своє володіння законною підставою. Вимагалася також, щоб річ належала до тих, що можна набути за давністю.

Зазначений позов створений не для того, щоб відняти річ у власника, а для того, щоб добросовісний покупець, який одержав цю річ на такій підставі у володіння, краще зберігав за собою річ.¹⁰¹

Питання для самоперевірки:

1. Назвіть шляхи отримання права власності від приватних осіб.
2. Які характерні риси права власності Ви знаєте?
3. Які правоможності складають зміст права власності? Охарактеризуйте кожну з них.
4. В чому полягала суть права спільної власності?
5. Які способи набуття права власності відносилися римським правом до первісних, а які – до похідних?
6. Яким чином здійснювався захист права власності в римському праві?

¹⁰⁰ Дігести.6.2.1–15

¹⁰¹ Дігести. 6.2.17

Розділ 4. Права на чужі речі

1. Походження, поняття і види прав на чужі речі

Сутність прав на чужі речі полягає в тому, що суб'єкт цього права має змогу володіти, користуватися чужою річчю або навіть розпоряджатися нею.

Ідея визнання прав на чужі речі виникла у ті давні часи, коли почалися трансформації відносин щодо землі. Земельні ділянки, що передавалися у посідання окремих сім'ї, природно, не були рівноцінними. Одна ділянка, наприклад, мала водоймище, а інша – була позбавлена його, і це знижувало її цінність. Тому виникала необхідність користування чужою ділянкою для того, щоб реалізувати споживчі властивості сусідньої ділянки. Поки одна та інша ділянки знаходилися у власності громади, а користувачі були лише посесорами, особливих проблем не виникало.

Але з формуванням права приватної власності на землю власники сусідніх ділянок набули більшої автономності, а відтак значення нерівноцінності ділянок істотно зросло. Адже тепер кожен власник міг вимагати від сусідів не порушувати його права власності, зокрема, не заважати йому користуватися його землею. Таким чином виникла необхідність регламентувати відносини, які виникають у разі необхідності скористатися споживчими якостями сусідньої ділянки (наприклад, джерелом, що знаходиться на сусідній ділянці). Достатньо очевидною була доцільність надання такого права користування незалежно від волі власника ділянки, де знаходиться джерело). Таке право користування чужою землею в одному якомусь відношенні почали називати сервітутом (**servire** – служити). Сервітутні відносини виникали, як правило, між сусідами чи сусідніми земельними наділами, тому сервітутне право часто називають ще сусідським.

Сервітут не припинявся при зміні власників сусідніх ділянок. Суб'єктом сервітутного права був той, хто на певний момент був власником пануючої ділянки. Обтяжував сервітут не певну особу, а власника, обслуговуючого земельного наділу, хто б ним не був.

Пізніше преторська практика створила нові форми права на чужі речі – емфітевзис і суперфіцій. Крім того, широкий розвиток дістало право застави, яке полягало у праві розпорядження чужою річчю.

Таким чином, римському приватному праву були відомі три види прав на чужі речі: а) сервітути; б) емфітевзис і суперфіцій; в) заставне право.

Права на чужі речі застереженнями можна поділити на дві групи:

1. *Права користування чужими речами.* Це сервітути, які могли бути персональними або предіальними (земельними), а також емфітевзис та суперфіцій, що являли собою обмежені речеві права на землю;

2. *Права розпорядження чужими речами,* до яких належала іпотека (застава нерухомості), сутність якої в тому, що кредитор мав право реалізації заставленого майна для задоволення своїх майнових інтересів у випадку неповернення боргу

Права на чужі речі знаходяться у певній колізії з правом власності, яке вони обмежують залежно від свого обсягу. Якщо суб'єкт сервітутного права має право випасати 20 голів худоби на чужому пасовиську, то право власності сусіда обмежується у такому ж обсязі. При цьому сервітути користуються пріоритетом. Конкуруючи з правом власності, вони виявляються сильнішими. Власник зобов'язаний уступити вимогам, що випливають із сервітуту або іншого права на чужі речі. З припиненням права на чужу річ право власності поновлюється в повному обсязі. Разом із тим, право на чужу річ за обсягом вужче ніж право власності. Проте, це речеве право на річ, а не право вимагати певної поведінки від власника цієї речі. Воно не залежало від волі власника предмета сервітуту, який не міг його припинити або скасувати.

Режим права на чужі речі був неоднаковим. Ці права за обсягом і змістом істотно різнилися, хоча й мали багато спільного. Так, земельні сервітути мали багато спільного з емфітевзисом і суперфіцієм, але істотно відрізнялися один від одного. Особисті сервітути практично були невідчужуваними, а інші права на чужі речі можна було відчужувати і передавати в спадщину. Були відмінності і у обсязі прав. Суб'єкт сервітуту мав право користуватися чужою землею в одному або кількох відношеннях, а емфітевта користувався земельним наділом у повному обсязі.

2. Сервітути: поняття і види

Сервітут – абсолютне за характером захисту право користування чужою річчю.

Найбільш давніми є *сільські предіальні (земельні) сервітути*, суть яких полягає в тому, що вони належать власнику «панівної» ділянки. Першими з'явилися такі життєво важливі для сільського господарства сервітути, як:

- 1) право проходу через чужу ділянку (**iter**);
- 2) право проходу і прогону худоби через чужу ділянку (**actus**);
- 3) право проходу, прогону худоби і проїзду возом (**via**);
- 4) право провести воду з ділянки сусіда на свою землю (**aqueductus**).

Із зростанням міста Риму з'явилися *міські предіальні сервітути*, першим з яких певно був – **servitus cloacae mittendae** – право провести через чужу ділянку нечистоти зі свого двору в міську клоаку.

У ранній період розвитку римського права сервітути розглядалися спрощено – фактично під ними розуміли право на частину чужої речі (наприклад, на клаптик чужої ділянки, по якій прокладена стежку для проходу сервітуарія). Тому предіальні сервітути вважалися **res mansipi** і встановлювалися шляхом манципації. Ситуація дещо змінилася після появи у II ст. до н.е. *персональних сервітутів*, тобто таких, що пов'язані не з певною річчю, а належать певній особі. За недостатністю джерел неможливо точно визначити перелік сервітутів персонального характеру, що сформувалися в даний період. Однак з певністю можна говорити про існування **usus** – права особи довічно користуватися чужою річчю, а також плодами від неї для особистого споживання (але не відчужуючи їх).

Загалом, у період принципату *сервітут розуміється як речеве право користування чужою річчю в одному або кількох відношеннях*.

За змістом сервітутне право було досить обмеженим. Римське право регламентувало сусідські відносини між власниками земельних ділянок дуже детально і ретельно. Сервітути встановлювалися як право користування чужою землею (або іншою річчю) в тому відношенні недостатність якого відчуває пануюча земельна ділянка (наприклад, нестача або відсутність води. пасовиська, дороги тощо).

Разом з тим, для надання вигод, яких позбавлений пануюча земельна ділянка, власник обслуговуючої ділянки не зобов'язаний

здійснювати якісь дії.¹⁰² Власник обслуговуючої ділянки зобов'язаний лише терпіти дії суб'єкта сервітутного права, не перешкоджати здійсненню їх, і лише в окремих випадках – створювати сприятливі умови для цього.

Встановлення сервітутних прав відбулося шляхом:

- **mancipatio** – для сільських предіальних сервітутів;
- **in jure cessio** – для усіх сервітутів;
- **deductio** – обумовлювання сервітуту на річ, що відчужується, на користь відчужувача при манципації або цесії¹⁰³;
- **legata** (заповідальний відказ);
- **usucapio** (придбання сервітуту за давністю володіння).

Припинялися сервітуту внаслідок:

- загибелі однієї з речей, між якими існував «сервітутний зв'язок»;
- смерті або capitis deminutio сервітуарія у персональних сервітутах;
- поєднання в руках однієї особи права власності і сервітуту;
- відмови сервітуарія від сервітутного права на користь власника «обслуговуючої» речі;
- некористування сервітутом на протязі 1 року (для рухомості) або 2 років (для нерухомості).

Захист здійснювався за допомогою **actio confessoria**: сервітуарій міг вимагати від будь-якої особи не перешкоджати йому у здійсненні сервітутних прав. Протилежним йому був **actio negatoria**, за допомогою якого власник міг доводити, що річ вільна від сервітутів.

Основним поділом сервітутів було розрізнення таких їх видів як предіальні (від слова **predium** – маєток) та персональні сервітуту. (В навчальній літературі предіальні сервітуту також називають «земельними», а персональні – «особистими»).

Головною особливістю предіальних (земельних) сервітутів є те, що їх предметом була земля. Це право користування чужою землею. Земля могла бути сільською або міською. Звідси поділ предіальних сервітутів на сільські й міські. Якщо предметом сервітуту була земля сільськогосподарського призначення, то і сервітут був сільським. Якщо право користування чужою землею було спрямоване на міську землю, то і сервітут був міським.

¹⁰² Дігести.8.1.15.1

¹⁰³ Дігести. 41.3. 4.28

У предіальних сервітутах обов'язково є дві земельних ділянки, безпосередньо сусідніх, з яких одна обслуговує іншу.

Предіальний сервітут має:

а) забезпечувати інтереси і надавати вигоди пануючій земельній ділянці (**praedium dominans**), бути корисним і обтяжувати обслуговуючу ділянку;

б) забезпечувати своїми вигодами, перевагами, природними ресурсами постійне (а не епізодичне, випадкове) обслуговування пануючої ділянки. Сервітут існує доти, поки досягається ця постійна мета. Якщо ж внаслідок яких-небудь змін досягнення такої мети стане неможливим, сервітут припиняє своє існування. Зміна суб'єктів сервітутного права не припиняла дії сервітутів.

Земельні сервітути не обмежувалися строками. Вони могли переходити у спадок, відчужуватися будь-яким способом разом із земельними ділянками.

Основна мета предіальних сервітутів – пом'якшити недоліки однієї земельної ділянки за рахунок іншої – сусідньої. Та обставина, що майже кожна земельна ділянка поряд з певними перевагами і вигодами мала й недоліки, зумовила значну кількість предіальних сільських і міських сервітутів. Зокрема, до предіальних сільських сервітутів належали: право проходу пішки проїзду верхи на коні або на носилках – **iter**; право прогону худоби – **actus**; право проїзду возом – **via**; право водогону – **aquaeductus**; право брати воду – **aquae haustus**; право прогону худоби на водопій – **pecoris ad aquam appulsus**; право випасу худоби – **jus pascendi**, право обпалювання вапна, добування піску тощо.¹⁰⁴

Сервітути, що впливали з користування міською землею, називалися міськими – **jura praediorum urbanorum**. Найпоширенішими серед них були: а) право робити собі дах або навіс за рахунок повітряного простору сусіда – **servitus protegendi**; б) право спирати крокви на чужу стіну – **servitus tigna immitendi**; в) право прибудовувати будівлю до чужої стіни або спирати її на чужу опору – **servitus oneris ferendi**. Пізніше з'явилися нові сервітути: а) право відводу на сусідню ділянку дощової води – **servitus stillicidis**; б) право спуску води – **servitus fluminis**; в) право проведення каналу для нечистот – **servitus cloacae**; г) право вимагати усунення перешкод, які можуть зіпсувати

¹⁰⁴ Дігести.8.3.1; 8.37; 8.3.12

краєвид – **servitus ne prospectui offendatur**; д) право вимагати, аби не були затулені вікна – **servitus ne luminibus officiatur**; е) право зведення будови не вище встановленої висоти – **servitus altius non tollendi**.¹⁰⁵ Разом із тим, могли бути сервітути протилежного змісту. Наприклад, право звести будівлю перед вікнами сусіда.¹⁰⁶

Важливе місце займали також *персональні сервітути*. Здатність сервітутів заповнювати вади однієї речі за рахунок іншої зробили їх зручним і ефективним засобом задоволення майнових потреб однієї особи за рахунок майна іншої. Тому з часом вони вийшли за межі землекористування і поширилися на інші речі. Сервітути на право користування чужою річчю або майном в інтересах конкретної особи дістали назву *персональних (особистих)*. Їх встановлювали на рухоме і нерухоме майно довічно для фізичних осіб або на час існування юридичної особи.

Персональні сервітути відрізнялися від земельних об'єктом, суб'єктом і строками. Об'єкт земельних сервітутів – земля, персональних – інші речі: суб'єкт – власник пануючої ділянки (незалежно від того, хто ним був), суб'єктом персонального сервітуту є саме та особа, на користь якої він був встановлений. Персональні сервітути не підлягали відчужуванню, оскільки їх встановлювали в інтересах конкретної особи. Земельні сервітути не обмежувалися строками, а персональні сервітути, як правило, були довічними або встановлювалися на строк існування юридичної особи.

Види персональних сервітутів:

Usufructus (узуфрукт) – речеве право певної особи користуватися і отримувати прибутки з чужої неспоживчої речі без зміни її субстанції. Узуфруктуарій мав право володіти і користуватися чужою річчю в повному обсязі, одержувати від неї плоди, надавати узуфрукт іншим особам за винагороду або без неї. Узуфрукт не переходив до інших осіб і припинявся зі смертю узуфруктуарія. Узуфруктуарій був зобов'язаний користуватися річчю добросовісно і з належною дбайливістю. Він не міг змінювати річ, навіть якщо б така зміна поліпшила річ; він відповідав перед власником за навмисне або необережне пошкодження речі. Найчастіше узуфрукт встановлювався заповітом. Наприклад, батько призначав сина спадкоємцем маєтку, а на користь

¹⁰⁵ Дігести.8.2.2.3

¹⁰⁶ Дігести.8.2.27.1

своєї дружини (матері спадкоємця) встановлював сервітут на половину маєтку. Це означало, що після смерті батька власником маєтку ставав син, але його право власності обмежувалося на користь матері, яка мала право довічно одержувати половину прибутків від маєтку. Після смерті матері право власності сина поновлювалося в повному обсязі.

Usus – речеве право користування чужою річчю без отримання прибутків. Узуарій міг лише користуватися чужою річчю, проте не мав права на плоди від неї. Римське право вважало цей сервітут правом користування, оскільки узуарій міг користуватися плодами речі для особистих потреб, проте не мав права одержувати доходи від неї. Отже узус відрізнявся від узуфрукта значно меншим обсягом прав.

Крім зазначених, застосовувалися такі персональні сервітути як **habitatio** (право користування чужими приміщеннями) і **operae servorum vel arninalium** (право користування чужими рабами або тваринам). Так, спадкодавець, заповідаючи сину дім, міг надати своїй дружині право проживати в цьому будинку доти, поки вона жива. Право власності сина на будинок обмежувалося обсягом сервітутного права його матері.

3. Емфітевзис і суперфіцій

Утвердження права приватної власності на землю потягло появу ще двох видів прав на чужу землю. Виникнення великих приватних землеволодінь зумовило розвиток довгострокової і успадковуваної оренди, оскільки землеволодільці не могли самі обробляти усю землю, що їм належала. Проте договірна оренда не забезпечувала захист інтересів орендарів від посягань третіх осіб. Тому преторська практика виробила спеціальні позови для захисту прав орендарів землі, чим фактично перетворила договірну оренду в *речеве право користування чужою землею*. При цьому використовували досвід Греції, Єгипту, Картагену та ін., де вже широко застосовувалися речеві права користування чужими землями. На основі договору оренди та речевих прав на землю з часом виник новий правовий інститут користування чужою землею – **emphyteusis** (емфітевзис). Паралельно відбувається процес передачі міських земель під забудову у довготривалу оренду, яка отримує назву **superficies** (суперфіцій). Відмінність між цими двома інститутами полягала в тому, що за емфітевзисом земля передавалася з метою її обробітку для виробництва сільськогосподарської продукції, а за суперфіцією міська земля передавалася під забудову.

Emphyteusis, jus in agro vectigali (емфітевзис). Формування цього інституту в римському праві було зумовлене прагненням перетворити необроблювані великі ділянки землі в продуктивні сільськогосподарські угіддя. Він мав риси грецького (назва його теж грецького походження), італійського і східного інституту користування чужою землею для сільськогосподарського обробітку і вважався не обмеженою строком орендою, яка надавала право на річ, що захищалося спеціальним позовом. Отже, *емфітевзис* – *довгострокове, відчужуване і успадковуване право користування чужою землею сільськогосподарського призначення*. Це право не було обмежене строками, тому його називали *вічним правом*. Встановлювався емфітевзис договором та іншими правочинами. Спочатку емфітевзис установлювався у формі «емфітевтичного продажу», за яким наймачу передавалося право користування землею. Останній сплачував помірну ціну і зобов'язувався щорічно виплачувати орендну плату грошима або натурою. В імператорський період дійшли висновку, що це відносини особливого роду, які встановлювалися спеціальним договором – емфітевзисним контрактом.

Суб'єкт емфітевзису (емфітевта) мав широкі права. Формально він не був власником землі, мав тільки право користування нею. Однак фактично він здійснював усі правоможності власника (володіння, користування і розпорядження) в межах повного сільськогосподарського виробництва. Емфітевта міг змінювати господарське призначення землі (аби не погіршував), встановлювати на неї заклад і сервітути. Як володілець він користувався посесійним захистом, тобто преторськими інтердиктами, і одночасно як правоможний власник – петиторними позовами.

Права емфітевти переходили у спадок як за заповітом, так і за законом. Емфітевзис міг бути подарований будь-якій третій особі. Проте емфітевта мусив повідомити про це власника землі, оскільки останньому належало переважне право на купівлю емфітевзису. Якщо власник землі відмовлявся від свого переважного права, то емфітевта міг продати свої права будь-якій третій особі, але 2% ціни землі йому належало передати її власнику.

Обов'язки емфітевти полягали в добросовісному і сумлінному веденні господарства, якісному обробітку землі. Він зобов'язаний був платити всі належні податки, виконувати інші державні й громадські повинності. Основний обов'язок емфітевти – виплата щорічної

ренти (грошима або натурою), котра, як правило, була нижчою від плати за найм.

Емфітевзис міг бути припинений, якщо емфітевта істотно погіршував землю, протягом трьох років не сплачував ренти та публічних податків. Для захисту своїх прав він мав спеціальний *вектигальний позов*. Власник землі також мав позов проти емфітевти.¹⁰⁷

Superficies. За загальним правилом все пов'язане з землею належить власнику землі. Відповідно до цього будівлі та інші споруди, зведені на чужій землі, належали власнику земельної ділянки. Однак розширення міст вимагало нового будівництва, для якого вільних земель не було. Для розв'язання цього протиріччя у Римі почали передавати в довгострокову оренду для забудови міські й державні, а потім і приватні землі. Так поступово сформувався *суперфіцій* – довгострокове, відчужуване і успадковуване право користування чужою землею для забудови. Право власності на споруджену будівлю належало власнику земельної ділянки за правилом **superficies solo cedit** – будівля слідує за землею. Суперфіціарій мав право користуватися і розпоряджатися зведеним на чужій землі будинком чи іншою спорудою на свій розсуд. Право продати, подарувати, обміняти, здати в найом тощо переходило в спадщину і не було обмежене строками.

Суперфіціарій зобов'язаний був виплачувати власнику землі поземельну ренту, а в державну скарбницю – податки та інші платежі.

Суперфіцій припинявся так само, як і емфітевзис. Захищалося право суперфіцію всіма засобами захисту прав власника. Крім того, існував спеціальний інтердикт для захисту суперфіцію.

4. Право застави (Заставне право)

Одним із різновидів прав на чужі речі було заставне право, що почало формуватися у ранній республіканський період для забезпечення виконання зобов'язань. При цьому застава виконувала допоміжну роль. Договір закладу, що був підставою для виникнення заставного права, укладався паралельно з будь-яким основним договором як доповнення до нього. Акцесорний (додатковий) характер договору закладу полягав в тому, що він вступав в дію лише за певної умови –

¹⁰⁷ Див., також: Давидова І. В. Особливості укладення договору емфітевзису в умовах воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 7. С. 106–108.

невиконання основного зобов'язання. Це був договір з відкладною умовою. Якщо умова не наставала, договір закладу не діяв.

Формування заставного права було зумовлене прагненням гарантувати виконання зобов'язань боржником. Існували різні способи такого гарантування і одним з них була застава. Сторони при укладанні основного договору одночасно укладали додатковий (акцесорний) договір, яким встановлювалося право кредитора на певну річ боржника в разі невиконання ним зобов'язання. У випадку, скажімо, неповернення грошей в обумовлений договором строк кредитор одержував право продати заставну річ і з вирученої суми стягнути неповернутий борг.

Отже, застава – це засіб забезпечення виконання зобов'язання, який встановлює речеве право заставодержателя на предмет застави. Речеве право заставодержателя полягало не в користуванні чужою річчю, як це має місце при інших правах на чужі речі, а в праві розпоряджатися заставною річчю відповідно до закону. Право розпорядження заставодержателя було обмежене лише правом продажу.¹⁰⁸ При деяких формах застави кредитору належало право володіння предметом застави, інколи – право на присудження власності, користування й одержання прибутків.

Заставне право встановлювалося передачею боржником-заставадавцем заздалегідь обумовленої речі (предмета застави) кредитору-заставодержателю.

Зміст цього права включав такі правоможності:

1. У разі невиконання боржником у встановлений договором строк основного зобов'язання, забезпеченого заставою, кредитор одержував право звернути стягнення (продажу) на заздалегідь обумовлену річ. Якщо виручка від продажу була більшою від суми боргу, кредитор зобов'язаний був повернути різницю боржнику, а якщо меншою, то він мав право звернути стягнення в розмірі непогашеної частини боргу на інше майно боржника на загальних умовах. У деяких випадках кредитор мав право вимагати присудження йому права власності на заставлену річ;

2. Право продажу застави в разі невиконання боржником зобов'язання зберігалося за кредитором і у випадку зміни власника предмета застави, незалежно від того, де і в кого знаходилася заставна річ. Право кредитора на заставну річ мало речевий характер. Він міг скориста-

¹⁰⁸ Дігести. 13.7.4

тися ним у будь-якому випадку. Тому якщо боржник, передбачаючи неможливість виконання зобов'язання, продавав заставлену річ, це не ускладнювало становища кредитора, оскільки він мав право звернути стягнення на цю річ незалежно від місця її знаходження;

3. Право застави сильніше від інших вимог, тобто вимога, забезпечена заставою, задовольнялась передусім і в повному обсязі, а з іншого майна, що залишилось, задовольнялися всі інші вимоги.

Отже, *право заставодержателя – це право кредитора в разі невиконання боржником зобов'язання звернути стягнення на раніше визначену річ, незалежно від того, у кого вона знаходиться. Воно переважає інші вимоги.*

Римському праву були відомі три форми застави: **fiducia cum creditore** (фідуційна угода), **pignus** (ручна застава) та **hypoteca** (іпотека).

Fiducia cum creditore (фідуційна угода) – рання форма застави. Боржник передавав кредитору (заставодержателю) замість одержаних в позику грошей будь-яку річ (предмет застави) у власність. Якщо боржник не зміг в строк повернути борг, то предмет застави залишався у власності кредитора. При сплаті боргу обов'язок кредитора повернути заставу боржнику був лише моральним, а не правовим. Повернення застави при виконанні в строк зобов'язання боржником було справою совісті, сумління кредитора. Звідси і назва – **fiducia cum creditore** – угода з кредитором, що основана на совісті, довірі.

Умови зазначеної форми застави були дуже обтяжливими для боржника. Якщо кредитор продавав предмет застави третій особі, то боржник, навіть виконавши зобов'язання, втрачав право на річ. При перевищенні вартості застави над сумою боргу в разі невиконання зобов'язання різницю також одержував кредитор.

Тому преторська практика вишукує шляхи вдосконалення застави. Виникла нова форма, за якою застава передавалась заставодержателю (кредитору) не у власність, а лише у володіння – **pignus** (заклад). Він швидко поширюється, замінюючи фідуційну угоду. При ручному закладі власником застави лишався заставодавець (боржник). Якщо він виконував своє зобов'язання, то заставодержатель (кредитор) був зобов'язаний повернути заставу її власникові, тобто боржнику. Заставодержатель для захисту своїх інтересів мав посесійний інтердикт. Заставодержатель за загальним правилом позбавлявся можливості користуватися переданою йому в заставу річчю. Він зберігати її, хоча

в деяких випадках користування допускалось на засадах прекарію або найму.¹⁰⁹

Заклад більше відповідав вимогам цивільного обігу, проте й він не міг повністю задовольнити його потреб. Становище заставодержателя, як володільця застави не було певним. При втраті застави він не завжди міг захистити свої інтереси. Становище боржника (заставадавця) було значно вигіднішим, ніж при фідуційній угоді, але також не забезпечувало належним чином охорону його економічних інтересів. Наприклад, якщо предметом застави була земельна ділянка, то при передачі її у володіння заставодержателю боржник позбавлявся можливості обробляти її, отримувати з неї доходи, щоб розрахуватися з боргами. Тому ручний заклад також швидко втрачав популярність.

Наступним етапом розвитку заставного права було встановлення правила, за яким предмет застави взагалі не передавався ні у власність, ні у володіння кредитору, а залишався у власності, володінні й користуванні самого боржника. Ці відносини отримали назву – **hypotheca** (*ипотека*). Ульпіан писав: «У власному значенні ми називаємо заставою те, що переходить до кредитора, при іпотеці ж до кредитора не переходить володіння».¹¹⁰

Іпотека полягала в тому, що засталодавець взагалі не передавав заставодержателю предмета застави. Боржник – засталодавець зберігав за собою можливість володіти, користуватися, отримувати з речі доходи. Предмет застави (земельна ділянка, раби, робоча худоба тощо) залишався в його необмеженій власності. Застава, ніби, й не відбивалася на правовому становищі як самих речей, так і засталодавця до певного часу.

При іпотечній формі застави боржник мав можливість одну і ту саму річ заставляти кілька разів, чого не можна було робити раніше. Тобто, за одну й ту саму річ можна було одержати значно більший кредит, ніж за старими формами застави.

Іпотека дозволяла зміцнити фінансово-економічне становище боржника, не обтяжуючи його господарство. Крім того, власник мав реальну можливість продати предмет застави ще до настання строку платежу, вибравши найбільш вдалий час, вигідного покупця, і розрахуватися з боргами. (При цьому застава переносилась на нового власника).

Ці та інші переваги іпотеки сприяли її швидкому поширенню.

¹⁰⁹ Дігести. 13.7.35.1

¹¹⁰ Дігести. 13.7.9.2

Основним для заставодержателя за іпотекою було право продати річ в разі невиконання зобов'язання боржником. Договір закладу міг мати й інші умови. Вважалися недійсними угоди, за якими заставодержателю не дозволявся продаж застави або передбачався її перехід у власність кредитора. Продати заставу міг сам кредитор (або за його проханням суд), але він не мав змоги сам її купити. При відсутності покупця, після триразового попередження заставодавця про обов'язок сплатити борг кредитор міг просити імператора присудити йому право власності на заставну річ.

Оскільки одна і та сама річ могла бути заставлена кільком кредиторам, можлива була колізія заставних прав. Якщо вона йшла в заставу кільком кредиторам одночасно, перевагу мав заставодержатель, який попередив інших про існування заставного права. Якщо ж застava на одну й ту саму річ встановлювалась кільком кредиторам послідовно, то при настанні строку платежу діяв принцип старшинства – **qui prior tempore, potior est jure** – хто перший в часі, той сильніший в праві, тобто право продажу мав перший кредитор. Виручка використовувалась насамперед на задоволення вимог першого кредитора, а сума, що лишалася, йшла на погашення боргів наступних кредиторів у порядку черги. Але вони могли викупити у першого кредитора право продажу застави, щоб максимально задовольнити свої вимоги.

Договором закладу могли бути встановлені й інші принципи розрахунків у разі продажу застави.

Застава встановлювалась договором, заповітом, судовим рішенням або на підставі закону. Заставне право припинялося: а) загибеллю предмета застави; б) поєднанням в одній особі заставодержателя і заставодавця; в) припиненням зобов'язання, для забезпечення якого було встановлено заставу.

Питання для самоперевірки:

1. Які види прав на чужі речі Ви знаєте?
2. Назвіть види сервітутів у римському праві.
3. Яким чином відбувалося встановлення сервітутних прав?
4. Назвіть причини припинення сервітуту.
5. Назвіть види персональних сервітутів.
6. Чим відрізняються емфітевзис від суперфіцію?
7. Дайте визначення «застави».
8. Які правоможності включало право застави?

Тема 6 ЗОБОВ'ЯЗАЛЬНЕ ПРАВО

Розділ 1. Загальне вчення про зобов'язання

1. Поняття зобов'язання та його роль у цивільному обігу

У джерелах римського права зобов'язання (**obligatio**) – визначається у декількох варіантах: 1. **Obligatio est juris vinculum quo necessitate abstringimur alicujus solvendae rei secundum nostrae civitatis jura** – зобов'язання є правовими ланцюгами, що примушують нас щось виконати відповідно до законів нашої держави¹¹¹; 2. **Obligationum substantia non in ideo consistit, ut aliquid corpus nostrum aut servitutem nostram faciat, sed ut alium nobis obstringat ad dandum aliquid vel faciendum vel praestandum** – значення зобов'язання полягає не в тому, щоб зробити нашим який-небудь тілесний предмет або який-небудь сервітут, а щоб зв'язати перед нами іншого в тому відношенні, аби він нам щось дав, зробив або надав.¹¹²

До виникнення зобов'язання боржник не обтяжений обіцянками, не обмежений у своїй поведінці. Вступивши в зобов'язання, він певним чином обмежує свою свободу, покладаючи на себе правові обов'язки, правові пута.

Отже, зобов'язання – це правові відносини, де одна сторона (кредитор) має право вимагати, щоб друга сторона (боржник) що-небудь зробила (**facere**), дала (**dare**) або надала (**praestare**). Боржник зобов'язаний виконати вимогу кредитора.

Сторонами зобов'язання є кредитор і боржник, а змістом – права і обов'язки сторін. Сторона, що має право вимагати, називається кредитором, а сторона, зобов'язана виконати вимогу кредитора, – боржником. Зміст вимоги кредитора є його правом на певну поведінку боржника, яка може проявлятися в якій-небудь позитивній чи негативній дії. Тому предметом зобов'язання завжди є дія, що має юридичне значення і має правові наслідки. Якщо дія не має правового характеру, то вона не може мати юридичне значимого зобов'язання. Різноманітність господарсько-економічних дій римляни поділяли

¹¹¹ Дігести. 1.3.13

¹¹² Дігести. 44.7.3

на три групи: **dare** – дати, **praestare** – надати, **facere** – зробити. Цією тріадою і визначається зміст зобов’язання. Будь-яка дія боржника обумовлена однією з вимог кредитора: дати (річ у власність), надати (річ у тимчасове користування) або зробити (послуги).

Проте в чистому вигляді зобов’язань, де кредитор має тільки право, а боржник тільки обов’язок, виникає порівняно небагато. Вони дістали назву *односторонніх*, оскільки одна сторона має тільки права, а друга – тільки обов’язки. Більш типові зобов’язання, де кожна із сторін має і права, і відповідні обов’язки. Їх називають *двосторонніми*. Якщо права і обов’язки кредитора відповідають правам і обов’язкам боржника, то таке зобов’язання називається *синалагматичним*, або *синалагма*.

Як правило, зобов’язання підлягає захисту з боку держави. Проте римське право знало зобов’язання, які не підпадали позовному захисту, тобто зобов’язання існувало, проте примусити боржника до його виконання з боку держави було неможливо. Так було з зобов’язанням, за яким спливав строк позовної давності тощо. Вони дістали назву *натуральних*.

У сфері майнових відносин зобов’язання займають провідне місце. Вони опосередковують усі сфери виробництва, переміщення і розподілу товарів. Тому римські юристи ретельно розробили процес регулювання зобов’язальних відносин, договірну і позадоговірну майнові системи. Їхні правові рішення вирізняються витонченістю, логічністю й гармонійністю.

Римське зобов’язальне право застосовувалося і в більш пізніх правових системах. Основні його поняття зберігають життєздатність і в сучасному приватному праві, де вони знов-таки розуміються як *право кредитора вимагати від боржника здійснювати певні дії або утримуватися від здійснення яких-небудь дій*.

2. Підстави виникнення зобов’язань

На питання: «На підставі чого виникали зобов’язання?» відповісти можна коротко: «З юридичних фактів». Отож пригадаємо, що таке юридичні факти.

Факт (factum) – зроблене) – означає дійсну, не видуману, реальну подію або дію: землетрус, народження людини, укладення договору, вчинення злочину, прогулянка тощо. Це дії чи події, що мали місце в дійсності. Проте одні з них мають значення, а інші – ні. Факти, що

мають правове значення, тягнуть певні правові наслідки, називаються *юридичними* (народження людини, укладення договору тощо). Факти, що не мають правових наслідків, не належать до юридичних (прогулянка, відвідування родичів тощо).

Юридичні факти поділяються на події та дії.

Ті з них, які настають незалежно від волі людини, називаються *подіями* (смерть, народження людини, землетрус та інші стихійні дії сил природи).

Дії – це факти, які настають за волею людей. Вони можуть мати протиправний характер або правомірний. Перші порушують закон, інші відповідають йому. Дії, які здійснюються відповідно до закону, називаються *правомірними*, а ті, що порушують його, – *неправомірними*.

Правомірні дії, спрямовані на досягнення певного правового результату (на виникнення, зміну або припинення прав і обов'язків), називаються *правочинами* (наприклад продати, обміняти, подарувати тощо).

Якщо для встановлення, зміни або припинення прав і обов'язків у осіб необхідне волевиявлення двох сторін, то йдеться про *двосторонні* правочини (договори, контракти, пакти). Без згоди іншої сторони договір укласти не можна). Якщо права і обов'язки виникають, змінюються або припиняються за волевиявленням однієї сторони, правочини називаються *односторонніми*, (наприклад, заповіт та ін.)

Двосторонні правочини – це і є договори. Проте не слід змішувати поняття односторонніх правочинів, односторонніх зобов'язань і односторонніх договорів, так само як і двосторонніх правочинів, двосторонніх зобов'язань і двосторонніх договорів.

Одностороннім називається договір (зобов'язання), в якому одна сторона має тільки права і не має обов'язків, а друга несе тільки обов'язки, але не має прав (наприклад позика), а двостороннім – договір (зобов'язання), в якому кожна із сторін має і права і обов'язки (наприклад купівля-продаж).

Отже, критерієм розмежування двосторонніх і односторонніх договорів (зобов'язань) є розподіл прав і обов'язків між сторонами.

Критерієм розмежування двосторонніх і односторонніх правочинів є кількість сторін, що висловлюють свою волю на їх виникнення. Односторонній – це той правочин, що виникає за волевиявленням однієї сторони (заповіт), а двосторонній – той, що виникає за волевиявленням двох сторін (договір).

Неправомірні дії поділяють на: а) приватні порушення; б) публічні порушення (проступки; злочини). Приватне правопорушення, яке порушує договір, називається *договірним приватним правопорушенням*. Приватне правопорушення, яке порушує права чи інтереси особи, з якою порушник не знаходиться у договірних відносинах, дістало назву *позадоговірного, або деліктного*.

Зобов'язання виникають з договорів, односторонніх правочинів, деліктів та інших позадоговірних правопорушень. Ці юридичні факти, які є підставою виникнення зобов'язань, у пізньому римському праві (не вживаючи самого терміну «юридичні факти») групували таким чином: а) зобов'язання з договорів – **ex contractu**; б) зобов'язання ніби з договорів – **quasi ex contractu**; в) зобов'язання з деліктів – **ex delicto**, г) зобов'язання ніби з деліктів – **quasi ex delicto**. Звідси основний поділ зобов'язань ті, що виникають з договорів, – договірні, а ніби з договору, делікту і ніби з делікту, – позадоговірні.

Отже, договір – це акт, з якого виникає зобов'язання; він є правочин (двосторонній), а *зобов'язання* – це правовідносини. З будь-якого договору виникає зобов'язання, проте не всяке зобов'язання є договірним, оскільки зобов'язання може також виникати з деліктів і ніби з деліктів, а також ніби з договорів. На практиці інколи поняття «правочини», «договори» і «зобов'язання» вживають як однозначні. Однак це неправильно. Відмінність між правочином і договором полягає в тому, що правочин – поняття ширше, ніж договір, яке включає в себе односторонні і двосторонні правочини. Із двосторонніх правочинів (договорів) завжди виникають зобов'язання, а з односторонніх – не завжди (наприклад із заповіту зобов'язання не виникає).

3. Сторони у зобов'язанні

Давньоримське зобов'язання мало суворо особистий характер, стосувалось тільки тих осіб, які його укладали. Це був персональний зв'язок між кредитором і боржником, і на третіх осіб він не поширювався. Персональний характер зобов'язання виявлявся в тому, що правовідносини виникали лише між кредитором і боржником. Спочатку зобов'язання було невідчужуваним. Кредитор не міг передати свої права, а боржник перевести свої обов'язки на інших осіб. У зв'язку із суворо особистим характером зобов'язання в нього не можна було вступити через представника. Права і обов'язки, вста-

новлені зобов'язанням, не стосувалися третіх осіб, що не приймали участі в зобов'язанні.

Отже, у зобов'язанні, зазвичай, було дві сторони – кредитор і боржник.

Проте, наявність у переважної більшості зобов'язань тільки двох сторін (кредитора і боржника) зовсім не означає, що в кожному з них бере участь тільки дві особи. Можуть бути й зобов'язання, в яких беруть участь більше число осіб.

Це, так звана, *множина* осіб. У цьому випадку можливі принаймні три варіанти:

1) на стороні кредитора одна особа, а на стороні боржника кілька. Наприклад, за одним договором кредитор дає позику трьом братам, кожному певну суму;

2) кілька осіб, на стороні кредитора, а на стороні боржника одна. Наприклад, Клавдій взяв позику за одним договором у трьох братів;

3) на стороні кредитора і на стороні боржника кілька осіб. Наприклад, два брати укладає договір позики з іншим двома особами.

Зобов'язання з множиною осіб стороні поділяються на *часткові* й *солідарні*. І перші, і другі можуть бути активними і пасивними. Якщо в зобов'язанні кілька кредиторів – це активне зобов'язання, якщо ж кілька боржників – пасивне. Зобов'язання можуть бути одночасно і активними, і пасивними.

У *частковому* зобов'язанні за наявності кількох кредиторів кожен з них має право вимагати від боржника виконання лише своєї частки, за наявності кількох боржників кожен з них зобов'язаний виконати зобов'язання також тільки в своїй частині. Часткові зобов'язання можливі тільки при подільному предметі зобов'язання (гроші, зерно, мука тощо).

Зобов'язання, за яким кредитор має право вимагати від будь-кого із боржників його виконання в повному обсязі, називається *солідарним*. Воно також може бути активним і пасивним. Якщо кожний з кількох кредиторів має право вимагати від боржника (боржників) виконання зобов'язання в повному обсязі, то це солідарне активне зобов'язання. При цьому витребування одним із кількох кредиторів повного виконання зобов'язання на свою користь позбавляє права інших кредиторів вимагати виконання того самого зобов'язання ще раз. Так само виконання зобов'язання в повному обсязі одним із кількох

боржників звільняє інших від обов'язку виконувати його. Боржник, що виконав зобов'язання в повному обсязі, має право вимагати від інших боржників відшкодування в тих частках, в яких він виконав зобов'язання за них (право регресу). Кредитор, який одержав задоволення за зобов'язанням в повному обсязі, зобов'язаний передати частки виконаного іншим кредиторам. Часткове зобов'язання було більш вигідним для боржників, оскільки кожний з них відповідав тільки у своїй частці, а солідарні, навпаки. – для кредиторів, бо вони мали право вимагати повного виконання зобов'язання від будь-кого із кількох боржників. Свою вимогу кредитор міг задовольнити повністю за рахунок майна найбільш сумлінного боржника, аби той сам розрахувався б з іншими. У разі виникнення спору кредитор стверджував, що зобов'язання було солідарним, а боржник – частковим. Для усунення подібних конфліктів існувало правило: солідарне зобов'язання, а отже, солідарна відповідальність наставала тоді, коли це було передбачено договором або законом; в усіх інших випадках – часткова відповідальність.

Іноколи розрізняли головного і додаткового боржника (наприклад, позика, забезпечена порукою). Зобов'язання з додатковим боржником або додатковим кредитором називали *субсидіарними* або ж *субсідарними*.

Заміна сторін в зобов'язанні спочатку не допускалась. Римське зобов'язання на ранніх стадіях було суворо особистим взаєминами кредитора і боржника, що за умов обмеженого цивільного обігу не викликало істотних незручностей. Але пізніше знадобився більш гнучкий підхід.

Основою заміни осіб в зобов'язанні стала *новація* (оновлення зобов'язання), на підставі якої кредитор міг передати своє право вимоги іншій особі. З цією метою зі згоди боржника кредитор укладав з особою, якій хотів передати своє право вимоги до боржника, новий договір такого ж самого змісту. Новий договір заміняв старий, встановлюючи зобов'язальні правовідносини між тим самим боржником і новим кредитором. Така форма заміни кредитора в зобов'язанні була досить складною і не могла задовольнити потреби цивільного обігу. По-перше, для новації вимагалась згода боржника, якої він міг і не дати. По-друге, укладення нового договору не лише заміняло старий, а й припиняло різні форми забезпечення, встановлені для нього, що також ускладнювало становище нового кредитора.

На зміну новації прийшла більш досконала форма заміни кредитора, а потім і боржника. З утвердженням формулярного процесу, коли можна було вести справу через представника, почали застосовувати особливу форму передачі зобов'язання, яка дістала назву *cessio* (*цесія*). Суть її полягала в тому, що кредитор, який бажав передати своє право вимоги іншій особі, призначав його своїм представником по стягненню боргу з боржника і передавав йому своє право. З часом цесія стала самостійною формою переносу права від попереднього кредитора до другої особи. Вона усувала недоліки новації. Для цесії не треба було згоди боржника, його лише належало повідомити про заміну кредитора. Крім того, цесія не скасовувала форм забезпечення зобов'язання, що існувала раніше: з правом вимоги до нового кредитора переходило і забезпечення зобов'язання.

Для захисту інтересів цесіонарія йому надавався спеціальний позов. Цесія укладалася за волею кредитора, за судовим рішенням, а також на вимогу закону. Не допускалась цесія, якщо вимога мала суцього особистий характер (наприклад, аліменти), при спірних вимогах, а також заборонялась передача вимоги більш впливовим особам.

Разом із поступкою вимоги допускалося *переведення боргу* на іншу особу. При передачі права вимоги особа боржника ніякої ролі не відігравала, а при переведенні боргу на іншу особу його особистість набувала істотного значення. Вступаючи в зобов'язання, кредитор мав бути впевненим в його виконанні, вірити новому боржнику. Тому перенесення боргу мало місце лише за згодою кредитора. Здійснювалося воно у формі новації, тобто укладенням нового договору між кредитором і новим боржником.

Для переведення боргу потрібні були такі умови: а) добровільне прийняття чужого боргу; б) належне оформлення. Переведення боргу – своєрідна форма забезпечення виконання зобов'язання, тому інколи вона виражалася у формі надання застави чи поруки.

4. Виконання зобов'язань

Виконання зобов'язань полягає в здійсненні зобов'язаною особою (боржником) дій, що становлять його зміст (передача речі, надання речі в тимчасове користування, виконання якої-небудь роботи). Предметом виконання зобов'язання за загальним правилом є об'єкт зобов'язання, який без згоди кредитора не може бути замінений іншим предметом.

За грошовими зобов'язаннями виконання називалось платежем. Будь-яке зобов'язання – це тимчасові правовідносини. Нормальний спосіб його припинення – виконання (платіж). До цього моменту боржник пов'язаний зобов'язанням, тобто він певною мірою обмежений у своїй правовій свободі, аж поки не виконає зобов'язання.

Для того, щоб зобов'язання вважалось виконаним, необхідне дотримання таких вимог:

1. *Зобов'язання має бути виконане в інтересах кредитора.* Виконання мусив прийняти сам кредитор. Для цього він мав бути дієздатним. Виконання зобов'язання на користь інших осіб без згоди на те кредитора не допускалось. Проте, кредитор міг поступитися своїм правом вимоги іншим особам за цесією. Після смерті кредитора виконання зобов'язання мали право прийняти його спадкоємці;

2. *Зобов'язання виконує боржник.* Для кредитора не завжди мала значення особистість боржника. Не так вже й важливо, хто поверне борг за позику, чи сам боржник, чи його син, важливо, щоб було виконано зобов'язання. Проте в зобов'язаннях, що тісно пов'язані з особистістю боржника, кредитор вправі був вимагати виконання саме боржником. Боржник мав бути здатним до виконання, розпоряджатися своїм майном, тобто бути дієздатним. При його недієздатності виконання зобов'язання повинен здійснити його законний представник;

3. *Місце виконання зобов'язання має важливе практичне значення* (для визначення ціни, суми боргу, розміру шкоди тощо). За умов розвинутого обігу широко застосовували договори, контрагенти яких знаходились в різних місцях. Якщо місцем виконання був визначений склад покупця в Римі, то обов'язок доставити туди товар покладали на продавця, який в свою чергу встановлював ціну, здатну відшкодувати витрати на транспортування. Місце виконання зобов'язання також зумовлювало момент переходу права власності на куплений товар, розподіл ризику випадкової загибелі під час його транспортування. У зв'язку з цим місце виконання зобов'язання зумовлювалось у договорі; в інших випадках діяли за загальними правилами. Якщо предметом зобов'язання була нерухомість, то місцем його виконання було місце знаходження майна. Якщо місце виконання визначалося альтернативне, то право вибору належало боржнику. В інших випадках місце виконання визначалося місцем можливого подання позову. Таким місцем вважалось місце проживання боржника або Рим – за

принципом: «**Roma communis nostra patria est** – Рим наша спільна батьківщина»¹¹³;

4. Виконання зобов'язання у належний строк. Серед вимог до виконання, мабуть, найбільше значення має строк платежу, який зумовлює усталеність цивільного обігу. Саме строки визначають нормальний ритм господарського життя.

Строк виконання зобов'язань, як правило, встановлювався сторонами в договорі. У позадоговірних зобов'язаннях він здебільшого визначався законом. Коли строк платежу (виконання) не зазначався ні в договорі, ні в законі, діяло правило: «В усіх зобов'язаннях, в яких строк не передбачений, борг виникає негайно»¹¹⁴, а також: «Якщо договір укладено без строку і умови, то момент виникнення зобов'язання і строк виконання співпадають».¹¹⁵

При настанні строку платежу (виконання), зазначеного договором або визначеного іншим шляхом, боржник повинен виконати зобов'язання. В іншому випадку він порушує строк платежу, прострочує його, тобто виявляється у простроченні (**in mora**).

Для визнання боржника таким, що «перебуває у простроченні» вимагалися такі умови: а) наявність зобов'язання, що захищається позовом; б) настання строку платежу (виконання), «стиглість» зобов'язання; в) наявність вини боржника в порушенні строку; г) нагадування кредитора про настання строку платежу. У пізньому римському праві допускалися випадки, коли прострочення наставало незалежно від нагадування кредитора. За Юстиніана було встановлено, якщо зобов'язання має точний строк виконання, то він ніби нагадує боржнику про необхідність платежу (виконання), тобто строк нагадує замість людини.

Прострочення виконання тягло для боржника негативні наслідки: а) кредитор мав право вимагати відшкодування всіх заподіяних простроченням збитків; б) ризик випадкової загибелі предмета зобов'язання переходив на винну в прострочці сторону; в) кредитор міг відмовитися від прийняття виконання, якщо воно втратило для нього інтерес.

¹¹³ Дігести.50.1.33

¹¹⁴ Дігести.50.17.14

¹¹⁵ Дігести.50.16.213

При порушенні строку виконання зобов'язання кредитором (наприклад, він відмовився прийняти виконання без поважної причини) для нього теж наставали негативні наслідки. Він мав відшкодувати заподіяні неприйняттям збитки. Після прострочення кредитора боржник відповідає тільки за навмисне заподіяні збитки, а не за просту вину.¹¹⁶ Ризик випадкової загибелі речі також переходить на кредитора, що знаходиться в прострочці.

5. Виконання має відповідати змісту зобов'язання. Зобов'язання слід виконувати відповідно до умов договору. Без згоди кредитора воно не може виконуватися частинами (якщо це не передбачено договором), достроково, не допускається заміна предмета зобов'язання. Будь-які відхилення від змісту зобов'язання допускалися лише зі згоди кредитора.

5. Наслідки невиконання зобов'язань

Невиконанням або неналежним виконанням зобов'язання визнавалося порушення умов договору або однієї з наведених вище вимог до виконання. Наприклад, якщо договір не виконаний у зумовлений строк – це невиконання, якщо ж виконаний з простроченням – неналежне виконання. Наслідки в обох випадках наступали однакові. Їх могло бути два – або відповідальність боржника, або звільнення його від відповідальності.

Відповідальність боржника за невиконання або неналежне виконання зобов'язання у пізньому римському праві наставала лише за наявності спеціальних умов – *вини* і *наявності збитків*. При відсутності однієї з цих двох умов відповідальність не наставала.

Але слід звернути увагу на те, що римська юриспруденція недостатньо чітко розмежовувала вину і протиправність. Класичні юристи нерідко розуміли вину як недотримання поведінки, що вимагається правом. Наприклад, Павло писав: «Якщо особа дотримувалась всього, що треба..., то вина відсутня».¹¹⁷ Іншими словами, вина розумілась як протиправна поведінка.

Римському праву були відомі дві форми вини: а) **dolus** (*умисел*) – боржник передбачав результати своєї поведінки і бажав їх настання; б) **culpa** (*необережність, необачність*) – боржник не передбачав

¹¹⁶ Дігести.18.6.18

¹¹⁷ Дігести.9.2 30.3

результатів своєї поведінки, проте мав би передбачити їх. За словами Павла: «Вина наявна тоді, коли не було передбачено те, що могло бути передбачено уважною людиною». ¹¹⁸

Необережність буває різного ступеня – груба (**culpa lata**) і легка (**culpa levis**).

Груба необережність – це невияв тієї міри піклування, уваги, дбайливості, обережності, яку звичайно виявляють нормальні люди. Ульпіан писав: «Груба вина – це надзвичайна недбайливість, тобто нерозуміння того, що всі розуміють». ¹¹⁹ За своїм значенням груба вина прирівнювалася до умислу. Юрист Нерва стверджував, що «надміру груба вина є умислом». ¹²⁰

Легка необережність – визначалася порівнянням поведінки пересічного «доброго», дбайливого господаря з поведінкою боржника. Якщо поведінка боржника поступалася дбайливості господаря, вона була виною, але легкою виною. Римські юристи розробили модель такого доброго, турботливого, дбайливого господаря, поведінка якого була еталоном для визначення вини боржника. Таку вину називали ще **culpa levis in abstracto** – виною за абстрактним критерієм, тобто мірою для порівняння слугувала якась абстракція, невизначеність.

Крім того, римському приватному праву був відомий ще один ступінь вини – **culpa in concreto** (конкретна вина). Її визначали порівнянням ставлення особи до власних і чужих справ (речей) Якщо боржник до чужих справ (речей) ставився гірше, ніж до своїх, то наявна була конкретна вина. Як приклад конкретної вини в джерелах наводяться відносини товаришів між собою. Якщо товариш відносився до справ товариства як до власних, його поведінка була бездоганною, якщо гірше – винною. ¹²¹

За умисел і грубу вину (необережність), відповідальність наставляла без будь-яких винятків, а за легку необережність (недбайливість) – не завжди. Остання залежала від того, в чий інтерес був укладено договір. Якщо в інтересах боржника, то він зобов'язаний був виявляти максимум дбайливості, уваги і тому відповідав і за легку вину. Наприклад, одержавши у тимчасове і безоплатне користування чужу річ, боржник зобов'язаний був виявити підвищену увагу до її

¹¹⁸ Дігести.9.2.31

¹¹⁹ Дігести.50.16.213.2

¹²⁰ Дігести. 16.3.32

¹²¹ Дігести. 17.2.72

схоронності. Якщо ж річ зіпсувалася або загинула, то він відповідав за найменшу необачність, найлегшу недбайливість і необережність.

У договорах, що були укладені в інтересах кредитора, у яких боржник ніякої вигоди не мав, відповідальність наступала лише за грубу вину. Наприклад, у договорі схову той, хто зберігав річ, ніякої вигоди не мав, оскільки цей договір у римському праві був безоплатним. Отже, якщо псування або загибель речі, переданої на схов боржнику, наставали не в результаті його умислу або грубої вини, він відповідальності не ніс.

При рівній вигоді сторін, їхньому взаємному інтересі відповідальність боржника наступала за будь-яку вину.

Із загального правила про відповідальність за вину були винятки. Власники заїжджих дворів, готелів і кораблів несли підвищену відповідальність за пропажу, загибель речей, переданих їм на схов. Вони відповідали без вини, тобто і за випадкову загибель речі. Претор поклав на цих осіб підвищену відповідальність у зв'язку з грабіжництвом, розбоєм і піратськими нападами, що почастишали, оскільки в деяких випадках співучасниками, організаторами могли бути зазначені особи.

У пізньому римському праві відповідальність боржника за невиконання або неналежне виконання зобов'язання наставала, коли неправомірна поведінка боржника завдала майну кредитора збитки, тобто внаслідок невиконання або неналежного виконання зобов'язання майнові інтереси кредитора були порушені.

У давні часи відповідальність боржника мала особистий характер: його карали фізично (били різками, садовили у боргову яму, або навіть тюрму), про що свідчать Закони XII таблиць.¹²²

З розвитком товарообігу римляни дійшли висновку, що покарання боржника навіть смертю не відшкодовує заподіяних кредитору майнових збитків. Набагато краще і вигідніше замість фізичної розправи примусити боржника до відшкодування заподіяних збитків, відповідати власним майном. Так, особиста відповідальність замінюється майновою за якою боржник відповідає своїм майном. У приватному праві вона посіла належне місце.

Майнова шкода (збитки) є обчислене в грошах будь-яке зменшення наявного майна та інше ущемлення майнового інтересу однієї особи, заподіяне протиправними діями іншої особи.

¹²² Закони XII таблиць. III.

Поняття шкоди в римському праві складалося з двох елементів: а) **damnum emergens** – позитивна втрата; б) **lucrimi cessans** – втрачена вигода. Зокрема, Ульпіан підкреслював, що слід ураховувати не тільки позитивну втрату, а й втрачену вигоду.¹²³

Позитивна втрата – будь-яке зменшення наявного майна; *втрачена вигода* – неодержання передбачуваного доходу.

Розмір шкоди визначався в грошах з урахуванням конкретних обставин, часу і ринкової кон'юнктури. Боржник ніс відповідальність в обсязі заподіяної шкоди

У приватному праві на визначення обсягу відповідальності боржника не впливає ступінь його вини. Вона має значення лише для встановлення відповідальності боржника або звільнення його від відповідальності. Обсяг встановленої відповідальності боржника не залежить від ступеня вини. Він несе однакову відповідальність за умисел, грубу і легку вину.

Римське приватне право знало дві підстави звільнення боржника від відповідальності за невиконання або неналежне виконання зобов'язання: **casus** (випадок) і **vis major** (нездолання, непереборна сила).

Випадок (casus) – це спеціальний правовий термін для позначення загибелі речі або іншої неможливості виконати зобов'язання без вини боржника. Іншими словами, це збіг обставин, за яких немає вини боржника, проте виконати зобов'язання неможливо.

За загальним правилом за випадок боржник відповідальності не ніс (за винятком капітанів кораблів, господарів заїжджих дворів і готелів), оскільки: **casus a nullo praestatur** – за випадок ніхто не відповідає.

Нездолання сила, непереборна сила (vis major) – дії стихійних сил природи, які неможливо ні передбачити, ні усунути. Загибель речі або інша неможливість виконання зобов'язання, що настала внаслідок дії нездоланної сили, звільняє боржника від відповідальності.

6. Забезпечення зобов'язань

Кредитор завжди заінтересований у тому, щоб зобов'язання було виконане реально і у встановлений строк. У випадку його невиконання боржником кредитор має право повернути стягнення на його майно. Проте кредитор воліє бути впевненим як в реальному і своєчасному

¹²³ Дігести. 13.4.2.8

виконанні самого зобов'язання, так і в реальній можливості відшкодування збитків, заподіяних невиконанням зобов'язання. Крім того, він хоче мати правові засоби, які б примушували боржника до добровільного і своєчасного виконання зобов'язання настанням негативних для нього наслідків.

Римська юриспруденція створила довершену систему правових засобів забезпечення зобов'язань, основними з яких є: **arra** (завдаток), **stipulatio poena** (штраф або ж неустойка), застава(**pignus, hypotheca**), порука (**adpromissio, fidejussio**).

Arra (завдаток) – грошова сума або інша цінна річ, яку одна сторона – боржник (найчастіше покупець) дає другій стороні – кредитору (продавцю) в момент укладення договору. Спочатку завдаток відігравав роль доказу факту укладення договору. Без нього договір не втрачав свого юридичного значення, проте завдаток підтверджував факт угоди. Штрафну функцію він набував уже у часи Юстиніана, який Конституцією 528 р. передбачив можливість примусу боржника до виконання зобов'язання – **arra poenalis**. При забезпеченні зобов'язання завдатком боржник втрачав його, коли відмовлявся від виконання. Кредитор, який відмовився від договору, зобов'язаний був повернути завдаток у подвійному розмірі. При нормальному виконанні договору завдаток зараховувався як частка платежу за зобов'язанням.

Stipulatio poena (штраф або ж неустойка) – визначена в договорі грошова сума, яку боржник зобов'язаний був виплатити кредитору в разі невиконання або неналежного виконання зобов'язання. Угода про штраф укладалась у формі стипуляції і мала характер акцесорного (додаткового) договору. Тому, якщо основний договір за яких-небудь причин виявлявся недійсним, визнавалась недійсною і угода про штраф.

У разі невиконання зобов'язання кредитор мав право вимагати або виконання зобов'язання, або сплати штрафу (неустойки). Витребування виконання зобов'язання і сплати штрафу допускалось лише як виняток (так звана кумулятивна неустойка).

Застава (pignus, hypotheca) – право на чужу річ. (Положення про неї викладені у розділі цього посібника, присвяченого речовому праву).

Порука (adpromissio, fidejussio) – забезпечення виконання зобов'язання шляхом залучення додаткового боржника. Про поруку див.: при висвітленні положень вербальних договорів.

7. Припинення зобов'язання, крім виконання

Ідеальним способом припинення зобов'язань є його виконання. Проте в діловому житті не рідкісні випадки припинення зобов'язань з інших підстав: оновлення сторонами договору умов, на яких його укладено; залік взаємних вимог; смерть однієї із сторін в зобов'язаннях, які тісно пов'язані з особою кредитора або боржника; неможливість виконання зобов'язання з підстав, що не залежать від волі сторін. Розглянемо ці випадки детальніше.

1. *Новація (novatio)* – це оновлення існуючого зобов'язання за допомогою договору, який скасовує дію раніше укладеного договору і створює нове зобов'язання. Новація погашала раніше існуюче зобов'язання за умови, що: а) нова угода укладалась саме з цією метою – погасити попереднє зобов'язання; б) у новому зобов'язанні з'явився новий елемент порівняно з попереднім зобов'язанням. Цей новий елемент міг полягати у зміні підстав (наприклад, борг із позики перетворювався в борг купівлі-продажу), змісту (замість передавання речі в найом вона вважалась переданою у позичку) тощо. Якщо ж змінювалися сторони в зобов'язанні, то це вже була поступка вимогою або переведення боргу.

2. *Залік (compensatio)* – має місце, коли між одними й тими самими суб'єктами існує кілька зобов'язань, які мають зустрічний характер. Взаємний залік міг застосовуватись за умов, що: а) вимоги зустрічні; б) дійсні; в) однорідні (гроші на гроші, зерно на зерно тощо); г) «дозрілі», тобто за обома зобов'язаннями наставав строк платежу; д) безспірні.

3. *Смерть однієї із сторін.* За загальним правилом смерть сторони не припиняє зобов'язання, оскільки на спадкоємців переходять як права, так і борги небіжчика. Проте у випадках, де особистість боржника має особливе значення (наприклад, аліментні зобов'язання), смерть зобов'язаної особи припиняє зобов'язання. Борги, які випливали з деліктів, також не переходили в спадщину. Але, якщо внаслідок делікту спадкоємці збагатилися, збагачення підлягає вилученню, оскільки до складу спадщини воно не входило. Хоча за сам делікт спадкоємці відповідальності не несли.¹²⁴

4. *Випадкова неможливість виконання (impossibilium).* Вона могла бути фізичною і юридичною. Фізична наставала тоді, коли

¹²⁴ Дігести.3.6.5

предмет зобов'язання випадково гинув, а *юридична* – коли предмет зобов'язання вилучався з обігу.

Питання для самоперевірки:

1. Дайте визначення поняття «зобов'язання».
2. Які підстави виникнення зобов'язання Ви можете назвати?
3. Назвіть сторони у зобов'язаннях за римським правом.
4. Що таке новація (оновлення зобов'язання)?
5. Яких вимог необхідно дотриматися для того, щоб зобов'язання вважалося виконаним?
6. Чи тягло для боржника негативні наслідки прострочення виконання зобов'язання? Якщо так, то які?
7. Які форми вини виділялися римським правом?
8. Дайте визначення майнової шкоди за римським правом. Назвіть її елементи.
9. Назвіть правові засоби забезпечення зобов'язань.

Розділ 2. Договори. Загальні положення

1. Поняття і види договорів

Договори є основною правовою формою, за якою здійснювався величезний товарний і господарський обіг Стародавнього Риму. Римське договірне право класичного і післякласичного періодів – результат тривалого розвитку, вдумливого аналізу і відбору практики преторів. Багато його положень були рециповані більш пізніми правовими системами і збереглися в сучасному праві.

Договір – двостороння угода, в якій виражена воля двох сторін, спрямована на досягнення певного правового результату – виникнення, зміна або припинення прав і обов'язків. Іншими словами, договір є угодою двох або кількох осіб про здійснення певної правової дії або про утримання від здійснення певної дії.

Розрізняли два види договорів – контракти і пакти.

Контракти – це формальні угоди, що визнавалися цивільним правом і забезпечувалися позовним захистом. Система контрактів була замкнутою, внаслідок чого тривалий час не визнавалася сила за угодами, які не входили до цієї системи.

Пакти – це неформальні угоди, які були правовою формою ділового життя за межами кола контрактів. Вони не мали позовного захисту і їхні учасники покладалися на совість контрагентів, на їхні моральні якості, а не на припис норм права. Невиконання пакту не тягло юридичної відповідальності. Проте, з розвитком ремесел, торгівлі, сільського господарства цивільний обіг не міг вже задовольнитися замкнутим колом контрактів. Нові відносини вимагали нових договірних форм. Тому практика визнавала за деякими пактами силу контрактів, надаючи їм позовний захист.

Контракти поділялись на види.

1. *У залежності від процедури укладення договорів* Гай розрізняв чотири види зобов'язань: 1) ті, що випливали з передачі речі – **res**; 2) ті, що виникали внаслідок проголошення певних слів (усні) – **verba**; 3) ті, що виникали внаслідок написання певних слів – **litterae**; 4) ті, що виникали внаслідок досягнення угоди – **consensus**. Це стало критерієм розмежування окремих видів контрактів: *вербальних, літеральних, реальних і консенсуальних*.

Кожен з контрактів мав своє місце і не міг переходити з одної групи до іншої. Відповідно кожен з чотирьох видів контрактів містив їх вичерпний перелік. Однак практика потребувала визначення юридичної чинності і за іншими договорами, які не ввійшли до цього переліку. Так утворилася *п'ята група (вид) контрактів*, яка вже в середні віки дістала назву **contractus innominati** – *інномінальні або ж безіменні контракти*. За своєю юридичною природою вони наближались до реальних контрактів.

2. Критерієм класифікації контрактів слугував також *ступінь вимог до їхньої «формалізації»*. У докласичному римському праві при пануванні формалізму у випадку укладення і тлумачення змісту договорів перевагу надавали букві договору, а не його суті.

За цим самим критерієм розрізнялися **negotia stricti juris** – *правочини суворого права* і **negotia bonae fidei** – *правочини доброї совісті*. Перші були властиві докласичному праву, другі – праву класичному, коли при тлумаченні правових норм виникає тенденція більшого врахування змісту, надаючи йому перевагу перед буквою. Потім ця тенденція поширюється і на договори. Визначальним визнається не те, що сказано – **id quod dictum est**, а те, що зроблено, до чого сторони прагнули насправді – **id quod actum est**.

3. У залежності від розподілу прав і обов'язків розрізняли односторонні і двосторонні договори, так само як і зобов'язання, що виникали з них. Договори, в яких одна сторона має тільки право, а інша – тільки обов'язки, називалися *односторонніми* (наприклад, договір позики), а договори, в яких кожна із сторін мала права і обов'язки, – *двосторонніми*. Права і обов'язки розподілялися між сторонами не завжди рівномірно. Договори, у яких права і обов'язки однієї сторони відповідали обов'язкам і правам іншої, називалися *синалагматичними* (наприклад, договір купівлі-продажу). У свою чергу *синалагма* була *доконаною* (якщо зобов'язання були взаємними від початку) або *недоконаною* (коли зобов'язання спочатку були односторонніми, а потім стали взаємними. Наприклад, безоплатний договір доручення породжував обов'язки довірителя компенсувати витрати повіреного, якщо такі мали місце).

4. За критерієм *оплатності* розрізнялися договори *платні*, коли майнову вигоду мають обидві сторони (наприклад, при купівлі-продажу), і *безоплатні*, коли вигоду має тільки одна сторона (наприклад, безпроцентна позика, позичка).

Римському праву були відомі також інші договори: абстрактні й казуальні, формальні й неформальні тощо.

Як зазначалося вище, для римської договірної системи характерний вичерпний перелік контрактів. Незважаючи на різне господарське призначення і правову специфіку контрактів, їх об'єднувала наявність позовного захисту. Кожний контракт захищався спеціальним позовом зі своєю власною назвою. Характер позову визначався змістом договору.¹²⁵

2. Умови чинності (дійсності) договорів

Юридичну чинність угода набувала лише за умови дотримання обов'язкових вимог: вільного волевиявлення сторін, правосуб'єктності сторін, відповідної форми волевиявлення, визначення предмета договору, реальності виконання дій, що становлять предмет договору. При недотриманні цих вимог договір міг бути визнаний недійсним.

Отже, розглянемо ці вимоги.

1. Вільне волевиявлення сторін.

Воля сторін виражається в їхній згоді прийняти на себе певні обов'язки за договором. Вона має бути взаємною, двосторонньою

¹²⁵ Приватне право у Стародавньому Римі. Навч. посібник, Одеса, АО БАХВА.1996. С. 103–107.

і спрямованою на досягнення певної мети. Проте для укладення договору однієї внутрішньої волі недостатньо. Для договору необхідно її зовнішнє виявлення, притому в такий спосіб, що доступна для сприйняття і розуміння іншими особами. Без фіксації волі оточуючими особами неможливе виявлення зустрічної волі. Отже, воля укласти договір має бути виражена зовні в певній об'єктивній формі – у *волевиявленні*. Форми його можуть бути різноманітні (усна, письмова), проте достатньо чіткими, зрозумілими, здатними для сприйняття іншими..

Спосіб виявлення волі має важливе значення для правильного тлумачення договору. Тому в деяких договорах було чітко визначено вимоги до способу виявлення волі (манципація, стипуляція та ін.).

Ідеальним є договір, в якому збігаються воля і її виявлення. Але трапляється, що внутрішня воля особи не збігається з її зовнішнім виявленням.

Неправильне уявлення однієї сторони в договорі про виявлену зовні волю іншої сторони, яка спонукала останню на певне волевиявлення, називається *помилкою* – **error**. Питання про юридичні наслідки помилки вирішуються залежно від вини особи, що неправильно виявила свою волю. За наявності вини особа вважалась зв'язаною зазначеним зобов'язанням, а при відсутності юридичних наслідків помилки не встановлювалось.

Розрізняли помилки істотні та неістотні. До *істотних* належали помилки: а) у характері правочину (**error in negotio**). Наприклад, особа передає річ на схов, а отримувач речі – вважає, що річ передана їй в тимчасове користування; б) у предметі (**error in corpore**). Наприклад, продається один земельний наділ, а покупець думає, що інший; якщо помилка стосується властивостей предмета, то дійсність договору залежала від того, наскільки ця властивість вплинула на сутність предмета (наприклад, вазу купляли як золоту, а вона виявилася бронзовою); в) у особі контрагента (**error in persona**). Така помилка визнавалась істотною і договір визнавався недійсним, якщо особистість контрагента мала істотне значення для другої сторони.

Помилка у мотивах укладення договору вважалася *неістотною* і оспорювання договору в таких випадках не допускалося.

Волевиявлення сторін має бути вільним і усвідомленим. Вираження волі, сформованої під впливом обману, насильства, примусу, вважалось неналежним, а згадані обставини називалися *вадами волі*.

Обман (dolus) – навмисне введення в оману контрагента з метою спонукання до волевиявлення на шкоду власним майновим інтересам. У республіканський період оману визнавалися будь-які хитрощі, а у класичному праві – це *поведінка особи, яка зумовила волевиявлення контрагента, викликане неправильною уявою про її наміри..* Цицерон дав таке визначення обману: «Коли одне робиться для виду, а інше здійснюється (входить в намір)» – **cum esset aliud simulatum, aliud actum**. Лабеон, який жив пізніше Цицерона, розвиває визначення обману своє: «Це є лукавство, обман, хитрість, здійснені для того, щоб обійти, обманути, заплутати іншого». ¹²⁶

Правочин, здійснений під впливом обману, не визнавався абсолютно недійсним. Він мав певні юридичні наслідки, проте особі, що виявила волю під впливом обману, надавався позов (**actio doli**) для визнання договору недійсним і стягнення заподіяних збитків, що настали внаслідок обману. Оскільки присудження за даним позовом тягло безчестям (**infamia**) для відповідача, то він майже не застосовувався проти осіб, що займали високе соціальне становище – його замінювали іншим позовом.

Волевиявлення однієї сторони може здійснитися під *примусом іншої*. Примус може виражатися у фізичному насильстві або у психологічному впливі – погрозі (**metus**). Вада волі мала місце, якщо погроза була протиправною, реальною і «викликала страх перед великим злом», ¹²⁷ тому не мала значення, наприклад погроза застосувати санкції до несправного боржника.

Римське право визнавало правочин, здійснений під примусом, дійсним, пояснюючи це тим, що «хоча і під тиском, але ж волю виразив» – **Coactus tamen volui**. ¹²⁸ Пізніше правознавці дійшли висновку, що воля, виявлена під тиском, не є справжньою. Особі, чиє волевиявлення сформувалося під впливом погрози, надавався спеціальний позов – **actio quod metus causa**.

Той, хто застосовував примус, присуджувався до відшкодування завданих збитків. При відмові добровільно виконати рішення суду він присуджувався до відшкодування заподіяних збитків у чотирикратному розмірі.

¹²⁶ Дігести.4.3.1.2

¹²⁷ Дігести.4.2.5

¹²⁸ Дігести.4.2.21.5

2. *Правосуб'єктність сторін.* Для укладення договору необхідна була здатність до волевиявлення, а її, як відомо, мали не всі. Правоздатності були позбавлені раби, а також підвладні особи, як нездатні укладати договори від свого імені. Істотно обмежувалися в цій здатності особи, що не мали статусу римського громадянина. Для вільного волевиявлення вимагалась також і дієздатність, якої не мали малолітні і неповнолітні, душевнохворі та інші категорії вільного населення.

3. *Дотримання форми волевиявлення* – укладення договорів у формі, що приписувалась законом. Недотримання її тягло недійсність договору.

4. *Визначенність предмету договору.* Римське приватне право поділяло зобов'язання на *визначені* та *невизначені*. У *визначених* предмет вказувався ясно і чітко; у *невизначених* – предмет окреслювався загальними ознаками (наприклад, продаються речі зі спадкового майна Клавдія). Залежно від виду речей, які могли бути предметом договору, розрізнялися родові зобов'язання і зобов'язання, предмет яких визначався індивідуально. Практичне значення такого поділу полягало у тому, що у випадку загибелі родової речі без вини боржника останній не звільнявся від обов'язку виконати зобов'язання. Цей принцип виражався афоризмом: «Речі, визначені родовими ознаками, не гинуть» – **genus non perit**. Випадкова загибель індивідуально-визначеної речі припиняла зобов'язання.

5. *Реальність виконання дій, що є предметом договору.* Договір вважався дійсним, якщо його можна було виконати: немає зобов'язання, якщо його предмет неможливий – **impossibilium nulla obligatio est**. Неможливість дії може бути *фізичною, юридичною і моральною*. Прикладом фізичної неможливості є договір про те, що боржник має випити море. Якщо предметом договору купівлі-продажу була річ, вилучена з обігу, це зумовлювало юридичну неможливість виконання договору. Моральна неможливість дії за договором мала місце, якщо він суперечить загальноприйнятій поведінці.

3. Зміст договору

Змісту договору – це сукупність умов, на яких він укладений.

Умови (елементи змісту) договору поділяються на три види: істотні (необхідні), звичайні та випадкові.

Істотні умови – такі, без яких договір взагалі не може існувати (наприклад, у договорі купівлі-продажу – товар, ціна).

Разом із тим, у договір могли включатися і умови, які не були безумовно обов'язковим, але, зазвичай, згадувалися в ньому. Такі елементи змісту договору називалися *звичайними*.

Крім того, за бажанням сторін у договір можна включити інші умови, які не є для нього необхідними і звичайними. Їх називають *випадковими*.

Як випадковий елемент у договір за бажанням сторін може включатися *застереження, яке ставить його чинність в залежність від настання певної, згаданої в договорі події*. Якщо настання чинності договору зумовлено настанням цієї події, то така умова називається *відкладальною* або *супензивною*. Прикладом відкладальної умови може бути здача в найом будинку до можливого одруження сина.

Якщо ж чинність договору визначена «до настання зумовленої події», то така умова (застереження) називається *скасувальною*, або *резолутивною*. При скасувальній умові договір набуває чинності відразу після його укладення і втрачає чинність з настанням цієї умови, а при відкладальній умові – набуває чинності тільки при настанні цієї умови

Строк. Чинність договору може залежати від настання певного строку. Умови, і строки подібні між собою. Відмінність полягає лише в тому, що умова може наступити або не наступити, а строк завжди настане, хоча може бути не вказаним точно. Якщо настання строку зазначено точно – це *певний* строк (наприклад, договір укладено на два місяці), а якщо ні – *невизначений* строк (наприклад, договір купівлі-продажу набуде чинності після того, як зійде сніг). Строки (як і умови) поділяються на *відкладальні* та *скасувальні*.

Договори, не обтяжені умовами і строками, називалися *чистими*.

Умова має не суперечити закону, моральності, добрим звичаям і бути можливою до виконання.

Мета договору. Найближча мета, задля якої укладається договір, називається *каузою*. Наприклад, при набутті речі це є найближча мета, заради якої укладався договір. Вона одночасно є підставою укладення договору. Договори, в яких мету (*causa*) легко встановити, називаються *каузальними*.

Проте є договори, сторони в яких не вказують мету, заради якої укладають договір (наприклад, стипуляція). Такі договори ніби абстраговані від своєї мети і називаються *абстрактними*.

4. Укладення договору

Contractus (*договір*) – походить від лат. **contrahere**, буквально – **con+trahere** – стягувати, тобто зводити в одне волю сторін. Процес такого суміщення волі сторін або, іншими словами, укладення договору являє собою складний набір юридичних дій. Він починається з оголошення стороною, яка бажає вступити в договірні відносини, про свій намір укласти відповідну угоду. Таке оголошення називається *офертою* (**propositio**).

Оферта могла бути виражена в будь-якій формі і в будь-який спосіб, проте так, щоб вона була доведена до певного кола осіб і правильно ними сприйнята. Це може бути пряма пропозиція майбутнього боржника або кредитора, оголошення, зроблене в доступній формі, виставка товарів тощо.

Кожний договір або група договорів мали свій тип оферти. Наприклад, для стипуляції вона могла мати форму постановки запитання майбутнього кредитора: «Обіцяєш дати мені сто?», на що майбутній боржник повинен висловити свою згоду або незгоду укласти договір.

Сама по собі оферта договору не породжувала. Для укладення договору вимагалось, щоб оферта була прийнята заінтересованою особою (акцептована). Прийняття пропозиції укласти договір називалось *акцептом*. У консенсуальних договорах акцептування оферти вважалось досягненням угоди, тобто укладенням договору. В інших видах договорів, крім акцептування оферти, для укладення договору вимагалось виконання певних формальностей (дотримання форми, передачі речі тощо).

Для укладення договору вимагалась особиста присутність сторін, оскільки зобов'язання розумілося як суворо особисті відносини між певними особами. Юридичні наслідки, що випливали із зобов'язання, поширювалися тільки на осіб, що брали участь в його установленні. Тому спочатку не допускалося встановлення зобов'язання через представника.

Лише з розвитком обігу почали практикувати укладення договорів через представника, чому сприяло лояльне ставлення до цього преторів, які визнавали чинність таких контрактів.

Питання для самоперевірки:

1. Дайте визначення договору.
2. Які види договорів існували в римському праві?
3. Назвіть умови чинності договору.
4. Що таке помилка та які наслідки вона має при укладенні договору?
5. Дайте визначення обману та назвіть наслідки укладення договору під впливом обману.
6. Що відноситься до істотних умов договору?

Розділ 3. Окремі види договорів

1. Вербальні контракти

Вербальними називалися договори, які укладалися шляхом виголошення певних слів, формул або фраз. Юридичну чинність вони набували з моменту їх проголошення – **verbis**. Звідси і їхня назва – вербальні. Це найдавніші договори: стипуляція, клятвена обіцянка вільновідпущеника патрону при звільненні, встановленні посагу. Два останніх договори укладалися дуже рідко. Стипуляція (**stipulatio**, **sponsio**), навпаки, виявилася зручною формою і стала одним з найпоширеніших вербальних договорів.

Сутність – це договір, що встановлювався у формі постановки майбутнім кредитором певного запитання і відповідної відповіді майбутнього боржника. Укладання договору проходило в присутності свідків, які підтверджували його правдивість. Вимагалася присутність кредитора і боржника в одному місці, не допускалося представництво. Стипуляція була відома вже Законам XII таблиць, де договір вважався укладеним, якщо відповідь боржника співпала з поставленим запитанням кредитора. Наприклад: «Обіцяєш дати мені сто?» – «Обіцяю дати сто». Коли ж відповідь була: «Обіцяю дати дев'яносто», договору не виникало. Оскільки форма стипуляції вимагала виголошення запитань і відповідей, звичайно, вона була недоступною для глухих і німих. У період домінації стипуляція допускалася у будь-яких висловлюваннях в усній формі, аби по суті не було протизаконним. Проте й тоді вона була недоступною для глухих і німих.

Стипуляція була суто *формальним* договором навіть у класичному праві. Вона створювала *одностороннє* зобов'язання: кредитор мав

право вимагати, а боржник був зобов'язаний у повному обсязі виконати вимогу кредитора.

У стипуляції не визначалася близька мета, не була чітко визначена матеріальна основа, з якої виникало б зобов'язання. Із поставленого кредитором запитання і відповіді боржника не було зрозумілим, за що боржник обіцяв дати гроші: за куплену річ, виконану роботу чи це була позика? Отже, зобов'язання за стипуляцією було *абстрактним*. Якщо сторони з якоїсь причини не хотіли розкривати матеріальну основу договору, вони вдавалися до стипуляції. Часто її використовували і з метою новації.

Абстрактний характер, простота укладення та можливість швидкої реалізації стипуляції надавали порівняно з іншими формами договору такі переваги, що у класичний період вона перетворилася на одну із провідних форм. Для підтвердження факту стипуляції звертаються до письмової форми, що одержала назву **cautio**. Наявність письмових документів не заперечувала, а передбачала попереднє здійснення словесної угоди.

Найчастіше стипуляція застосовувалась для оформлення поруки – найпоширенішої форми забезпечення зобов'язань.

Порука – договір, за яким встановлювалася додаткова (акцесорна) відповідальність третьої особи (поручника) за виконання зобов'язання боржником. Кредитор, даючи в борг майбутньому боржнику певну суму грошей, потребує гарантій, що позичені гроші він одержить назад, а тому вимагає, аби хто третій взяв на себе обов'язок повернути йому гроші, якщо чомусь їх не зможе повернути боржник. Боржник повинен знайти поручника і домовитися з ним щодо прийняття додаткової відповідальності. При укладенні основного договору в формі стипуляції кредитор, одержавши стверджувальну відповідь від боржника на своє запитання, звертався з таким самим запитанням до присутнього при цьому поручника. Якщо він давав стверджувальну відповідь, договір поруки вважався укладеним. (Це називалося **adpromissio** – додаткова обіцянка). Таким чином, поруці передувало дві угоди: основний контракт і угода боржника з поручником щодо прийняття на себе додаткової відповідальності. Порука, як допоміжний договір, існувала, доки існував основний договір. Якщо той припинявся, то припинялася і порука

У класичному праві відповідальність поручника мала саме додатковий (акцесорний) характер. Вважалося, що кредитор за спливом строку договору мав право вимагати виконання зобов'язання з боржника чи поручника. Право вибору належало кредитору. Таку акцесорну відповідальність поручника слід відрізнити від *субсидіарної* (додаткової відповідальності), яка наставала лише за неможливості виконання зобов'язання боржником. Зрозуміло, що для поручника акцесорна відповідальність була більш обтяжливою, ніж субсидіарна. Юстиніан реформував поруку, встановивши, зокрема, що поручник може вимагати, аби кредитор спочатку звернув стягнення на майно основного боржника. Тільки після з'ясування факту неплатоспроможності боржника настає відповідальність поручника. Таким чином, порука перетворилася на субсидіарне зобов'язання.

Виконавши зобов'язання, поручник мав право вимагати від основного боржника відшкодування своїх витрат

2. Літеральні або ж лібральні (письмові) контракти

Письмовими контрактами називали договори, які укладалися письмово (***litterae*** – письмо; ***libra*** – літера; ***litteris fit obligatio*** – зобов'язання, що виникало внаслідок запису, письма).

Найдавнішою формою письмових договорів були записи у *прибутково-видаткових книгах*. Порядок здійснення таких записів нам невідомий. Припускають, що кредитор робив відповідний запис у своїй книзі про видачу боржнику певної суми грошей на сторінці «Видатки». Боржник зобов'язаний був зробити такий запис в своїй книзі на сторінці «Прибуток». Записи робилися на основі досягнутої угоди, без якої договір неможливий. За літеральною формою могли укладатися будь-які договори. За цією формою часто укладалася новація.

Оскільки літеральний договір у формі запису в прибутково-видаткових книгах не виключав зловживань з боку кредитора, у класичний період ця форма договору поступово втрачає своє значення, поступившись більш простим і доступним формам літеральних контрактів.

Формою літерального контракту, яку претори широко практикували в класичний період, був *синграф* – фіксований у письмовому документі факт передачі кредитором грошей боржнику. Він складався

від імені третьої особи, підписувався боржником і свідками, що були присутні при цьому.

Проте процедура складання синграфу була обтяжливою і надто формалізованою: вимагалась присутність свідків, сторони змушені були повідомляти свідкам зміст договору, що не завжди відповідало їхнім інтересам. Внаслідок цього в період доміную синграфи поступово втрачають своє значення, а замість них з'являється інша форма літерального контракту – **hirograf**. *Хирограф* – це боргова розписка, що складається від імені першої особи боржником і підписується ним.

Нові форми літеральних контрактів так само не гарантували добросовісності кредиторів. Наприклад, часто укладалися договори без фактичної передачі грошей боржнику і боржник повинен був сплачувати борг, якого насправді не було. Тому вони поступово втрачали значення, як самостійний вид договору.

3. Реальні контракти

До реальних контрактів належало чотири види договорів: позика, позичка, зберігання, застава.

Реальні контракти набували юридичної чинності в момент фактичної передачі речі, без якої договору взагалі не існувало. Предметом цього договору була саме передача речей однією особою іншій. Фактичній передачі передувала усна домовленість сторін про укладення договору. Але без фактичної передачі ця угода юридичних наслідків не мала. Отже, для виникнення реального договору слід було здійснити дві дії в сукупності: досягнути згоди і передати річ. Здійснення однієї з них виникнення договору не тягло. Перелік реальних контрактів був вичерпним і не міг бути змінений угодою сторін.

1. **Mutuum** (позика) – це реальний контракт, за яким одна сторона (позикодавець) передає іншій стороні (позичальнику) певну суму грошей або родових речей у власність, а позичальник зобов'язаний повернути позикодавцю таку суму грошей або таку саму кількість родових речей..

Такий договір є порівняно пізньою формою позики, якій передували більш ранні: **nexum** і **stipulatio**. Юридична природа **nexum** у першоджерелах не розкрита. Проте відомо, що цей договір був надто обтяжений формальностями. Розвиток обігу вимагав простішої форми, якою і стала позика.

Предметом договору позики були гроші чи інші речі, що визначалися родовими ознаками (зерно, вино, масло тощо), які називалися *валютою позики*. Оскільки ці речі споживні, звичайно поверненню підлягали не ті, що передавалися в позику, а інші, такі самі, тієї ж кількості та якості. Іншого уявити не можна, адже за договором позики боржник одержував речі не для тимчасового користування, а щоб ними скористатися, спожити, витратити, розпорядитися. Отже, предметом договору позики були речі взаємозамінні, що вимірювалися кількістю, масою чи іншою мірою. Речі, що становили предмет договору позики, ставали власністю боржника, який був їхнім необмеженим володарем і розпорядником. Перехід речей у власність боржника зумовлював ще одну особливість такого договору: оскільки боржник ставав власником позичених речей, то він ніс ризик їхньої випадкової втрати. Тобто, збитки від втрати предмета договору падали на боржника, навіть якщо загибель речей сталася не з його вини.

Договір позики – односторонній договір. За ним кредитор-позикодавець має право вимагати повернення боргу, не маючи ніяких обов'язків, а боржник-позичальник повинен повернути борг, але не має жодних прав.

Визначення строку в договорі не обов'язкове. Він може бути зазначений, однак може бути і не визначений. Якщо договір позики *строковий* (тобто визначено строк його виконання), боржник зобов'язаний повернути борг за впливом строку, а якщо *безстроковий* (без визначення строку виконання) – за першою вимогою кредитора.

Договір позики може бути *оплатним* або *безоплатним*, тобто позика могла бути процентною чи безпроцентною. Оплатний договір – якщо за передані в позику гроші боржник повинен оплачувати проценти. Нарахування процентів на проценти не допускалося. Виплата процентів була необов'язковою умовою позики. Мали місце й безоплатні позики.

Договір позики був не тільки правовим засобом кредитування незаможного населення Риму, але й слугував іноді засобом утиску економічно незалежного населення з боку лихварів. Як зазначалося, були непоодинокі випадки, коли боржник, який видав кредитору розписку в одержанні позики, насправді грошей не одержував. Хірограф засвідчував факт укладення договору, а тому боржнику довести безвалютність позики було непросто. Оскільки такі випадки мали

місце досить часто, що призводило до небажаних конфліктів, урядовці Риму змушені були вжити заходів проти масового зловживання кредиторів (лихварів). Боржникам було надано додаткових правових засобів захисту проти безпідставних вимог. У випадках, коли кредитор на підставі боргової розписки звертався з позовом до боржника про повернення грошей, яких насправді йому не давав, претори почали давати боржнику заперечення проти позову – **exceptio doli**. Відповідно до нього боржник, спираючись на безвалютність позики, доводив недобросовісність кредитора, його **dolus**. Пізніше боржник міг, не чекаючи подачі позову кредитором, самостійно порушити позов щодо повернення розписки на підставі її безвалютності. Для цього йому надавався *кондиційний позов* про витребування у кредитора безпідставного збагачення, одержаного за рахунок боржника.

Спочатку ці заходи виявилися недостатньо ефективними. Боржник фактично не мав змоги довести безвалютність позики, якщо його розписка була на руках у кредитора. Проте, у III ст. ситуація поліпшилася. При подачі позову кредитором про повернення боргу він мав довести обґрунтованість своїх вимог, тобто факт надання грошей боржнику (**onus probandi**).

Спеціальні обмеження позики встановив сенатус-консульт Мацедонія, яким було заборонено укладення цього договору підвладним. Такий договір позики був дійсним за неодмінної умови, що він укладений зі згоди або з відома **pater familias**. Якщо ця вимога не виконувалася, то договір не мав позовного захисту.

2. Commodatum (позичка) – *реальний контракт, за яким одна сторона (комодант) передає іншій особі (комодатарію) індивідуально-визначену річ у тимчасове безплатне користування, а позичальник (комодатарій) зобов'язується повернути ту ж саму річ у справному стані.*

Предметом договору позички може бути тільки індивідуально-визначена річ. Оскільки зі спливом строку користування поверненню підлягає та сама річ, яка була передана позичальнику, вона не може бути споживною і замінимою.

За договором позички річ передавалася у тимчасове і безплатне користування. Ця особливість договору відрізняла його від інших подібних відносин, наприклад, від договору найму речей. Оскільки за цим договором позичальник одержує право безплатного користуван-

ня чужою річчю, він зобов'язаний виявляти до речі особливу увагу, підвищену турботу та обережність, несе відповідальність за будь-яку вину. Якщо пошкодження чи загибель речі сталося не тільки з умислу чи грубої необережності, а й через легку необачність, він зобов'язаний відшкодувати завдані збитки. Якщо ж ушкодження чи загибель речі сталися не з вини позичальника, випадково, він звільнявся від відповідальності. Оскільки в договорі позички річ передається у тимчасове користування, а право власності залишається у позичкодавця, останній і несе ризик випадкової загибелі речі.

Договір позички не є суто одностороннім, як позика. Він може бути одностороннім (частіше) і двостороннім (хоча й рідше). У цьому випадку кожна сторона має і права, і обов'язки.

Права і обов'язки позичкодавця. Основне право позичкодавця – вимагати повернення своєї речі відразу після закінчення строку договору. Крім того, він має право на відшкодування збитків, завданих речі з вини позичальника. Оскільки цей договір зумовлюється не господарською потребою позичкодавця, а, навпаки, його бажанням допомогти іншій особі, то позичкодавець сам визначає межі доброї волі, тобто межі своїх обов'язків. Проте, вступивши в зобов'язання, він певним чином зв'язує себе і не може вимагати повернення речі раніше визначеного строку. Межами цієї люб'язності визначаються й обов'язки позичкодавця, які можуть виникнути, а можуть і не виникнути. Якщо люб'язність правдива, то річ, що надається, має бути придатною для користування. У такому випадку у нього ніяких обов'язків не виникає. Проте, якщо надана у позичку річ виявиться несправною, що може завдати чи завдало збитки позичальнику, позичкодавець зобов'язаний їх відшкодувати.¹²⁹

Права і обов'язки позичальника у договорі позички зумовлені правами і обов'язками позичкодавця. Так, праву позичкодавця вимагати повернення речі кореспондує обов'язок позичальника повернути річ. Це його основний обов'язок. Крім того, позичальник повинен дбайливо ставитись до одержаної речі і відшкодувати заподіяні через його вину збитки.

Прав у позичальника може й не бути, оскільки позичка – односторонній договір. Проте, якщо з вини позичкодавця в користування передано несправну річ, то в позичальника виникає право вимага-

¹²⁹ Дігести.13.6.17.3

ти відшкодування завданої шкоди. У такому випадку договір стає двостороннім.

Різновидом договору позички був так званий *прекарій* (**precarium**), за яким заможні люди передавали речі зі свого майна в користування іншим особам з метою заручитися їхньою підтримкою під час виборів чи інших політичних акцій. Відрізнявся прекарій від позички тим, що за договором позички річ передавалася на певний строк, а за прекарієм – «до вимоги». Ульпіан писав: «Прекарій є надання речі в користування за проханням особи на такий строк, на який вважає можливим власник речі».¹³⁰

Позичка і позика – ці два реальних контракти, які мають багато спільного, але містять такі принципові відмінності:

При договорі *позики* предметом договору є речі родові, які передаються у власність позичальника. Ризик випадкової загибелі речі несе позичальник. Позичальник зобов'язаний повернути таку саму кількість таких самих речей. Позика – договір односторонній, може бути як оплатною, так і безоплатною.

При договорі *позички* предметом угоди є речі індивідуально-визначені, які передаються у тимчасове користування. Ризик випадкової загибелі речі несе позичкодавець. Позичальник зобов'язаний повернути ту ж саму річ і в такому ж самому стані. Позичка може бути одностороннім або двостороннім договором, але завжди є безоплатною.

3. Depositum (зберігання, схов) – *це реальний контракт, за яким одна сторона (депонент) передає іншій стороні (депозитарію) індивідуально-визначену річ на схов, зберігання.*

Сторонами цього договору могли бути будь-які суб'єкти приватного права. Спочатку договір зберігання характеризувався тим, що предмет схову переходив у власність депозитарія. Тому останній підбирався особливо ретельно, як правило, серед вірних друзів. Депонентом могла бути будь-яка особа, в тому числі і не власник, тобто на зберігання можна було передавати як власні, так і чужі речі.

За загальним правилом, предметом договору були індивідуально-визначені речі. Проте допускалися договори, за якими на зберігання передавалися речі, що визначалися родовими ознаками (зерно, гроші тощо).

¹³⁰ Дігести.43.26.1

Права і обов'язки сторін. Договір зберігання був безоплатним договором, що позначилося на правах і обов'язках сторін. Основне право депонента полягало у наявності вимоги повернути річ у цілості з усім приростом. Йому також належало право вимагати відшкодування збитків, завданих речі. Проте, оскільки договір зберігання завжди укладався в інтересах депонента, депозитарій відповідав тільки за умисел і грубу необережність. За шкоду, завдану речі з його вини у формі легкої необережності, депозитарій відповідальності не ніс.

Так само як у договорі позички, обов'язок у депонента може виникнути, але його може і не бути. Так, у випадку, коли передана на схов річ завдала шкоду майну, депонент зобов'язаний відшкодувати завдані з його вини збитки. Крім того, якщо схов вимагав від депозитарія певних витрат, депонент зобов'язаний був відшкодувати їх.

Права депозитарія можуть виникати, але їх може і не бути (право вимагати відшкодування заподіяних депозитарію збитків і витрат, яких могло і не бути). Основний обов'язок депозитарія – дбайливо і надійно зберігати передану йому річ. Користуватися нею він не має права, бо є тільки держателем, а не володільцем, і отже зобов'язаний зі спливом строку зберігання повернути ту саму річ і в такому ж самому стані.

Хранитель повинен здійснювати зберігання особисто. Тільки у виняткових випадках він може передати річ іншим особам, але під свою особисту відповідальність.

Договір зберігання може бути укладений на визначений і на невизначений строки.

Різновиди договору зберігання.

Договір зберігання застосовувався досить широко і це зумовило множинність його форм. У деяких випадках обмеження відповідальності депозитарія не відповідало інтересам депонента (наприклад, на зберігання передавалася особливо цінна річ). Депонент бажав надійнішого схову, більшої впевненості в одержанні речі назад по закінченні зберігання. У такому випадку сторони укладали договір на *платне зберігання*, яке передбачало більш сувору відповідальність (в тому числі і за легку необережність).

Часом договір зберігання укладали за якихось незвичайних обставин. Укладаючи договір за нормальних умов, депонент мав можливість вибрати надійного депозитарія. Договір був безплатним і брати на себе зберігання чужої речі погоджувалися лише ті особи, які знаходилися

в близьких стосунках з депонентом, що користувалися його довірою. Якщо за таких обставин депозитарій допускав необачність в зберіганні, що призводило до ушкодження чи загибелі речі, в цьому був винен і сам депонент, який припустився помилки у виборі депозитарія і вже тому розділяв його вину. Але за екстремальних умов депозитарій був позбавлений можливості свободи вибору. Такий договір почали називати «нещасним», або «жахливим», сховом – **depositum miserabile**. Преторська практика виділила їх в окрему групу і встановила підвищену відповідальність депозитарія за цілісність речі (у подвійному розмірі). До цієї групи належали договори, укладені під час бунту, пожежі, землетрусу тощо.

Ще одну різновидність договору зберігання становив «іррегулярний (неправильний) схов» – **depositum irregulare**. Предметом звичайного договору зберігання, як відомо, були індивідуально-визнані речі. Однак інколи виникала необхідність передати на зберігання речі, що визначалися родовими ознаками (наприклад, гроші, зерно). Якщо родові речі при цьому були яким-небудь чином індивідуалізовані (наприклад, гроші передані в шкатулці, зерно в мішках), це був звичайний договір зберігання, якщо ні – **depositum irregulare**. В такому разі речі депонента переходили у власність депозитарія, який мав потім повернути не обов'язково ті самі речі, але таку ж саму кількість таких самих речей. Цей договір був подібний договору позики, проте відрізнявся каузою. У договорі позики мета – задовольнити потреби позичальника, в договорі зберігання – депонента.

Секвестр, або секвестрація, теж складав особливий вид зберігання. Павло так визначав секвестр: «У ... якості секвестру передається на зберігання річ кількома особами солідарно на схов і повернення на певних умовах».¹³¹ Найпоширенішим видом секвестру була передача на зберігання третій особі речі, з приводу якої виник спір. Сторони, що не довіряли одна одній, могли передати спірну річ на зберігання обраній ними нейтральній особі до вирішення спору, аби потім передати її тому, хто буде визнаний власником.

4. Договір застави укладався у тих випадках, коли застава супроводжувалася передачею речі заставодержателю. Ранні форми римської застави (**fiducia, pignus**) полягали саме у передачі предмета застави іншій стороні. Тоді заставне право на річ боржника встановлювалося

¹³¹ Дігести. 16.3.6

шляхом договору застави, який визначав правове становище сторін. Так, при **fiducia** обов'язок заставодержателя повернути заставу боржнику після погашення ним зобов'язань мав виключно моральний характер. При **pignus** (заклад) заставодержатель мав також певні обов'язки. Він повинен був ставитися до предмета застави дбайливо, як добрий господар, і повернути річ після погашення зобов'язання. Обов'язок заставодавця відшкодувати завдані збитки виникав, якщо він передавав у заставу річ, яка могла завдати майнової шкоди заставодержателю..

У решті зазначених договорів правове становище сторін визначалося правилами застави, які розглядалися раніше.

4. Консенсуальні контракти

Консенсуальні контракти сформувались пізніше інших договорів, і формалізм при укладенні їх був істотно пом'якшений. Укладення договору досягалося тут простою угодою сторін. До цієї групи належали договори купівлі-продажу, найму (речей, послуг, роботи), доручення, **societas** (договір про спільну діяльність або ж договір товариства). Консенсуальні контракти складали замкнуту групу. Інші угоди, навіть ті, що за зовнішніми ознаками відповідали консенсуальним контрактам, формально до них не належали.

Головна риса консенсуальних контрактів – набуття ними чинності з моменту досягнення угоди без виконання додаткових формальностей. Отже, на відміну від реальних контрактів, досягнення угоди набувало тут юридичного значення, ставало юридичним фактом, який встановлював обов'язки сторін виконувати певні дії. Практичне значення цього моменту полягало в тому, що вже після цього кредитор мав право вимагати від боржника виконання договору.

Різновиди консенсуальних контрактів.

1. **Emptio-venditio** (купівля-продаж). *Договір купівлі-продажу є контрактом, за яким одна сторона (продавець) бере на себе обов'язок передати іншій стороні (покупцеві) у власність якусь річ, а покупець зобов'язується прийняти куплену річ і заплатити за неї обумовлену ціну.*

Істотними елементами договору є товар (предмет) і ціна. Як консенсуальний контракт, договір купівлі-продажу існував з моменту досягнення угоди продавця і покупця щодо цих істотних елементів – товару й ціни.

У назві договору відображена його подвійна господарська мета: продавець прагне продати товар, а покупець, навпаки, – придбати у власність річ (товар). У давні часи укладення договору купівлі-продажу і його виконання здійснювалися одночасно. Проте у класичному римському приватному праві ці два акти (укладення договору і його виконання) були розділені в часі. Укладення договору не завжди передбачало одночасне його виконання. На момент укладення договору сторони приймали на себе зобов'язання: одна – передати річ, друга – прийняти і заплатити ціну.

Предметом купівлі-продажу, тобто товаром, могли бути будь-які речі, не вилучені з обігу. Допускався продаж безтілесних речей, споживчих, неспоживчих, рухомих, нерухомих тощо. Могли бути предметом продажу речі, яких в момент укладення договору або взагалі ще не існувало в природі, або вони ще не були у власності продавця (незібраний урожай тощо). За умов обігу, що все більше ускладнювався, виробник зазначених товарів бажав бути впевненим в їхньому надійному збуті. Тому перш ніж виробляти, він укладав договір купівлі-продажу на майбутню продукцію.

Істотним елементом договору купівлі-продажу була *ціна*. За загальним правилом вона встановлювалась угодою сторін і виражалася у певній грошовій сумі. В цьому полягала істотна відмінність договору купівлі-продажу від міни, коли вартість речі виражалася через іншу річ. Ціна мала бути чітко визначеною. Вона залежала від наявності товару і попиту. В імператорський період мали місце спроби регулювання цін на ринку, які, втім, успіху не мали.

Права і обов'язки сторін в договорі купівлі-продажу.

Продавець мав право вимагати від покупця:

а) прийняти продану річ, тобто виконати договір; якщо покупець відмовляється від прийняття речі, він зобов'язаний відшкодувати продавцю зазнані тим збитки;

б) сплати обумовленої договором ціни. Порядок сплати ціни встановлюють сторони (передоплата, з частковим авансом або після передачі товару); момент сплати на виникнення договору не впливає і є лише елементом його виконання.

Продавець зобов'язаний:

а) передати проданий товар у власність покупця. Звідси випливає, що продавцем може бути тільки власник товару (виняток – продаж

за договором доручення і з публічних торгів, але й у цих випадках продаж провадиться від імені продавця-власника). Якщо продавець продав чужу річ, не будучи її власником, покупець також не може стати її власником – не можна передати іншому право, якого сам не маєш. У такому випадку продавець несе відповідальність за *evicцію*, тобто відсудження купленої речі третьою особою у покупця на підставі права, яке виникло раніше. Але при поданні позову про відсудження речі до покупця, останній зобов'язаний залучити до участі у справ продавця. Якщо він цього не зробить, то продавець звільняється від відповідальності за *евікцію*. Якщо ж річ буде відсуджена, не зважаючи на активні зусилля продавця довести своє право на її продаж, він несе відповідальність в подвійному розмірі ціни;

б) передати покупцеві річ належної якості, придатну для використання за призначенням. Покупець може відмовитися прийняти її чи вимагати зменшення покупної ціни, якщо вона не відповідає цим вимогам. Проте відповідальність продавця настає лише за так звані *приховані недоліки*, тобто такі, які не можна було помітити при уважному огляді речі. За недоліки, які можна було помітити при огляді речі, продавець відповідальності не ніс;

в) передати речі в обумовлений строк і в обумовленому місці. Ухилення продавця від цих вимог договору могло завдати майнову шкоду покупцеві, за що продавець ніс відповідальність. Щодо строку виконання договору купівлі-продажу виникає питання – з якого моменту покупець стає власником купленої речі. У процесі виконання договору купівлі-продажу розрізняють три стадії: укладання договору, його виконання і перенесення на покупця ризику випадкової загибелі речі. В давнину моменти укладення і виконання договорів, як правило, збігалися. Покупець ставав власником і одночасно на нього переходив ризик випадкової загибелі речі. З розвитком обігу моменти укладення договору і його виконання усе частіше не співпадали. Саме в цей період річ могла випадково загинути, і тоді поставало питання, хто мав відшкодувати збитки від її загибелі. За загальним правилом, збитки покладалися на власника. Покупець ставав власником купленої речі в момент її фактичної передачі йому. Якщо річ гинула випадково, тобто без вини і покупця, і продавця, то відповідно до принципу – **periculum sentii dominus** (ризик випадкової загибелі завжди несе власник) збитки мав би нести продавець. Проте римське приватне право, відступаючи

від цього загальновизнаного принципу, покладало такі збитки на покупця з моменту укладання договору – **periculum est emptoris** (ризик випадкової загибелі проданої речі лежить на покупцеві). Відповідно до цього були вироблені наступні правила: 1) у момент укладення договору право власності до покупця не переходило. Факт укладення договору лише покладав на продавця обов'язок передати право власності на продану річ покупцеві; 2) покупець ставав власником купленої речі в момент її фактичної передачі; 3) ризик випадкової загибелі проданої речі переходив на покупця в момент укладення договору, тобто ще до того, як він ставав власником.

Таким чином, з моменту укладення договору покупець, ще не будучи власником купленої речі, ніс ризик збитків від її випадкової загибелі. Це означало, що коли річ випадково гинула після укладення договору, але до фактичної її передачі покупцеві, останній мав заплатити ціну продавцеві, а якщо він її заплатив раніше, то не міг вимагати назад.

Це правило суперечило загальновизнаній концепції римського права з цього питання. Довгий час йому не могли знайти пояснення. Врешті-решт зійшлися на тому, що в давні часи договір купівлі-продажу виконувався у момент його укладення, в цей же момент покупець ставав власником купленої речі і на нього переходив ризик випадкової загибелі її. Проте після допущення можливості виконання договору через певний час після його укладення правило про ризик залишалося те саме – його ніс покупець. Сучасні правові системи не сприйняли цього правила. Разом із переходом ризику випадкової загибелі речі на покупця до нього переходять і будь-які можливі прирощення, поліпшення тощо.

Права і обов'язки покупця. Правам продавця кореспондували відповідні обов'язки покупця. Покупець мав право вимагати передачу проданої йому речі у власність. Якщо продавець не міг передати продану річ покупцеві, він був зобов'язаний відшкодувати завдані збитки. Покупець мав право вимагати передачу речі належної якості, у встановлений строк і в обумовленому місці. При цьому він мав сплатити продавцю ціну, що було необхідною умовою переходу до нього права власності на продану річ. У договорі допускалась угода про відстрочку або розстрочку уплати ціни.¹³²

¹³² Дігести. 18.1.19

2. **Locatio-conductio** (найом). Класичне римське право знало три договори найму: найом речей; найом послуг; найом роботи. Між ними багато спільного, проте є й істотні відмінності. Спільне те, що в кожному з них одна сторона що-небудь передає другій стороні в тимчасове користування за певну плату, а різниця полягає в тому, що предмет договору різний – речі, послуги, робота.

2.1. Locatio-conductio rerum (договір найму речей) – *це контракт за яким одна сторона – наймодавець (**locator**) – приймає на себе обов'язок надати іншій стороні – наймач (**conductor**) – у тимчасове користування певну річ за обумовлену винагороду.*

Предметом договору найму речей могли бути будь-які речі, крім споживаних, оскільки наймач зобов'язаний повернути ту ж саму річ і в тому ж самому стані (таку саму споживану річ повернути неможливо). Предметом договору могли бути одна або кілька речей. При цьому не мало значення, чи був власником цих речей наймодавець.

Права і обов'язки сторін. Наймодавець повинен надати річ своєчасно і в придатному для користування стані. Він зобов'язаний постійно, протягом дії договору забезпечувати наймачу можливість нормального і безперешкодного користування річчю. Разом із річчю наймачу передавалися і всі приналежності до неї. Якщо річ чомусь не можна було використовувати, наймодавець відповідав за наявності своєї вини у будь-якій формі.

Основне право наймодавця можливість отримувати винагороду за користування річчю. Найомна плата, як правило, виплачувалась по закінченні певних проміжків часу, проте сторони могли домовитися й інакше. Якщо найомна плата виплачувалась наперед, а наймач не зміг скористатися річчю не по своїй вині (наприклад, найнятий раб випадково загинув і не виконав роботу), наймодавець зобов'язаний повернути найомну плату. Наймачу надавався для цього спеціальний позов.

Найомна плата могла бути визначена або у твердій сумі, або в натурі (наприклад, частина врожаю). При цьому якщо у наймача був неврожай, він не звільнявся від обов'язку внести обумовлену кількість врожаю. Тільки нездоланна сила звільняла його від цього обов'язку. Класичні римські юристи так обґрунтовували це положення: урожай – справа випадку. Один рік може бути неврожай, другий – багатий врожай. У неврожайний рік варто зменшити найомну плату

наймачу. Однак в урожайні роки наймач зобов'язаний відшкодувати наймодавцю недоплату і за неврожайні роки.

Наймодавець має право вимагати повернення справної речі в обумовлений строк. Якщо річ буде повернута не в строк або з пошкодженнями, наймодавець має право вимагати відшкодування збитків.

Права і обов'язки наймача. Наймач має право користуватися найнятою річчю в своїх інтересах. При цьому він міг (якщо в договорі не було прямої заборони) передати річ в користування третій особі (у піднайом). Проте за схоронність речі перед наймодавцем відповідав наймач, а не піднаймач. Зрозуміло, піднаймач відповідав перед наймачем. Наймач мав право вимагати відшкодування витрат, понесених ним щодо найнятої речі під час дії договору. Відшкодуванню підлягали необхідні і корисні витрати.

Наймач повинен своєчасно вносити найомну плату. Він також зобов'язувався дбайливо користуватися річчю, турбуватися про її збереження. Якщо ж пошкодження або погіршення речі трапились, наймач ніс відповідальність за будь-яку вину, в тому числі і за легку необережність. .

Договір найму речей припинявся за взаємною згодою. Проте в деяких випадках він міг бути припинений за одностороннім волевиявленням. Так, наймач міг відмовитися від договору, якщо надана річ виявлялася непридатною для користування. У свою чергу, наймодавець, виявивши недбале ставлення наймача до речі, міг припинити договір. Смерть однієї із сторін не припиняла договір. Найом припинявся із закінченням строку. Однак якщо наймач продовжував користуватися річчю після закінчення строку, а наймодавець не заперечував, договір вважався продовженням за взаємною згодою.

Римське право послідовно дотримувалося концепції зобов'язально-правової природи майнового найму. Тобто, якщо наймодавець до спливу строку договору відчужував здану в найом річ, то новий власник не був зв'язаний договором свого попередника. Гай писав: «Якщо хтось здав іншому в найом масток для одержання прибутків або здав житло, а потім з якихось причин продав масток або будинок, він має потурбуватися, щоб на підставі цього договору (продажу) покупець дозволив колону одержувати прибутки, а жильцю – проживати в будинку; інакше той, кому це буде заборонено, подасть позов (до наймодавця) з договору найму».¹³³

¹³³ Дігести. 19.2.25.1

2.2. Locatio-conductio operarum (договір найму послуг) – *контракт, за яким одна сторона (найнятий) – приймає на себе зобов'язання надати за обумовлену винагороду певні послуги на користь іншої сторони (наймача).*

Він не був поширеним у Стародавньому Римі, оскільки усі необхідні послуги надавалися рабами. Крім того, фізична праця за плату вважалася такою, що принижує гідність вільної людини, а тому зневажалась. Проте інколи виникала необхідність в наданні послуг саме вільними: потреба в засобах існування, висока кваліфікація чи майстерність вільної людини тощо.

Предметом договору найму послуг були фізичні роботи, які виконувалися за вказівкою наймача. Предметом їх не могли бути послуги юридичного характеру.

Договори найма послуг і договори підряду близькі між собою – предметом їх є послуги: у договорі найма послуг – процес виконання послуг, а в договорі підряду – готовий результат, який належить передати замовнику. Але у першому випадку наймача цікавить саме процес, виконання послуг протягом певного часу, в другому – замовника цікавить не сам процес, а одержання в обумовлений строк готового результату.

Договір найму послуг – двосторонній, у ньому кожна із сторін мала обов'язки і права. Найнятий зобов'язаний особисто виконувати послуги у відповідності з договором, протягом договірного строку. Якщо він не міг їх виконати з вини наймача, за ним зберігалось право на винагороду.

Наймач зобов'язаний оплачувати послуги в обумовленому розмірі і в установлені строки. Невиконані послуги наймач не оплачував.

2.3. Locatio-conductio operis (договір найму роботи або ж підряд) – *контракт, за яким одна сторона (підрядник) приймає на себе обов'язок виконати за обумовлену винагороду певну роботу і готовий результат передати іншій стороні (замовнику) – у встановлений строк.*

Предметом договору є готовий результат, який підрядник зобов'язаний передати замовнику. Якщо результату не буде (хоча, можливо, підрядник завзято трудився), договір вважається не виконаним.

Це договір про найом роботи, тому в ньому відповідно називаються сторони: замовник, що здає роботу – *локатор*, сторона,

що виконує роботу, – *кондуктор*. За загальним правилом підрядник виконує роботу повністю або частково з матеріалів замовника. Робота, виконана повністю з матеріалів підрядника, обертає цей договір в купівлю-продаж.

Права і обов'язки сторін. Підрядник зобов'язаний якісно виконати роботу і в строк передати готовий результат замовнику. Робота має бути виконана відповідно до умов договору. Якщо в процесі виконання роботи необхідно відступити від умов договору, підрядник повинен повідомити замовника і продовжувати роботу тільки з його згоди. Для виконання роботи підрядчик має право залучати третіх осіб, так званих *субпідрядників*, проте він відповідає перед замовником за їх вину. Взагалі підрядник несе відповідальність за недоліки виконання робіт, які сталися з будь-якої вини, в тому числі і легкої необережності

Підрядник виконує роботу на свій ризик. Отже, якщо робота буде виконана, але до передачі замовнику випадково загине, збитки від цієї загибелі результату роботи несе підрядник. Зрозуміло, збитки від випадкової загибелі матеріалів, що були передані замовником, несе він сам.

Підрядник має право вимагати прийняття виконаної роботи або принаймні її оплати, якщо вона виконана відповідно до договору.

Основний обов'язок замовника (наймача, локатора) полягає в оплаті готового результату роботи. Оплата може провадитися або за повністю виконану роботу, або за окремі виконані частини роботи. Проте якщо в процесі виконання роботи виявиться її подорожчання порівняно з обумовленою винагородою, підрядник зобов'язаний повідомити замовника і продовжувати роботу тільки з його згоди. Замовник має право продовжувати роботу чи відмовитися від договору.

3. Mandatum (договір доручення) – *контракт, за яким одна сторона (повірений, мандатарій) приймає на себе обов'язки виконати безоплатно на користь іншої сторони (довірителя, манданта) певні дії*.

Предметом доручення могли бути дії як юридичного, так і фізичного характеру. Однак договір доручення частіше укладався для здійснення саме юридичних дій – вчинення правочинів, виконання процесуальних дій тощо. Водночас допускалося укладення договору доручення щодо здійснення «супутніх» послуг фізичного характеру – доставка документів, заповнення формулярів і т.п.

За сутністю договір доручення наближається до договору найма послуг: в першому і другому предметом можуть бути фізичні послуги. Різняться вони істотною ознакою: договір найму послуг – платний, а договір доручення завжди безоплатний. Якщо виконання яких-небудь дій здійснювалося за плату, це перетворювало договір в найм послуг.

Договір доручення інколи вимагав значних витрат, часу, зусиль, енергії тощо. Сама робота повіреного не підлягала оплаті. Проте довіритель зобов'язаний був відшкодувати повіреному витрати, пов'язані з виконанням доручення. Римські юристи пояснювали це так. Договір доручення походить із громадського обов'язку і дружби (*ex officio atque amicitia*). Брати плату за послуги, виконані на підставі громадського обов'язку чи дружби, в римському рабовласницькому суспільстві вважалося ганебним для вільної людини. Мандатарій вважав за честь виконати певні послуги на користь іншої вільної людини і плату розглядав як образу своєї честі.

Разом із тим, з розвитком цивільного обігу збільшувалась потреба в наданні юридичних послуг. На виконання доручень витрачалося багато зусиль і часу. Добре виконане доручення почали певним чином винагороджувати – робити який-небудь подарунок або іншим шляхом матеріально заохочувати, аби в достойний спосіб, який не принижував честі повіреного, стимулювати його працю по виконанню доручення. Такі подарунки пізніше ввійшли в практику і дістали назву «*honor*» (звідси сучасний «гонорар»). Робити подарунок чи якимось іншим способом матеріально винагороджувати повіреного довіритель спочатку був не зобов'язаний, проте з часом така форма оплати доручення закріпилася.

Права і обов'язки сторін. Хоча договір доручення був двостороннім контрактом, права і обов'язки в ньому розподілялися нерівномірно. Більш суворі вимоги ставилися до повіреного, не зважаючи на безоплатність договору, його старанність, добросовісність, сумлінність тощо. Павло зазначав: «Справа волі – прийняти на себе доручення, справа необхідності – виконати його».¹³⁴

Основний обов'язок повіреного – ретельно і сумлінно виконати доручення. Він мав точно дотримуватися одержаних вказівок. Переконавшись в неможливості виконати доручення відповідно до одержаних інструкцій, повірений зобов'язаний повідомити про це

¹³⁴ Дігести. 17.6.17.3

довірителя. В разі наполягання довірителя на продовженні виконання доручення повірений міг в односторонньому порядку відмовитися від договору. Проте відмова від договору не повинна була завдати довірителю майнової шкоди.

У договорі чітко визначалося, чи виконує доручення повірений особисто, чи може залучати третіх осіб. Якщо йому було дозволено залучати помічників, за їхні дії відповідальності він не ніс (вони відповідали безпосередньо перед довірителем). Однак повірений відповідав за вибір помічників. Звернувшись за допомогою до третіх осіб без спеціального дозволу на це довірителя, повірений сам відповідав за їхні дії.

Повірений не міг перевищувати надані йому повноваження, інакше довіритель міг відмовитися від прийняття виконання. Виконавши доручення повірений звітував перед довірителем і передавав йому все одержане внаслідок виконання доручення з усім прирощенням.

Безоплатність договору доручення робило його не вигідним для повіреного. Однак римське право, попри загальний принцип – сторона, яка не мала вигоди в договорі, несе обмежену відповідальність, встановлювало підвищену відповідальність повіреного. Особливо довірчі відносини між сторонами в договорі доручення зумовлювали відповідальність повіреного за будь-яку вину. Він зобов'язаний був відшкодувати довірителю всі збитки, завдані неналежним виконанням або невиконанням договору.

Права повіреного в цьому договорі були обмежені. Він міг відмовитися від виконання договору, якщо бачив, що не зможе його виконати належним чином, а також вимагати відшкодування витрат, пов'язаних з виконанням договору.

Обов'язки і права довірителя. Основний обов'язок довірителя – відшкодувати повіреному понесені при виконанні доручення витрати. Вони підлягали відшкодуванню навіть в тому випадку, якщо результат не був досягнутий, але не з вини повіреного. Крім того, довіритель мав відшкодувати повіреному збитки, зазнані з вини довірителя. Права довірителя відповідали обов'язкам повіреного.

Припинення договору. Внаслідок особливих довірчих відносин передбачалися специфічні способи припинення договору доручення. Кожна із сторін мала право в будь-який час в односторонньому порядку відмовитися від договору: якщо довіра втрачалася, то припинявся й

договір. Проте повірений міг відмовитися від виконання договору доручення, якщо це не завдасть шкоди довірителю. Він мав своєчасно повідомити довірителя про відмову від доручення, аби останній міг вжити необхідних заходів.

Договір доручення припинявся смертю однієї із сторін, що також зумовлювалося довірчим характером відносин. Проте у випадку смерті довірителя повірений мав закінчити розпочаті дії, аби запобігти можливій шкоді спадкоємцям довірителя.

Для захисту інтересів сторін кожна з них мала спеціальний позов, що впливав з договору доручення.

4. Societas (договір про сумісну діяльність або ж договір товариства) – *контракт, за яким дві або кілька осіб об'єднувалися для досягнення якоїсь спільної господарської мети.*

Договір **societas** своєрідний в тому плані, це багатосторонній договір. Він так само, як і договір доручення, базувався на особливій довірі товаришів один до одного, на впевненості одного в порядності, чесності, сумлінності і добросовісності всіх інших. Без такої впевненості успіху у спільній діяльності досягти неможливо. Довірчий характер **societas** вказує на його походження – він виник на основі сімейних чи родинних зв'язків. Наприклад, спадкоємці, аби не подрібнювати одержану в спадщину ділянку, домовлялися між собою щодо способу подальшого її використання. Тому римські правознавці визначали **societas** як об'єднання, основане, ніби на братстві.

Характерною ознакою **societas** була спільність майна. Ступінь її визначався в договорі: чи на все майно всіх, хто об'єднувався, чи тільки на те, яке було необхідне для досягнення спільної мети. У першому випадку, коли об'єднувалося все майно, виникало право спільної власності всіх, хто об'єднувався, на все їхнє майно як наявне, так і на те, яке могло бути одержане в майбутньому. В другому – об'єднанню підлягала тільки та частина майна, яка призначалася для досягнення мети. Розміри внесків визначалися договором – вони могли бути рівними для всіх або різними.

Договір також визначав правовий режим об'єданого майна. Наприклад, це могла бути спільна власність всіх учасників, кожен з яких зберігав індивідуальне право власності на зроблений внесок, передаючи його тільки в користування.

У договорі визначалася також участь сторін у прибутках і збитках: пропорційно внеску чи особистій участі в справах, в рівних

долях всім чи з урахуванням інших факторів. Допускалася умова, за якою визначалася більша доля прибутку одним, менша – іншим, але не так, аби одні одержували тільки прибутки, а інші несли тільки збитки. Ульпіан, натякаючи на відому байку Езопа, зазначав: «Не можна створити товариство, щоб одним діставалася тільки вигода, на іншого покладалися тільки збитки, таке товариство прийнято називати «левовим»».¹³⁵

Договір товариства міг укладатися на строк або без визначення строку.

Відносини за договором **societas** поділялися на внутрішні та зовнішні. Внутрішні виникали між самими учасниками, зовнішні – між учасниками (товариством), з одного боку, і третіми особами, з іншого.

Права і обов'язки сторін у договорі societas між собою (внутрішні відносини). Кожна із сторін мала право вимагати участі в розподілі прибутків, одержаних внаслідок успішної спільної діяльності. Розмір часток зумовлювався при укладенні договору – він міг бути рівним для всіх товаришів, але не обов'язково. Кожному учаснику надавалося право вийти з товариства в будь-який час, але за умови, що його вихід не завдасть збитків іншим. Бажаючий вийти з товариства мав заздалегідь попередити про це, щоб інші товариші могли завчасно прийняти відповідні заходи проти можливих збитків. Кожному учаснику також надавалося право вимагати від інших прийняти на себе частину збитків, заподіяних випадковою загибеллю чи пошкодженням його майна, внесеного в спільну справу.

Кожен з учасників був зобов'язаний внести обумовлене майно і в обумовленому розмірі як внесок в спільну справу. Внесене майно стає спільною власністю товариства, а у разі випадкової загибелі чи пошкодження збитки несли всі учасники. При цьому ризик випадкової загибелі речей, визначених родовими ознаками, лягав на учасників з моменту передачі їх в спільну справу, а індивідуально визначених речей – з моменту укладення договору.¹³⁶ «Бо повинні бути спільними як вигода, так і збитки, що виникли не за вини учасника **societas** ...». – зазначав Юліан.¹³⁷

¹³⁵ Дігести. 17.2.29.2

¹³⁶ Дігести. 17.2.58

¹³⁷ Дігести. 17.2.52.4

Важливим обов'язком кожного учасника було добросовісне ставлення до спільної справи. При цьому добросовісність визначалася на відміну від інших договорів конкретно – до спільних справ кожний мав ставитися так, як він ставиться до своїх власних справ. У даному випадку настає відповідальність за конкретну вину – **culpa in concreto**.

Все набуте у спільній справі кожний учасник зобов'язаний передати у спільне розпорядження і звітувати за здійснені дії. В разі зловживання одним із учасників до нього міг бути поданий позов, наслідком якого також була **infamia**. Суворість відповідальності пояснюється довірчим характером договору **societas**.

Правові відносини з третіми особами (зовнішні відносини). Об'єднання учасників **societas** не було юридичною особою, тому в зовнішніх відносинах кожний учасник виступав і діяв від власного імені. В разі порушення договору, укладеного з третіми особами, перед цим зовнішнім контрагентом відповідав той, хто укладав договір. Тільки після передачі всього одержаного за цим договором до спільної каси зовнішній контрагент міг заявляти вимоги до інших учасників.

Договір **societas** припинявся односторонньою відмовою будь-кого з учасників від продовження спільної справи, при досягненні спільної господарської мети чи в зв'язку зі смертю одного з учасників, а також внаслідок неспроможності одного з учасників. Однак після виходу або смерті одного з учасників інші за мовчазною згодою могли продовжувати розпочату справу. Проте це вже був новий договір **societas**.

5. Інномінальні (безіменні) контракти

З поживавленням господарського життя Риму замкнута система контрактів вже не задовольняла потреби цивільного обігу. Господарський обіг вимагав нових договірних відносин.

Спочатку на практиці преторами просто надавався позовний захист відносинам, які раніше не захищалися, з метою компенсації втрат потерпілого. Проте при такому вирішенні конфлікту господарська мета, з якою укладався договір, не досягалася. Інтерес сторони, що виконала своє зобов'язання, лишався незадоволеним Тому було визнано за необхідне застосувати примус до сторони, яка не бажає виконувати прийняте на себе зобов'язання в цьому договорі; при її ухиленні від виконання сторона, що виконала своє зобов'язання, отримувала спеціальний позов. Таким чином, межі позовного захисту були розширені – сторона, що виконала договір, мала право

вимагати від іншої не тільки повернення виконаного, а й виконання самого договору. Так були визнані й одержали юридичну чинність і позовний захист договори, що не вписувалися в систему контрактів. Це була нова група договорів, що не увійшли в жодну із розглянутих вище груп і пізніше дістали в науці римського права назву **contractus innominati** (інномінальні або ж безіменні контракти).

За характером ці договори наближалися до реальних контрактів. Вони виникали не з моменту угоди, а з моменту фактичного здійснення однією із сторін майнового надання. Це спільне в інномінальних і реальних контрактах. А відмінність полягає в тому, що всі реальні контракти виникають з моменту фактичної передачі речі однією стороною іншій.

Отже, виникнення інномінальних контрактів пов'язане з майновим наданням, яке може полягати у передачі речі або у здійсненні якої-небудь дії.

Різноманітність інномінальних контрактів може бути зведена до чотирьох груп:

1. **Do ut des** – передаю тобі річ, аби ти мені передав іншу річ.
2. **Do ut facias** – передаю тобі річ, аби ти виконав дію на мою користь.
3. **Facio ut des** – здійснюю на твою користь дію, аби ти мені передав річ.
4. **Facio ut facias** – здійснюю на твою користь дію, аби ти здійснив дію на мою користь.

З часом ці групи договорів сформувалися в самостійний вид і утворили нові договори в системі римських контрактів. У джерелах є відомості щодо протиставлення нових договорів, які виходили за межі усталеної договірної системи, контрактам, що мали власну назву. Нова група договорів зберегла відмінну ознаку: сторона, яка виконала своє зобов'язання і не одержала задоволення від іншої сторони, мала право замість позову про примус до виконання подати до контрагента кондикційний позов про повернення виконаного.

З часом більшість інномінальних контрактів отримали власні назви.

Найпоширенішими серед цих договорів були **permutatio** (договір міни) і **contractus aestimatorius** (оціночний договір).

Договір міни – це контракт, за яким одна сторона передавала іншій стороні у власність яку-небудь річ (речі), з тим що друга

сторона натомість передасть першій стороні у власність іншу річ, еквівалентну за вартістю.

Хоча міна існувала раніше, ніж договір купівлі-продажу, але з появою грошей останній майже витіснив її. Проте міна все ж таки зберегла свою життєздатність. Головна відмінність її від купівлі-продажу полягала в тому, що, коли сторона передавала контрагенту річ, що не належала їй, а потім ця річ у контрагента була відсуджена, договір вважався таким, що не мав чинності. В іншому договір міни був подібний до договору купівлі-продажу і до нього застосовувалися правила останнього.

Оціночний договір – контракт, за яким одна сторона передавала іншій певну річ для продажу за обумовлену ціну, а друга сторона повинна була передати першій обумовлену суму чи повернути саму річ.

Предметом договору могла бути будь-яка річ, не вилучена з обігу. Він вважався укладеним з моменту фактичної передачі речі власником іншій особі для продажу. Цей договір наближався до договору доручення за його суттю: фактично власник доручав комусь продати свою річ за обумовлену ціну. Проте відмінність між ними полягала в тому, що доручення – завжди безоплатний договір. За сутністю оціночного договору особа, якій власник доручав продати свою річ, – посередник, (точніше *перекупник*), в своїх діях був більш вільним, ніж повірений. Він міг продати річ за будь-яку ціну (залишивши різницю між обумовленою в договорі і фактичною ціною собі), міг взагалі залишити річ собі у власність. Своєму контрагенту він зобов'язаний був передати обумовлену договором суму чи повернути річ, якщо її не зміг її продати.

Так само, як і в договорі доручення, продавець не був власником переданої для продажу речі і відповідно до загального принципу, здавалось би, не міг перенести право власності на річ на її набувача. Проте римське право в цих випадках допускало перенос права власності на набувача, оскільки продаж провадився за дорученням і від імені власника.

Однією з особливостей оціночного договору було те, що ризик випадкової загибелі речі приймав на себе перекупник, хоча й не був її власником. Мабуть, це правило збереглося з давніх часів – разом з передачею речі переходив і ризик випадкової загибелі. Ульпіан писав: «На підставі оцінки ризик покладається на того, хто прийняв (річ): він

повинен повернути саму річ в цілості або сплатити за оцінкою, про яку досягнуто угоду».¹³⁸ Проте, інколи ризик покладался на власника речі.¹³⁹ Очевидно, така непослідовність пояснюється незавершеністю вирішення цього питання у римському праві.

6. Пакти та їх види

Спочатку пакти характеризувалися як неформальні угоди, на які не поширювався позовний захист. Юридична чинність їх забезпечувалася тим, що виконання прийнятого на себе на підставі неформальної угоди зобов'язання було виконанням належного. Той, хто виконував таке зобов'язання, не мав права потім вимагати повернення виконаного через те, що виконання ґрунтувалося на неформальній угоді.

Оскільки такі угоди не вкладалися ні в один із розглянутих раніше контрактів, позовний захист їм не надавався. Такі пакти почали називати **pacta nuda** (голі угоди). Проста, неформальна угода не породжувала зобов'язання: **pacta nuda obligationem non pariunt** – такий давній принцип римського права. Аж поки в одному з едиктів претор не оголосив, що він буде визнавати, підтримувати укладені пакти – **pacta conventa verbo**. Так народився відомий афоризм: «**Pacta sunt servanda**» – «Угоди треба дотримуватися».¹⁴⁰

З розвитком цивільного обігу завдяки своїй простоті і доступності неформальні угоди укладалися все частіше. Проте, відсутність позовного захисту щодо них не сприяло усталеності обігу, навпаки, розривало ділові відносини. Саме під тиском потреб обігу, спочатку як виняток, деякі пакти одержали позовний захист і почали називатися **pacta vestita** – «одягнені пакти». Юридичне визнання такі пакти одержали в різний час і ця обставина була критерієм розмежування їх на три групи: а) приєднані пакти; б) преторські пакти; в) імператорські пакти. Перші одержали позовний захист раніше за інших, другі – в період республіки з боку претора, треті – були визнані імператорами.

Pacta adjecta (*приєднані пакти*) – додаткові до головного договору угоди, які передбачали внесення змін в його юридичні наслідки. Як правило, це було покладення в договір на ту чи іншу сторону якихось додаткових обов'язків, уточнення умов договору тощо. Спочатку це здійснювалося в момент укладення основного договору, а пізніше

¹³⁸ Дігести. 19.3.1

¹³⁹ Дігести. 19.5.17.1

¹⁴⁰ Дігести. 2.14.7.7

через деякий час після його укладення. Однак в останньому випадку такий приєднаний пакт одержував юридичне визнання лише за умови, що становище боржника не буде погіршено.

Преторські пакти одержали позовний захист від преторів. Їх було всього два: підтвердження боргу (**constitutum debiti**) і **receptum**, який об'єднував три види пактів: а) угода з третейським суддею про розгляд ним спору між певними особами; б) угода з капітаном корабля, хазяїном заїжджого двору чи готелю про недоторканість речей пасажирів і мешканців; в) угода з банкіром щодо уплати ним обумовленої суми за рахунок клієнта третій особі.

Constitutum debiti (підтвердження боргу) мало місце тоді, коли виникала необхідність підтвердити вже існуючий борг чи борг третьої особи. Наприклад, боржник урочисто приймав на себе зобов'язання сплатити борг кредитору, за яким вже сплив строк позовної давності, або сплатити борг за третю особу. Його обіцянка і є визнанням, підтвердженням боргу – звідси й назва пакту. Підтвердження чужого боргу – одна з різновидностей поруки.

Receptum arbitri (угода з третейським суддею про розгляд ним спору). Особи, між якими виник майновий спір, могли домовитися, що не будуть передавати цей спір на розгляд суду, а передадуть його на розгляд третейському судді – *arbitru*. Для того, щоб арбітр розглянув зазначений спір, необхідно було укласти з ним про це угоду, яка дістала назву **receptum arbitri**. На підставі цього пакту суддя зобов'язаний був розглянути спір і винести своє рішення. Ульпіан зазначав, що претор нікого не примушує приймати на себе обов'язки третейського судді, бо це добровільна справа, але якщо хто-небудь вже прийняв на себе обов'язки третейського судді, то зобов'язаний довести їх до кінця.¹⁴¹ За ухилення від виконання прийнятого на себе обов'язку третейський суддя піддавався штрафу. Тільки поважні причини звільняли його від відповідальності, наприклад хвороба, що виникла після укладення пакту тощо.

Receptum nautarum, cauponum, stabulariorum (угода з капітаном корабля, хазяїном заїжджого двору, готелю про недоторканість переданих їм речей пасажирів і мешканців). Мандрівники, купці, пасажери суден, мешканці, що зупинялись на ночівлю в готелі, змушені були довіряти свої речі хазяям готелів, суден тощо. Про прийняття таких

¹⁴¹ Дігести.4.8.3.1

речей на зберігання укладалася угода, за якою хазяїн ніс відповідальність не тільки за винне, а й за випадкове завдання шкоди чи загибель речей. Господар не міг відмовитися від обов'язку прийняти речі на зберігання. Це була одна з його підприємницьких функцій.

Підвищена відповідальність зазначених осіб пояснюється тим, що в ті часи господарі готелів і заїжджих дворів, капітани кораблів часто вступали в змову з грабіжниками. Для того, щоб виправити ситуацію, що склалася, імператори запровадили таку відповідальність. Для захисту інтересів потерпілих мешканців, мандрівників тощо, їм надавався спеціальний позов.

Receptum argentarii (угода з банкіром про сплату обумовленої суми за рахунок клієнта третій особі). Це неформальна угода, за якою лихвар, банкір, міняла приймав на себе зобов'язання сплатити третій особі борг свого клієнта за його рахунок. Своєрідна форма поруки, за якою боржник третьої особи за відсутності грошей звертався до свого банкіра і просив за його рахунок грошей, що знаходилися на зберіганні у банкіра, сплатити борг. Банкір, виступаючи у такому випадку як поручник, був гарантований грошима боржника, що знаходилися у нього на зберіганні. Втім, ця обставина не була обов'язковою умовою укладення пакту: банкір міг прийняти на себе такий обов'язок і у випадку, коли грошей боржника у нього не було.

Укладення пакту не ставило банкіра в становище боржника третьої особи, яка й надалі лишалася кредитором тільки клієнта банкіра. Правові відносини виникали тільки між клієнтом банкіра і кредитором останнього. Однак якщо банкір чомусь відмовлявся платити, клієнту надавався спеціальний позов, що впливав із укладеного пакту

Pacta legitima (імператорські пакти) – пакти, які одержали юридичне визнання в законодавстві пізньої імперії. Вони захищалися кондикційними позовами, що впливали із закону. До них належали: а) компроміс – угода між особами, між якими виник майновий спір, про передачу цього спору на розгляд третейському судді; б) угода, про надання посагу; в) угода про дарування.

Компроміс (compromissum) – угода про передачу спору на розгляд третейського судді. Майновий спір, що виник між громадянами, в усіх випадках підлягав розгляду в суді. Проте сторони не завжди бажали розголошення своїх взаємин, і тому такий порядок інколи суперечив їхнім інтересам. У зв'язку з цим почали практикувати передачу

спорів на розгляд особі, яка викликала довіру сторін і рішення якої вони погоджувалися визнати. Така практика була узаконена в період імперії визнанням зазначеного пакту

Для забезпечення виконання рішення третейського судді спірна річ або сума грошей заздалегідь передавалася йому на зберігання (секвестр) до прийняття рішення по справі. Сторони обумовлювали в угоді, що третейський суддя передасть річ або суму грошей тому із сторін, на чию користь буде винесено рішення арбітра. Спочатку пакт одержував захист за умови, що сторони присягнули виконувати рішення арбітра. Пізніше рішення третейського судді набувало чинності тільки в тому випадку, коли сторони висловлювали свою згоду з ним і підписували його або не оспарювали рішення у 10-денний строк.

*Угода про надання посагу (**pactum dotis**) – неформальна угода, внаслідок якої батько нареченої приймав на себе зобов'язання передати майбутньому чоловікові своєї доньки певне майно як посаг для полегшення сімейного життя. Згідно з цим пактом, чоловік отримував спеціальний кондикційний позов, за допомогою якого міг вимагати від батька своєї дружини обіцяного посагу.*

*Пакт про дарування (**pactum donationis**) – неформальна угода, за якою одна сторона (дарувальник) здійснює безоплатне майнове надання іншій стороні з метою виявлення до неї певної щедрості.*

Майнове надання може полягати в передачі тому, кому дарують права власності на обумовлену річ (майно), виплаті певної грошової суми, встановленні сервітутів, відмови від певного права вимоги та ін. Дарування здійснюється саме з метою проявити до того, кому дарують, щедрість, надати допомогу і відбувається за рахунок майна дарувальника. Засобом дарування здійснюється безоплатний перехід майна від дарувальника до того, кому дарують. У класичний період з метою недопущення подрібнення майна було встановлено істотне обмеження розміру дарування. Пізніше ці обмеження втратили своє значення, проте було встановлене правило, відповідно до якого дарування здійснювалося у формі так званої судової інсинуації, тобто дарувальний акт вимагалось здійснювати перед судом із занесенням до реєстру. Однак за Юстиніана здійснення інсинуації вимагалось лише при даруванні на суму понад 500 золотих. Дарування на меншу суму можна було здійснити в будь-якій формі. Таким чином, пакт про дарування одержав позовний захист.

Однією з форм дарування була обіцянка здійснити певне майнове надання. Вона мала обов'язкову силу тільки за умови здійснення її в формі стипуляції. Неформальна обіцянка зобов'язання не породжувала.

Незважаючи на безоплатний характер відносин, дарувальник ніс відповідальність перед тим, кого обдаровував, за можливі негативні наслідки дарування, спричинені умислом чи грубою необережністю дарувальника (наприклад, недоліки подарованої речі завдали шкоди обдарованому).

Особливістю пакту про дарування було й те, що в певних випадках дарування могло бути скасоване. У класичний період патрон мав право анулювати дарування, зроблене на користь вільновідпущеника. Пізніше зазначений окремий випадок скасування дарування Юстиніан поширив на всі випадки дарування. Були також визначені правові підстави для скасування дарування: вияв невдячності обдарованого щодо дарувальника; завдання йому образи; створення загрози життю дарувальника; завдання майну дарувальника істотної шкоди. Крім того, якщо у бездітного патрона, що здійснив дарування на користь вільновідпущеника, народжувалася дитина, він мав право скасувати дарування і зажадати повернення подарованого.

Питання для самоперевірки:

1. Що розумілося в римському праві під вербальним контрактом?
2. Дайте визначення поруки.
3. Які договори відносилися до реальних контрактів?
4. Назвіть договори, які відносилися до групи консенсуальних контрактів. Охарактеризуйте кожний з названих договорів.
5. Дайте визначення та порівняйте договір міни та оціночний договір.
6. Які види пактів Ви знаєте?

Розділ 4. Позадовіріні зобов'язання

1. Зобов'язання ніби з договорів

Назва групи зобов'язання ніби з договорів підкреслює те, що вони виникали не із контрактів чи іншої якоїсь угоди, а саме з односторонньої дії якої-небудь особи. Підставою для виникнення їх

міг бути односторонній правочин або інше майнове надання однієї сторони іншій. Характерною особливістю такого роду зобов'язань є одержання певної вигоди однією стороною за волевиявленням і за рахунок другої, але без наміру обдарувати першу сторону. Разом з тим зобов'язально-правові відносини, що виникають з такого роду односторонніх дій певних осіб, за характером і змістом практично не відрізняються від подібних відносин, які виникали з договору. Саме тому такі відносини почали називати *ніби договірними, подібними до договірних, що виникають ніби з договору*, хоча самого договору або якоїсь іншої угоди між сторонами зобов'язання не було.

Одностороння дія, з якої виникало подібне зобов'язання за характером повинна бути правомірною. Із недозволеної дії виникає зовсім інший тип відносин – *деліктні зобов'язання*.

До зобов'язань ніби з договору римське право відносило дві категорії зобов'язань:

а) зобов'язання з ведення чужих справ без доручення;

б) зобов'язання з безпідставного збагачення. Сюди входило три різновиди: помилковий платіж; майнове надання з певною метою, яка не здійснилась; повернення недобрросовісно одержаного.

A) Negatorum gestio (ведення чужих справ без доручення).

Ведення чужих справ без доручення (negatorum gestio) – це правовідношення, яке виникає внаслідок того, що одна сторона (гестор) проявляє турботу про майновий інтерес другої особи (dominus, господаря) без спеціального на те доручення. Турбота може бути виявлена в найрізноманітніших формах: надання якої-небудь юридичної чи фізичної послуги, управління майном, годування тварин або рабів, охорона майна. Наприклад, раптово виїхав господар і залишив без догляду свою худобу чи рабів. Його сусід за власною ініціативою вживає заходів щодо охорони їх, годівлі, догляду тощо.

Неодмінною умовою такого зобов'язання є виявлення турботи про чуже майно без доручення, за власною ініціативою і волевиявленням гестора. Найчастіше мотивом ведення чужої справи без доручення було прагнення гестора застерегти настання негативних майнових наслідків для іншої особи, наприклад, за його відсутності, безпорадного стану чи збігу інших обставин, за яких сам господар не міг піклуватися про своє майно.

Зазначене зобов'язання виникало з одностороннього правочину, за характером було двостороннім – обов'язки покладалися на обидві сторони. Із ведення чужої справи претор надавав позови обом сторонам.

Специфічний характер зобов'язання із ведення чужих справ зумовив його правові ознаки:

1. *Фактичне ведення чужої справи «без доручення».* Останні слова були приєднані до назви цього зобов'язання вже пізніше, аби підкреслити його позадоговірний характер. Власне ведення, як уже зазначалося, полягало в здійсненні різноманітних дій на користь господаря (одна або кілька справ чи управління майном). Не мали значення обсяг справи, характер і зміст її. Важливо було його здійснення, прояв піклування про чужу справу фактично, а не на словах.

2 *Турбота про чужу справу,* чуже майно повинно носити доцільний, господарсько-виправданий характер. Гестор при цьому повинен виходити із припущення, що господар схвалить його дії. Піклування про чужу справу повинно зумовлюватися інтересами господаря, бути спрямованим на збільшення чи принаймні збереження його наявного майна. Зобов'язання виникає навіть у тому випадку, коли мета, на досягнення якої було спрямовано ведення (піклування) справи, не досягнута. Наприклад, гестор взявся лікувати хворого раба чи тварину, проте, незважаючи на його старанність, раб помер, тварина загинула, – зобов'язання все ж виникає. Не перешкоджає виникненню зобов'язання небажання господаря схвалити здійснені гестором дії, якщо такі будуть визнані судом доцільними, розумними, виправданими.

3. Ведення справи має здійснюватися *за рахунок господаря.* Витрати гестора, пов'язані з цим, підлягають відшкодуванню. Його турботи по веденню справи не можна розглядати як бажання одарити господаря.

4. Зобов'язання із ведення чужої справи виникає тоді, коли *гестор здійснює дії з особистих мотивів*, а не на підставі договору чи закону. Виконання опікуном своїх обов'язків не породжувало зобов'язання, оскільки останній зобов'язаний був це робити на підставі закону. Проте моральний обов'язок потурбуватися про чуже майно не перешкоджував виникненню зобов'язання.

5. Вкладена *праця по веденню чужої справи оплаті не підлягала.* Природа цього положення така сама, як і в договорі доручення. Правові відносини між гестором і господарем засновані на довірі, повазі і оплачувати таку послугу вважалося нижче гідності вільної людини.

Права і обов'язки сторін. Гестор, який взявся за ведення чужої справи, зобов'язаний був вести її зі всією старанністю і ретельністю, як свою власну справу. Він відповідав за будь-яку вину, в тому числі і за легку недбалість. Більш того, якщо дії гестора не будуть схвалені господарем і визнані доцільними, він зобов'язаний відновити попередній стан майна, яким воно було до початку ведення справи. Проте, як уже зазначалося, гестор мав право на відшкодування витрат по веденню справи.

По завершенні справи гестор зобов'язаний був повністю звітувати перед господарем і передати йому все набуте по справі.

При схваленні дій гестора господар зобов'язаний був прийняти звіт. Однак якщо суд визнає їх доцільними, господар, навіть не схвалюючи, зобов'язаний прийняти звіт і відшкодувати витрати по справі. У свою чергу, він може вимагати від гестора надання повного звіту і передачі усього одержаного в результаті ведення справи.

Б) Безпідставне збагачення

Відомі нам джерела не містять даних про те, чи було загальне правило, через яке той, що збагатився без достатньої для цього правової підстави, зобов'язаний був повернути збагачення. Проте достовірно відомо, що зобов'язання, які виникли із безпідставного збагачення, в римському праві були. Вони одержали захист засобами кондикційних позовів чи просто кондицій (**condictio**): а) позов про повернення не заборгованого; б) позов про повернення майнового представлення, мета якого не досягнута; в) позов про повернення краденого; г) позов про повернення одержаного несправедливо чи неправильно підставою.

В основі виникнення зазначених зобов'язань лежать врешті-решт дозволені, правомірні дії, проте мотиви їх здійснення неправомірні або через помилку, або через інші фактори. Вони наближаються до реальних договорів – зобов'язання в обох випадках виникають з моменту фактичної передачі якого-небудь майна однією стороною другій. Однак між зобов'язаннями із реальних договорів і зобов'язаннями з безпідставного збагачення існують суттєві відмінності. Вони полягають в тому, що в реальних договорах передача майна здійснюється на законній підставі (угода сторін), і тому одержане за договором майно не може визнаватися безпідставним збагаченням. Зобов'язання із безпідставного збагачення виникає саме через те, що

певна особа одержала майно за рахунок іншої, тобто збагатилася без достатніх для цього правових підстав.

Позов про повернення незаборгованого (condictio indebiti). Якщо одна особа сплатує іншій неіснуючий борг, то ця друга особа збагачується за рахунок першої без достатніх для цього правових відстав і зобов'язана повернути безпідставно одержане. Із фактичного складу впливає зобов'язання, за яким безпідставно збагачений зобов'язаний повернути все одержане особі, за рахунок якої він збагатився. Це зобов'язання відноситься до зобов'язань з безпідставного збагачення тому, що в даному випадку немає правової підстави для платежу, бо немає і самого боргу.

Характерні елементи підстави виникнення зобов'язання із помилкового платежу.

1. Здійснення платежу по неіснуючому боргу. Форма провадження такого платежу значення не має. Це могла бути відмова від певної вимоги (тоді збагаченому залишалось певне майно чи сума грошей), передача суми або іншого майна особі, що не мала права на його отримання. Платіж міг виражатися в безоплатному виконанні робіт на користь певної особи, внаслідок чого вона неправомірно зберегла за собою якусь суму грошей тощо.

2. Відсутність боргу, що також може виражатися в різноманітних формах: повна відсутність боргу; борг існує, але плата по ньому відшкодована не кредитору, а іншій особі, яка мовчазно прийняла платіж, який їй не належав. До цих випадків незаборгованого платежу прирівнюється сплата боргу не зобов'язаним боржником, а іншою особою, а також плата умовного боргу до настання умови.

Проте плата боргу достроково, плата по натуральному зобов'язанню не визнавалися платою по неіснуючому боргу.

3. В основу плати по неіснуючому боргу покладено помилку особи, яка здійснила цей платіж. Бажання одарити іншу особу (**animas donandi**), відмова від вимоги з цією ж метою не можуть бути підставою виникнення даного зобов'язання.

Із факту сплати не заборгованого виникало зобов'язання повернути неправомірно отримане, яке за своїм змістом наближалось до договірної. Внаслідок цієї причини дане зобов'язання було віднесене до групи ніби договірних, квазіконтрактних.

Позов про повернення майнового представлення, мета якого не досягнута (condictio causa data causa non datorum). Квазі-контрактом

є зобов'язання, через яке особа, що одержала майнове надання з певною мірою, яка не здійснилась, зобов'язана повернути його тому, від кого це майно одержано. Це одностороннє зобов'язання, що виникає з огляду на одностороннє волевиявлення. Його підставами могли бути різноманітні надання майнової вигоди однією особою другій з певною метою. Наприклад, видача боргової розписки в передбаченні одержання позики, встановлення приданого до шлюбу, дарування на випадок смерті, якщо дарувальник пережив того, кому дарував.

Необхідні елементи підстави виникнення зазначеного зобов'язання.

1. Фактичне надання майнової вигоди однією особою другій. Вигода може полягати в передачі певної суми чи майна, відмова від вимоги та інших фактичних дій на користь другої особи.

2. Надання майнової вигоди з певною метою: боргова розписка видавалася з метою одержання позики, придане встановлювалося з метою укладення шлюбу, дарування здійснювалося з метою надання майнової допомоги тому, кому дарували.

3. Мета, для досягнення якої надавалася майнова вигода, не здійснилась: особа, що видала боргову розписку, позики не одержала; придане, встановлене на користь жениха, не привело до шлюбу; особа, що одержала дарунок, померла раніше за дарувальника. Тут не має значення причина, через яку мета не була досягнута.

За наявності зазначених елементів виникало зобов'язання, з огляду на яке безпідставно збагачена особа зобов'язана була повернути все одержане.

Позов про повернення краденого (condictio ex causa furtiva). Оскільки злодій ні за яких умов не може стати власником краденої речі, проти нього завжди можна було застосувати віндикацію – позов про повернення власником своєї речі із незаконного володіння злодія. Проте це досить складні процесуальні дії, які потребували великих затрат часу та енергії. Однак проти злодія вимагалася оперативна вимога. Отже, було визнано можливим допустити кондикційний позов для повернення краденого. Римські юристи виходили з того, що юридичною підставою кондикції із крадіжки є факт збагачення злодія за рахунок власника без достатніх для цього правових підстав.

За об'єктивним змістом кондикція із крадіжки нагадує попередні кондикції і тому для виникнення зобов'язання вимагалися такі ж самі

елементи юридичної підстави. Це квазіконтрактне зобов'язання, на підставі якого злодій повинен був повернути крадене власнику. Кондикція із крадіжки надавалася тільки власнику краденого. Відповідачами могли бути тільки злодії та спадкоємці їх. Посібники злодія відповідали за деліктним позовом.

Стосовно зобов'язання, яке випливало з кондикції із крадіжки, злодій повинен повернути передусім все крадене в повному обсязі з усім приростом, не тільки з фактично одержаними, а й з тими, які могли бути одержані. Злодій відповідав також за випадкову загибель речі, що відбулася протягом часу між крадіжкою і присудженням. В такому випадку він зобов'язаний був оплатити найвищу ціну краденого.

Пізніше цю кондикцію застосовували і для інших випадків неправомірного збагачення однієї особи за рахунок другої, наприклад при утриманні одним із подружжя речі, що належала другому. Однак цю кондикцію вже не називали кондикцією із крадіжки. Застосовувати до взаємин подружжя таке поняття було просто незручно, не етично. Гай зазначав: «Бо для вшанування честі шлюбу заперечують (можливість закладання) до дружини ганебних позовів».¹⁴²

Позов про повернення одержаного несправедливо чи за неправильною підставою (condictio ex causa injusta). Такий позов почали називати кондикцією із незаконної підстави і застосовувати, окрім зазначених випадків, для витребування закладеної речі після сплати боргу, забезпеченого закладом, а також прибутків, одержаних від цієї речі після сплати боргу.

Спільним для кондикцій із крадіжки та із незаконної підстави була недобросовісність збагаченого.

Поряд із спеціальними дістала поширення загальна кондикція — **condictio sine causa**. Можна вважати, що вона є виразом загального правила, через яке будь-хто, що збагатився без правової підстави, зобов'язаний був повернути все набуте особі, за рахунок якої він збагатився.

2. Деліктні зобов'язання

До позадоговірних зобов'язань належить група деліктних зобов'язань — **ex delicto**, тобто зобов'язань, що виникали з правопорушень.

Розглядаючи ці відносини, варто звернути увагу на те, що *спочатку виникли не договірні зобов'язання, як це може здатися на перший*

¹⁴² Дігести.25.2.2

погляд, а зобов'язання, пов'язані з правопорушеннями. Це пов'язане з тим, що в найдавніші часи державна влада взагалі не втручалася у відносини приватних осіб – реагувати на порушення інтересів було справою самих потерпілих.

Поступово з'являються поняття помсти і відповідальності, що застосовуються як окремими (приватними) особами, так і можновладцями. Прикладами такого роду густо насичена рання історія Риму. Достатньо звернутися до творів Тита Лівія, Плутарха, Корнелія Тацита, щоб уявити собі цю складну суміш «права і неправа».

Однак такому стану речей противився римський розум, який в принципі не сприймав нераціональність, нелогічність, ускладненість відносин. Поступово сформувалися погляди, згідно яким помста повинна бути замінені діями, спрямованими на усунення кривди.

В найдавніші часи зміна підходів знайшла відображення в тому, що почали допускати усунення помсти шляхом угоди між потерпілим і порушником про те, що останній сплатить певну суму для компенсації порушеного інтересу.

Однак така угода ще не створює зобов'язань: юридичного обов'язку сплатити для порушника не існує, і якщо він не платить, все вертається у первісний стан, тобто в кінцевому підсумку, все знов-таки може бути зведено до помсти потерпілого.

Тому з часом у ці відносини втручається держава, забороняючи помсту і стягуючи штраф з порушника. Відтак вперше виникає юридичний стан повинності: порушник вже юридично зобов'язаний, сплатити потерпілому штраф (**poena**). Таким чином з'являється і поняття правопорушення (делікту).

Приватним правопорушенням (**delictum privatum**), на відміну від кримінального злочину, вважалася неправомірний дія, яка порушує інтереси окремих приватних осіб. До неї належали також протиправні дії, які сучасне право відносить до тяжких кримінальних злочинів (наприклад, такі, як крадіжка, шахрайство, каліцтво).

Деліктні зобов'язання в давні часи несли на собі відбиток кровної помсти. З часом санкції набрали вигляд системи штрафів. У таблиці VIII Законів XII таблиць знаходимо відлуння давніх часів: «Якщо вчинить каліцтво членів і не помириться з (потерпілим), то хай і йому самому буде заподіяно те ж саме». Проте тут же встановлені й інші

правила: «Якщо рукою або палицею переломить кістку вільній людині, хай заплатить штраф в 300 асів, якщо рабу – 150 асів. Якщо вчинить кривду, хай штраф буде 25». Вже в ті часи започатковується і майнова відповідальність за шкоду, заподіяну речам. Ця ж таблиця проголошує: «Якщо хто поскаржиться, що домашня тварина вчинила збитки, то слід або видати (потерпілому) тварину, що вчинила шкоду, або відшкодувати вартість нанесених збитків».

Пізніше помста взагалі була заборонена, а штрафи замінювалися майновим відшкодуванням заподіяної шкоди. Однак певні особливості деліктних зобов'язань пояснюються їх давнім походженням. Так, на відміну від договірних зобов'язань, деліктні не завжди переходили в спадщину. Спадкоємець боржника взагалі не відповідав за деліктними зобов'язаннями. (крім випадків, коли він мав вигоду внаслідок делікту).

Деліктна відповідальність формувалася за іншим принципом, ніж договірна, а саме за принципом кумуляції. Договірна відповідальність могла бути частковою чи солідарною, тобто кожен з боржників ніс відповідальність або винятково за свою частку, або відповідав повною мірою за заподіяну шкоду, тим самим звільняючи від цього решту співборжників. Деліктна відповідальність при вчиненні делікту кількома особами ніби помножувалась на їх число. Кожен з тих, хто заподіяв шкоду, відповідав повною мірою (наприклад, за позовом із крадіжки штраф зобов'язані сплатити у повному обсязі всі злодії, які брали участь в крадіжці).

Не співпадала дієздатність осіб в договірному праві і деліктному зобов'язанні. Неповнолітні за римським правом не могли вступати в договірні відносини, і, отже, нести договірну відповідальність. Деліктна відповідальність наставала і для них.

З часів Законів XII таблиц зберігалась так звана *ноксальна відповідальність* **pater familias** за шкоду, заподіяну його підвладними дітьми і рабами. Якщо делікт вчинявся підвладним або рабом, **pater familias** надавалося право вибору – відшкодувати заподіяні підвладним чи рабом збитки або видати винного для розправи, а пізніше – для відробітку шкоди.

Слід зазначити, що римська юриспруденція, так і не виробила загального правила, за яким деліктна відповідальність наставала за будь-яке неправомірне вчинення шкоди. Як і система контрактів,

так і система деліктів носила замкнутий характер, включаючи ви-черпний перелік правопорушень. Деліктом визнавалися тільки ті правопорушення, що в законі визначалися як: а) кривда (особиста образа); б) крадіжка; в) неправомірне знищення або пошкодження чужого майна.

Для настання деліктної відповідальності вимагалася наявність юридичного складу, до якого входили: а) шкода, заподіяна протиправними діями однієї особи іншій; б) протиправність дій того, хто завдав шкоди; в) кваліфікація цієї дії законом як приватноправового делікту.¹⁴³

1) **Injuria** – кривда (особиста образа). Цим терміном позначалася будь-яка неправомірна дія – *omne quod non jure fit*. Термін мав і більш вузьке значення – кривда (особиста образа). Вже в Законах XII таблиць згадуються основні види кривди: каліцтво, інші особисті образи дією (побої без поранень, образливі удари).

Отже, кривди припускає посягання на тілесну недоторканність вільної людини і тягла відповідальність у вигляді штрафів. Посягання на честь і гідність та інші особисті нематеріальні блага вільної людини не охоплювалися поняттям кривди.

Преторська практика істотно розширила поняття кривди (особистої образи), включивши до нього честь, гідність та інші особисті нематеріальні блага. При цьому претори встановлювали розміри штрафу на свій розсуд залежно від характеру кривди.

Пізніше багато які із зазначених протиправних дій переходили до категорії публічних деліктів, тобто кримінальних злочинів, а імператорське законодавство встановило за вчинення їх кримінальну відповідальність. З часом було встановлене правило, відповідно до якого потерпілий міг вимагати визначення і стягнення винагороди за нанесення кривди чи кримінального переслідування.

2) **Furtum**. Нерідко цей термін перекладають як «крадіжка». Проте поняття «**furtum**» не співпадає з теперішнім трактуванням крадіжки. Це поняття охоплювало собою як крадіжку в точному значенні цього слова, так і інші суміжні посягання на чужий майновий інтерес – привласнення, розтрату, шахрайство тощо. Іншими словами, поняття **furtum** охоплювало низку посягань на присвоєння чужого майна.

¹⁴³ Детальніше див.: Гринько С. Д. Деліктні зобов'язання римського приватного права: поняття, система, рецепція: монографія. За наук. ред.. Є. О. Харитонова. Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2012. С. 215–260.

На відміну від кривди об'єктом посягання **furtum** були чужі речі, майно, власність, майновий інтерес. Павло зазначав, що «..крадіжка є привласнення або самої речі, або навіть користування нею чи володіння, з метою створити для себе певні вигоди».¹⁴⁴ Отже, необхідним елементом визнання **furtum** було створення майнової вигоди за допомогою протиправного впливу на чужу річ, тобто **animus furandi** – намір вилучити вигоду протиправним способом і проти волі власника.

Тому римська юриспруденція до **furtum** відносила не тільки таємне розкрадання речей, а й привласнення чужої знайденої речі. Навіть втеча раба розглядалася як **furtum**, оскільки, здійснюючи втечу, він ніби сам себе крав у свого володаря.

Таким чином, **furtum** – це будь-яке протиправне корисливе посягання на чужий майновий інтерес.

Відповідальність за **furtum** встановлювалася різними правовими засобами. Можна було подати віндикаційний позов про витребування краденого. Однак цей речово-правовий засіб був незручний тому, що покладав на позивача тягар доведення (**onus probandi**). Більш простими і доступними були зобов'язально-правові засоби захисту власника від посягань зловмисників – **condictio ex causa fartiva** та **actio furti**. **Actio furti** був підставою виникнення позадоговірного зобов'язання, за яким на злодія покладалася обов'язок сплатити штраф. Відповідальність при цьому визначалась залежно від характеру порушення: **furtum manifestum**, **furtum nec manifestum**. Якщо злодія спіймано на місці злочину або чужа річ в нього знайдена внаслідок спеціального урочистого обшуку, це **furtum manifestum**, якщо ж його затримано через певний час після крадіжки – **furtum nec manifestum**.

При **furtum manifestum**, тобто, коли злодій був спійманий на гарячому, він за Законами XII таблиць піддавався негайній екзекуції і міг бути навіть вбитий, якщо **furtum** здійснювався зі зброєю або вночі. В інших випадках злодія віддавали на розправу потерпілому. Він утримував його протягом 60 днів як боржника. Якщо злодія ніхто не викупляв, потерпілий мав право за своїм вибором або вбити, або продати його в рабство.

Преторська практика змінила встановлену в різні часи систему штрафів за **furtum**, коли порушник був спійманий на місці злочину. У «праві Юстиніана» визначається єдиний штрафний інфамуючий

¹⁴⁴ Дігести.47.2.1.3

позов (**actio furti**) проти злодіїв, посібників, співучасників і перехувачів.

При **furtum nec manifestum**, тобто якщо злодія не спіймано на місці злочину, за Законами XII таблиць на нього за позовом покладался обов'язок сплати подвійної вартості привласнених чужих речей.

Спійманий на місці злочину злодій ніс більш сувору відповідальність – його присуджували до штрафу в чотирикратному розмірі вартості привласненої речі. Всі співучасники і перехувачі відповідали адекватно, тобто мала місце кумулятивна відповідальність.

Отже, з **furtum** виникало два зобов'язання. Перше на підставі кондикції із **furtum**, за якою злодій присуджувався до повернення речі з усім її приростом; друге – на підставі позову **actio furti**, за яким злодій, спійманий на місці злочину, присуджувався до сплати штрафу у розмірі чотирикратної вартості краденої речі, а злодій, не спійманий на місці злочину, – до її подвійної вартості.

3) **Damnum injuria datum** (неправомірне знищення або пошкодження чужого майна). У період ранньої Республіки римське право не знало загального правила про відповідальність за неправомірне завдання збитків чужому майну. В Законах XII таблиць встановлювалася відповідальність лише за окремі випадки пошкодження або знищення чужого майна, зумовлені головним чином землеробським характером господарства. Піддавався страті той, хто зі злим наміром підпалював чужий будинок чи скирти хліба, складені біля будинку, або вдавався до іншого таємного знищення врожаю. За злісну вирубку дерев накладався штраф.

Більш загальні норми про відповідальність за неправомірно заподіяну шкоду чужому майну були сформульовані пізніше в законі Аквілія приблизно у III ст. до н.е. Проте і вони мали обмежений характер.

Ульпіан писав, що закон Аквілія скасував усі закони, видані раніше, в яких йшлося про протиправне заподіяні збитки.¹⁴⁵ Цей закон був прийнятий за пропозицією плебейського трибуна Аквілія. Він складався із трьох глав, дві з яких (перша і третя) встановлювали деліктну відповідальність за заподіяння шкоди чужому майну. Гай відтворює зміст першої глави: «Якщо хтось протиправно вбив чужого раба або чужу рабину, або тварину, то хай буде він присуджений дати власнику стільки міді, скільки було найвищою вартістю цього в даному

¹⁴⁵ Дігести.9.2.1

році».¹⁴⁶ Третя глава встановлювала відповідальність за поранення чужого раба чи тварини і за знищення чи пошкодження чужої речі.

Для настання відповідальності за вбивство або поранення раба чи тварини, а також за знищення або пошкодження чужого майна необхідні були такі умови:

1. Смерть, поранення раба чи тварини, а також пошкодження або знищення чужого мають бути вчинені **corpore**, тобто безпосередньо діями правопорушника. Тобто, раб або тварина, мали бути вбитими правопорушником, а не загинути, стрибнувши в прірву, тому, що злякалися правопорушника;

2. Шкода мала бути заподіяна **corpori**, тобто матеріальним впливом на об'єкт посягання. Наприклад, раб бути вбитий або поранений ломакою. Проте, якщо тварина загнана в ріку й там втопилася, відповідальність не наставала – тут немає безпосередньої матеріальної дії;

3. Наявності вини правопорушника, нехай самої легкої. За випадкове заподіяння шкоди відповідальність не наставала;

4. Суб'єктом відшкодування збитків є тільки власник. На інших осіб, зацікавлених у збереженні пошкоджених речей (володільці, узуфруктуарії та ін.) положення закону Аквілія не поширювалися.

Той, хто завдав збитків, зобов'язаний був сплатити власнику вбитого чи пораненого раба чи тварини, пошкодженої або знищеної речі вищу ціну, що мала місце останнім часом. Якщо той, хто завдав збитки, ухилявся від відповідальності, сума стягнення подвоювалася.

Отже, закон Аквілія мав обмежене застосування і не встановлював відповідальності за будь-яке неправомірне завдання шкоди чужому майну. Крім того, відповідальність правопорушника мала, головним чином, штрафний характер, а не завжди визначалася дійсним розміром збитку. В разі оспорювання смерті сума могла подвоюватись. Якщо збиток вчиняли кілька осіб, то відповідав кожен з них (кумулятивна відповідальність). У разі настання смерті правопорушника зобов'язання відшкодувати збитки на його спадкоємців у період республіки не переходили. Проте в період імперії вони відповідали в межах збагачення.

Завдання збитків чужому майну не обмежувалися зазначеними вище випадками, проте деліктами вони не визнавалися. Преторське право і практика почали застосовувати закон Аквілія в усіх випадках

¹⁴⁶ Дігести.9.2.2

неправомірного заподіяння шкоди чужому майну, а не тільки **corpore corpori**. З часом цей позов надавали не лише власнику вбитого чи пораненого чужого раба чи тварини, пошкодженого чи знищеного майна, а й іншим зацікавленим особам (володільцям, детенторам тощо) і навіть кредиторам власника вбитого або пораненого раба та іншого пошкодження чи знищення майна. Така практика забезпечувала відшкодування будь-якого збитку, заподіяного неправомірними діями. Основні положення її були покладені в основу деліктної відповідальності у сучасних правових системах.¹⁴⁷

3. Зобов'язання ніби з деліктів (квазиделікти)

Позадовірні цивільні правопорушення, що тягли виникнення шкоди і не підпадали під ознаки делікту, дістали назву *ніби делікти* (квазиделікти). Це четверта група підстав виникнення зобов'язань.

Загального визначення квазиделіктів римські юристи не залишили, а перелік неправомірних дій, що охоплювалися цим поняттям, досить широкий. Найпоширенішими серед них були кілька недозволених дій.

1. *Відповідальність судді за постанову несправедливого присуду*. Навмисне неправильне або недбайливе вирішення судової справи, а також порушення інших суддівських обов'язків визнавалося неправомірною дією – ніби деліктом і тягло майнову відповідальність. Суддя, який виніс явно несправедливий присуд або не з'явився в призначений день для розгляду справи, був зобов'язаний відшкодувати заподіяну його неправомірними діями шкоду потерпілій стороні. В разі навмисних дій (**dolus**) суддя відшкодував усю суму позову, а за наявності іншої вини – штраф, що призначався судом.

2. *Відповідальність мешканців будинків за викинуте або вилите*. Мешканець житла, з якого було щось викинуто або вилито на вулицю, де звичайно ходять або їздять люди, відповідав за заподіяну шкоду. Не мало значення, ким була особа, що викинула або вилила, – власником будинку чи наймачем, володільцем чи утримувачем. Проте той, хто тимчасово знаходився в будинку, відповідальності не ніс. Мешканці, що проживали разом, несли солідарну відповідальність.

¹⁴⁷Гринько С. Д. Рецепція деліктних зобов'язань римського приватного права в Україні та європейських країнах: поняття, система, рецепція: монографія. Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2012. 264 с.

Позов, що випливав з такого вчинку, не був деліктним, оскільки відповідальність за ним наставала без вини, а деліктна відповідальність мала місце лише за наявності вини. Проте він наближався до деліктного. Цей позов був введений преторським едиктом для безпеки руху у громадських місцях міста. Його застосовували і у випадках, коли що-небудь викидалося або виливалося з інших приміщень або споруд, наприклад з воза, корабля, хліва, якщо у місці, куди вилите або викинуте попало, знаходилися люди.¹⁴⁸ Відповідальність наставала у розмірі подвійної суми заподіяної шкоди. Той, хто завдав шкоди, звільнявся від відповідальності тільки в разі нездоланної сили.

3. *Небезпечне для пішоходів виставлене, підвішене або вивішене, що може впасти на людей.* Недбало прикріплена вивіска, небезпечно виставлені на вікні вазони, підвішені на стіні будинку предмети, виставлені або підвішені на балконах речі тощо – все це, знесене вітром або за будь-яких інших причин зірване зі свого місця, може впасти на перехожих і завдати їм шкоди. Будь-хто, що помітив подібне, міг подати позов до господаря будинку позов (**actio popularis**) про сплату штрафу в розмірі 10 тисяч сестерцій і усунення небезпеки. Відповідальність наставала незалежно від вини і наявності шкоди.

4. *Відповідальність власників готелів, заїжджих дворів і кораблів, які завдавали шкоди майну жильців і пасажирів.* Вони зобов'язані були відшкодувати заподіяні їхніми працівниками збитки у подвійному розмірі. При втраті зданих на схов речей жильці могли заявити кондикційний позов до господарів заїжджих дворів, готелів і кораблів. За шкоду, заподіяну працівниками господарів заїжджих дворів, готелів і кораблів, жильцям і пасажирам потерпілі могли подати квазіделіктний позов безпосередньо до тих, хто вчинив шкоду, а в разі їхньої неспроможності – до їхніх хазяїв.

5. *Шкода, заподіяна рабом або твариною чужому майну або особі.* І в цьому разі відповідальність ніс їхній хазяїн. Виною власника раба чи тварини, що заподіяли шкоду, вважалась відсутність належного нагляду за тваринами і рабами. Власник раба чи тварини, що заподіяли шкоду, був зобов'язаний відшкодувати її чи за ноксальним позовом видати тварину чи раба.

¹⁴⁸ Дігести.9.3.5.3

Питання для самоперевірки:

1. В чому суть такої категорії зобов'язань, як ведення чужих справ без доручення?
2. Назвіть ознаки зобов'язання із ведення чужих справ без доручення.
3. Охарактеризуйте таку категорію, як безпідставне збагачення.
4. Вкажіть, які Ви знаєте позови щодо захисту зобов'язань, що виникли з безпідставного збагачення.
5. Назвіть умови настання деліктної відповідальності.
6. Що в римському праві розуміли під поняттям квазиделіктів? Назвіть найпоширеніші з них.

Тема 7 СПАДКОВЕ ПРАВО

1. Основні поняття спадкового права

Спадкування, котре Юліан визначав як «наступність в усіх правах, що їх мав покійний»,¹⁴⁹ займало проміжне становище між інститутами «**Res**» та «**Actio**». Це, зокрема, знайшло відображення у тому, що в Законах XII таблиць та в Інституціях норми щодо спадкування, вміщені й там, де йдеться про речі, і в розділах, присвячених зобов'язанням.

Спадкове право тісно пов'язане з усіма іншими видами майнових прав. З одного боку, після смерті певної особи найчастіше залишається майно, основу якого становлять право власності та інші речеві права. Вони і є об'єктом переходу за спадщиною після смерті їх власника. З іншого боку, спадкування – один із способів набуття майнових прав. Це зближує його з зобов'язальним правом. Тому спадкове право і в системі римського приватного права, і в сучасних правових системах є інститутом, що займає проміжне місце між речевим і зобов'язальним правом.

Щоб з'ясувати сутність спадкування, звернемося до основних понять спадкового права.

Спадкування – перехід майна після смерті його власника до інших осіб. Під *майном* розуміють сукупність прав і обов'язків померлого. Отже, до складу спадщини входять як права, так і обов'язки, наявне майно померлого і його борги, котрі він не встиг повернути за життя.

Спадкове право – сукупність правових норм, які визначають умови та порядок переходу майна покійного до інших осіб. Як правовий інститут спадкування нерозривно пов'язане з правом власності. Воно виникло тоді, коли суспільство почало визнавати приватну власність.

Особа, після смерті якої залишилося майно, називається *спадкодавцем*. Ним може бути лише фізична особа. Коли припиняє свою діяльність юридична особа, спадкування після неї не настає.

Особи, до яких переходить у встановленому порядку майно небіжчика, називаються *спадкоємцями*. Ними можуть бути як фізичні, так і юридичні особи

Спадкове майно (*спадкова маса, спадщина*) – це сукупність прав і обов'язків небіжчика, яка визначається на момент смерті спадкодавця.

¹⁴⁹ Дігести.50.17.62

Перехід майна покійного до інших осіб можливий за заповітом (тестаментом) або за законом.

Римське спадкове право не визнавало можливості одночасного спадкування за заповітом і за законом. Цей принцип був закладений ще в Законах XII таблиц і зберігся в «праві Юстиніана».

Наступництво у правах і обов'язках покійного могло бути універсальним або сингулярним. За *універсальним наступництвом* до спадкоємців переходили права й обов'язки повністю, як єдине ціле. Не можна було погодитися спадкувати лише права, відмовившись від обов'язків (боргів), чи покласти на одного спадкоємця борги спадкодавця, а іншому передати тільки права. Римські правознавці, вирішуючи у такий спосіб питання про борги спадкодавця, ніби підкреслювали, що в особі спадкоємців продовжується юридична особистість спадкодавця.

Разом із тим, поряд з універсальним наступництвом у римському спадковому праві існувало й *сингулярне наступництво*, за якого до окремих осіб переходили лише права спадкодавця, не обтяжені обов'язками.

Наступництво у правах і обов'язках мало місце лише після смерті спадкодавця, коли спадщина, як майно власника, ставало ніби «відкритим», таким, що нікому не належить. Смерть спадкодавця тягла *відкриття спадщини*. При цьому у спадкоємців виникало право на набуття спадщини, а не на саму спадщину. Для набуття спадщини необхідно було її прийняти, тобто здійснити передбачені законом дії, попередньо визначивши коло осіб, які відповідно до закону могли мати право на набуття спадщини, і запропонувати їм прийняти спадщину. Отже, мало відбутися *закликання до спадкування*. Закликаний до спадкування спадкоємець повинен був виказати свою волю щодо прийняття спадщини або відмови від неї.¹⁵⁰

2. Основні етапи розвитку римського спадкового права

В історії римського спадкового права можна виокремити чотири етапи: а) спадкування за **jus civile**; б) спадкування за преторським едиктом; в) спадкування за імператорськими законами; г) спадкування у «праві Юстиніана» (власне, вже «після римське право»).

¹⁵⁰ Васильченко В. В. Римське спадкове право на тлі права сучасного: монографія. Запоріжжя: Верже. 1999. С. 7–14

1) *Спадкування за jus civile (hereditas)* – регламентувалося Законами XII таблиць, які передбачали спадкування за заповітом і спадкування за законом. Внаслідок сімейного характеру власності того періоду основним видом було спадкування за законом. Вважалося абсолютно нормальним після смерті голови **familii** залишати його майно тій самій **familii**, оскільки воно створювалося працею всіх її членів.

У цей же період був сформульований принцип єдиної підстави спадкування, що зберігся й пізніше, – **nemo prò parte testatus, prò parte intestatus decedere potest** – не можна одночасно спадкувати за заповітом і за законом одну й ту саму спадщину.

2) *Спадкування за преторським едиктом*. Істотні зміни в спадкове право внесла преторська практика. Преторські реформи спадкового права почалися у період ранньої республіки і тривали у період принципату.

Послаблення сімейного характеру приватної власності, занепад агнатського споріднення, обмеження батьківської влади, зміна виробничих відносин і розвиток товарообігу зумовили потребу трансформацій спадкового права.

Так, за **jus civile** еманциповані діти не могли бути спадкоємцями після смерті свого батька. Проте, це не відповідало потребам суспільства. Тому претори стали вводити таких дітей у фактичне володіння спадщиною – **bonorum possessio** для того, щоб вони могли успадкувати її, якщо інших претендентів на спадщину не з'явиться.. Пізніше претор визнає право на спадщину за такими спадкоємцями і у разі, коли спадщина оспорується іншими особами, які, на думку претора, не мали достатніх підстав на це. Так, поступово паралельно зі спадкуванням за **jus civile** виникає і розвивається преторське спадкування.

Преторська система спадкування розширила коло спадкоємців за законом, все більше утверджуючи його одночасно з підвищенням значення когнатського споріднення. Якщо раніше до спадкування закликалися тільки найближчі родичі померлого і за їх відсутності або відмови від спадкування спадщина вважалася виморочною, то тепер претор закликає до спадкування наступних родичів, визнаючи у такий спосіб наступництво черг. Має місце також обмеження свободи заповіту на користь кровних родичів.

Крім того, саме у «постійному едикті» вперше було передбачено існування чотирьох черг спадкоємців.

До *першої* належали всі діти покійного, а також особи, які прирівнювались до дітей (наприклад, усиновлені). Причому до спадкування закликалися не лише підвладні, але й еманциповані діти. Отже, спадкоємцями могли бути як агнати, так і когнати.

Другу чергу складали усі агнати, що не попали до першої черги. Сюди ж зараховували патрона вільновідпущеника.

До *третьої* черги належали когнатські родичі спадкодавця, але не далі шостого ступеня. Крім того, у цьому класі спадкоємців діти спадкують після матері, так само як і вона після них.

Нарешті, до четвертої черги належав той з подружжя, хто залишався живим на момент смерті спадкодавця.

Кожна попередня черга спадкоємців усувала наступну. Загалом при спадкуванні діяло правило рівності часток – або загальної для всіх, або в межах покоління (при спадкуванні дітьми части батька за правом представництва).

Якщо спадкоємців не було взагалі, спадок визнавався виморочним і належав державі (в період домінації – іноді церкві).

У період принципату дві системи спадкування за старим **jus civile** і за преторським едиктом існували паралельно, взаємозбагачуючись і проникаючи одна в одну. Проте в цьому процесі взаємного злиття переважали більш прогресивні ідеї преторського спадкового права, які більше відповідали новим соціально-економічним умовам. Крім преторів, великий вплив на вдосконалення римського спадкового права мала практика *центумвіральних суддів*, яким підлягали спори про спадкування. Вона визначила правила про необхідне спадкування, встановила коло осіб, що мали право на обов'язкову частку. Були вироблені чіткі визначення понять обов'язкової і законної частки, розмір і способи визначення обов'язкової частки. Практика центумвіральних суддів сформувала підстави позбавлення обов'язкової частки та інші правила необхідного спадкування.

3) *Спадкування за імператорськими законами*. У період імперії було прийнято чимало сенатус-консультів та імператорських конституцій, спрямованих на подальше удосконалення римського спадкового права. Проте ще не існувало чіткої, закінченої системи. Спадкове право, особливо спадкування за законом, залишалось досить складним, обтяженим численними уточненнями і додатками, заплутаним інститутом. В такому вигляді воно й було зафіксоване під час систематизації Юстиніана.

4) *Спадкування у «праві Юстиніана*. Тут варто нагадати, що «право Юстиніана» не є власне римським правом. Разом із тим, система спадкування, яку часто вважають суто «римською», була сформована саме у ту добу. Тому далі викладаються відповідні положення спадкового права «за Юстиніаном». У 542 р. новела 115 Юстиніана приводить у чітку систему спадкування за заповітом і, зокрема, необхідне спадкування. У 543 р. новелою 118, а в 548 р. новелою 127 реформується спадкування за законом. Отже, реформи Юстиніана завершила становлення римського спадкування.

Юстиніан поділив усіх родичів померлого на п'ять класів (черг) залежно від ступеня споріднення. При цьому до спадкування могли закликатися всі родичі без обмеження ступеня споріднення. Важливим нововведенням було встановлення черговості закликання спадкоємців по класах, внаслідок чого при відсутності спадкоємців першої черги до спадкування закликалися спадкоємці другої черги і т.д.

Римське спадкове право, у інтерпретації Юстиніана, увібрало в себе багатовіковий досвід традицій і звичаїв, законодавчої діяльності, плідної преторської практики що стосувалися спадкування. В результаті був створений правовий інститут, який заклав основи сучасного спадкового права.

3. Спадкування за заповітом

Спадкування за заповітом у класичному праві стало переважаючою формою спадкування. Фактично на руїнах колективної власності римської **familia** утвердилася повна свобода заповіту.

У римській класичній сім'ї єдиним і повновладним власником її майна був **pater familias**, і тільки він міг ним розпоряджатися, зокрема, на випадок смерті вказати, кому має перейти після смерті майно, в яких частках, в якому порядку тощо.

Заповіт (testamentum) – розпорядження власника щодо його майна на випадок смерті власника. Це односторонній правочин (одностороннє волевиявлення), який може бути реалізованим лише за умови, що особи, визначені як спадкоємці, також виявлять свою волю на прийняття спадщини. Виявлення згоди після смерті заповідача є самостійним, незалежним від заповіту волевиявленням, що відрізняє ці відносини від договірних, хоча тут і має місце виявлення волі як з боку заповідача, так і з боку його спадкоємців. Заповідач може в будь-який час скасувати або змінити своє розпорядження, чого не можна

зробити в договірних відносинах. Це також вказує на односторонній характер заповіту.

Заповіт – це розпорядження з *відкладальною умовою*, бо воно набуває чинності лише з настанням умови – смерті заповідача. Ця обставина зумовила жорстокі вимоги до заповіту, оскільки в разі сумніву в будь-якому положенні заповіту уточнити дійсний намір заповідача вже неможливо. Для визнання за заповітом юридичної сили він має відповідати таким умовам: заповідач мав активну заповідальну правоздатність; заповіт складений у певній формі; у заповіті міститься вказівка про призначення спадкоємцями конкретних осіб, які мають пасивну заповідальну правоздатність. Заповіт, що не відповідає вказаним вимогам, визнається недійсним.

Заповіт може бути складений фізичною особою. Активна заповідальна правоздатність передбачає наявність у заповідача на момент складання заповіту загальної правосуб'єктності у галузі майнових відносин. Втрата її на момент смерті заповідача не робила заповіт недійсним. У праві Юстиніана заповідальної правоздатності не мали раби, переґріни (проте вони могли заповідати за своїм національним правом), віровідступники, єретики, душевнохворі, неповнолітні, марнотратці, підвладні, глухонімі від народження, а також ті, що не могли висловити свою волю загальнодоступним способом. Жінки до II ст. взагалі не могли заповідати, навіть якщо були **persona sui juris**. З II ст. їм надається право заповідати, але лише зі згоди опікуна.

Кожному історичному періоду відповідала своя *форма заповіту*. В давньому **jus civile** були одні форми, в республіканський період – інші. В імператорський період і у «праві Юстиніана» існували дві основні форми заповіту: приватна і публічна. *Приватними* заповітами називалися такі, які складалися без участі органів державної влади. Якщо ж у їх складанні брали участь органи державної влади, вони називалися *публічними*. В свою чергу, приватні заповіти могли бути *письмовими* або *усними*. При складанні усного і письмового заповітів вимагалася присутність семи, а в деяких випадках навіть восьми свідків. Це надавало заповідальному акту урочистості. Свідками могли бути тільки вільні й дієздатні особи. Процес здійснення заповідального акта був безперервним з самого початку і до повного завершення.

При складанні письмового заповіту спадкодавець оголошував свідкам про те, що в цьому документі його заповіт, підписував його

сам і давав для підпису свідкам, які засвідчували свої підписи печатками. За усної форми заповіту заповідач мав висловити свою волю вільно, чітко і зрозуміло словами або знаками. Свідки, присутні при складанні заповіту, могли записувати висловлену волю, проте для дійсності заповіту це не мало значення. З часом письмова форма заповіту практично витісняє усну.

З імператорського періоду поширюються публічні форми заповітів. Їх також було два види: 1) заповідач міг висловити свою волю в суді і вона заносилась в протокол, який зберігався в архіві суду; 2) заповідач міг передати свою останню волю, виражену письмово, імператорові, який і оголошував її після смерті заповідача.

В окремих випадках допускалися інші форми заповітів. Проте при всій їх різноманітності в усі часи можна було простежити єдиний принцип – заповіт складався особисто заповідачем, а не його представником.

Призначення спадкоємців – основний елемент змісту кожного заповіту. Якщо в ньому не називалося ім'я спадкоємця, заповіт вважався недійсним. Спадкоємцем можна було призначити лише особу, яка мала пасивну заповідальну правоздатність. Передусім, вона мала бути конкретною – **persona certa**. До невизначених відносилися юридичні особи і *постуми* – особи, зачаті при житті заповідача, проте народжені після його смерті. Юстиніан визнавав за можливе призначати і цих осіб спадкоємцями за заповітом.

Не могли бути спадкоємцями за заповітом жінки після смерті осіб, які володіли майновим цензом в 100 тисяч сестерцій і більше. Ця норма була спрямована проти марнотратства жінок, що належали до вищих верств. Не мали пасивної заповідальної правоздатності діти державних злочинців, перегрини, віровідступники, сретики та ін.

У деяких випадках могли бути спадкоємцями за заповітом раби. Це передбачало відпущення їх на свободу. Вони не могли відмовитися від спадщини і приймали на себе всі борги свого хазяїна. Якщо раб до відкриття спадщини відчувувався власником, то він приймав спадщину за наказом свого нового хазяїні, якому й переходила спадщина. Якщо раба до відкриття спадщини відпускали на волю, то він сам був спадкоємцем і самостійно вирішував питання про прийняття спадщини чи відмову від неї.

Деякі особи, що мали пасивну заповідальну правоздатність, були обмежені в можливості одержати спадщину за заповітом. Так, чоловіки

віком 25–60 і жінки 20–50 років, які не були у шлюбі, одержували спадщину тільки після найближчих родичів, а також за умови, що вони взяли шлюб протягом 100 днів після відкриття спадщини. Ці обмеження були введені законами Августа з метою боротьби з небажанням брати шлюб і бездітністю. Крім того, були й інші обмеження на одержання спадщини.

Допускалось призначення спадкоємця під відкладальною умовою. У такому разі днем відкриття спадщини вважався не день смерті спадкодавця, а день настання зазначеної умови, наприклад за підпризначення спадкоємця (субститута), коли заповідач визначав ніби запасного спадкоємця на випадок, коли перший спадкоємець чомусь відмовиться прийняти спадщину чи помре до відкриття спадщини.

Призначення спадкоємця за скасувальною умовою не допускалось, оскільки суперечило принципові римського спадкового права – **semel heres semper heres** – спадкоємець завжди спадкоємець, тобто, якщо хтось призначений спадкоємцем, то призначений назавжди і замінити його не можна.

Важливим принципом римського спадкового права, який залишався практично незмінним в усі часи римської історії, була свобода заповіту, завдяки якій заповідач міг призначити спадкоємцем на свій розсуд будь-кого зі своїх родичів або й зовсім сторонніх осіб.

Суворість моральних правил, любов до рідних, гласність вчинення заповіту утримували спадкоємців від можливості скористатися своїм правом свободи заповіту попри сімейних інтересів. Спадкоємці, як правило, були членами сім'ї заповідача. Проте із занепадом патріархальної римської **familia**, послабленням моральних норм тощо свобода заповіту призводила до того, що заповідачі все частіше призначають своїми наступниками сторонніх осіб, обходячи своїх найближчих родичів, які своєю працею брали безпосередню участь у створенні спадщини. Це не могло не викликати обурення суспільства.

Так, виникає необхідність у розумному обмеженні свободи заповіту. Спочатку це зводилося до того, що заповідач, оголошуючи на народних зборах своє розпорядження, зобов'язаний був згадати поіменно всіх безпосередньо підвладних – **heredes sui**. При цьому він міг позбавити їх спадщини, вказавши підвладних синів поіменно, а дочок – загалом: «Всіх останніх позбавляю спадщини». Але розрахунок був на те, що публічно позбавити спадщини своїх підвладних

(передусім дітей) заповідач не наважиться. Від такого нерозважливого кроку його мала утримати загроза громадського осуду. Таким чином, виникло *«процесуально-необхідне спадкування»*, яке полягало у необхідності дотримання процедури позбавлення спадщини під загрозою недійсності заповіту.

Проте практика довела недостатність таких формальних обмежень. Заповідачі без докору сумління перелічували найближчих родичів, проголошуючи при цьому, що їх вони позбавляють спадщини. Потрібні були більш радикальні заходи. Їх виробила практика центумвіральних судів, в компетенцію яких входило розгляд спорів про спадщину. Тепер заповідач був зобов'язаний не лише перелічити найбільш близьких родичів, а й визначити їм у заповіті певну (обов'язкову) частку спадщини. В іншому разі обійденим спадкоємцям надавався спеціальний позов про порушення заповідачем моральних обов'язків. Преторська практика визначила коло осіб, що мали право на обов'язкову частку в спадщині незалежно від змісту заповіту. Крім **heredes sui** (безпосередньо підвладних) до цього кола відносили також еманципованих дітей.

У класичний період право на обов'язкову частку одержали всі низхідні і висхідні родичі безумовно, а повнорідні і єдинокровні брати і сестри заповідача – за умови, що спадкоємцями були призначені недостойні особи. Так сформувалося *«матеріально-необхідне спадкування»*, яке полягало у примушуванні спадкодавця до виділення обов'язкової частки спадку певним особам.

Обов'язкова частка складала чверть від законної частки, тобто тієї частки, яку спадкоємець одержав би в разі спадкування за законом. У «праві Юстиніана» розмір обов'язкової частки визначався більш гнучко: якщо до спадкування за законом закликалися чотири і більше спадкоємців, обов'язкова частка становила половину законної, якщо менше – її третину. У разі поважних причин (посягання на життя заповідача, дочка брала шлюб без згоди батьків до 25 років та ін.) заповідач міг позбавити спадкоємця і права на обов'язкову частку.¹⁵¹

Крім визначення спадкоємців і часток у спадщині, в заповіті могли бути й інші розпорядження: вказівки, як і для чого використати спадкове майно, покладення на спадкоємців обов'язків виконати пев-

¹⁵¹ Федущак-Паславська Г. М. Практикум з римського приватного права. Львів, ПАІС, 2012. С. 125–127.

ні дії. Заповідач мав змогу зобов'язати спадкоємця або спадкоємців передати певну річ зі спадщини або її частину третім особам (*легат* або ж *заповідальний відказ*).

Заповіт міг бути скасований або частково змінений до відкриття спадщини самим заповідачем: він міг скласти новий заповіт, доповнити його або змінити. Пізніше складений заповіт скасовує раніше складений у частині, що суперечить пізніше складеному.

4. Спадкування за законом

Спадкування за законом (**ab intestato**) мало місце: а) за відсутності заповіту; б) визнання його недійсним; в) смерті спадкоємців, зазначених у заповіті, до відкриття спадщини або їх відмови від прийняття спадщини. В цих випадках спадкування наставало в порядку, встановленому законом; воно називалося ще спадкуванням «проти заповіту». Якщо воля заповідача була висловлена з відхиленням від вимог закону, то вона не визнавалася справжньою. Спадкування також здійснювалося за законом у випадках смерті спадкоємців за заповітом до відкриття спадщини або за їх відмовою від спадщини.

Кардинальну реформу спадкування за законом здійснив Юстиніан новелами 118 і 127. Реформа була підготовлена всім попереднім ходом розвитку римського спадкового права. Основні принципи спадкування за законом були вироблені преторською практикою і практикою центумвіральних судів, а пізніше були законодавчо закріплені Юстиніаном I.

В основу спадкування було покладено когнатське (кровне) споріднення та індивідуальна приватна власність. Усіх потенційних спадкоємців, тобто кровних родичів, було розділено на п'ять класів, встановлено черговість їх закликання до спадкування, передбачене наступництво між спадкоємцями різних класів і ступенів. У разі відмови від спадщини закликаного спадкоємця спадщина виморочною не ставала, а до спадкування закликалися наступні за ступенем родичі.

Класи спадкоємців:

І клас – низхідні родичі спадкодавця: діти незалежно від статі і віку, онуки та ін. Оскільки згідно правила про черговість спадкування більш близький ступень усуває від спадкування спадкоємців більш далекого ступеня, то за життя дітей спадкодавця їхні діти (онуки спадкодавця) до спадкування, як правило, не закликалися. Проте, коли на момент відкриття спадщини не було серед живих їх

батька, котрий був би закликаний до спадкування, то спадкоємцями ставали його діти..

Такий порядок спадкування онуків називається *спадкуванням за правом представлення* – вони ніби представляють свого померлого батька. У такому самому порядку успадковували дідусі і бабусі спадкодавця, його племінники і племінниці. Ці особи закликалися до спадкування за умови, що на момент відкриття спадщини не було в живих того батька чи матері спадкодавця або його сестри чи брата, які могли б самі одержати спадщину, якби вони були живі.

II клас – висхідні родичі: батько й мати, дідусь і бабуся з боку батька, дідусь і бабуся з боку матері, інші висхідні родичі, якщо вони були. В цей же клас входили повнорідні брати й сестри спадкодавця та їхні діти. І в цьому випадку дідусі, бабусі, діти братів і сестер успадковують за правом представлення. Якщо до спадкування закликалися висхідні родичі, а також брати й сестри, спадщина поділялась порівну між усіма спадкоємцями, а якщо тільки висхідні – то на дві рівні частини з боку матері й батька. Наприклад, якщо до спадкування закликані батько спадкодавця, дідусь і бабуся з боку матері, то половину спадщини одержував батько спадкодавця, а другу половину ділили між собою дідусь і бабуся з боку матері.

III клас – неповнорідні брати і сестри та діти раніше померлих неповнорідних братів й сестер. Останні закликалися до спадкування за правом представлення. Неповнорідними братами й сестрами вважалися ті, котрі мали або спільного батька й різних матерів (єдинокровні), або спільну матір, проте різних батьків (єдиноутробні). Зрозуміло, спадкування для неповнокровних братів й сестер відкривалося після смерті тих із братів й сестер, з якими вони були в кровному зв'язку. Діти жінки, що мала шлюб з чоловіком, в якого були свої діти, не були пов'язані кровним зв'язком між собою, вважалися зведеними братами й сестрами, а не повнорідними, і не могли успадковувати один після одного.

IV клас – решта бокових родичів без обмеження ступенів При цьому родичі більш близького ступеня усували родичів більш далекого ступеня. Наприклад, після смерті спадкодавця залишилися дядько померлого – боковий родич третього ступеня і двоюрідний брат – родич четвертого ступеня. До спадкування буде закликаний лише дядько померлого, а його двоюрідний брат від спадкування усувається.

У клас – той з подружжя, хто пережив спадкодавця (чоловік після смерті дружини або дружина після смерті чоловіка), закликався до спадкування за умови, що нікого із перелічених у перших чотирьох класах родичів на момент відкриття спадщини не виявилось чи ніхто з них спадщину не прийняв. Практично ця група спадкоємців спадкувала дуже рідко. Проте «бідна удовиця», тобто така, що не мала власного майна, яке б дозволяло їй жити відповідно до її суспільного становища, мала право на обов'язкову частку в розмірі чверті спадщини. Розмір обов'язкової частки міг змінюватися залежно від кількості спадкоємців за законом, але спадкодавець не мав права зовсім позбавити обов'язкової частки свою дружину.

Отже, у «праві Юстиніана» діяв принцип (крім випадків спадкування за правом представлення): *одночасне закликання до спадкування спадкоємців різних класів і ступенів не допускалося*. Першими до спадкування за законом закликалися спадкоємці першого класу (черги). Ніхто із спадкоємців другого та наступних класів за наявності спадкоємців першого до спадкування не закликалися. Закликання до спадкування спадкоємців другого класу могло мати місце лише у випадках, якщо: а) спадкоємців першого класу на момент відкриття спадщини не виявилось; б) спадкоємці першого класу відмовилися від прийняття спадщини. Якщо ж спадкоємців другого класу не було чи вони відмовилися від прийняття спадщини, до спадкування закликалися спадкоємці третього класу. В разі відсутності останніх чи їх відмови від прийняття спадщини до спадкування закликалися спадкоємці четвертого класу. Якщо ж не було спадкоємців четвертого класу або вони відмовилися від прийняття спадщини, до спадкування закликався той з подружжя, хто пережив спадкодавця.¹⁵²

5. Прийняття спадщини

У момент відкриття спадщини спадкоємці ще не стають її власниками. Для цього слід здійснити такі юридичні дії:

а) вжити заходи щодо виявлення спадкового майна та його охорони. З цією метою провадився інвентаризаційний опис спадкового майна, що слугувало правовою підставою визначення його складу;

¹⁵² Федущак-Паславська Г. М. Практикум з римського приватного права. Львів, ПАІС, 2012. С. 129–132.

б) виявити і визначити кредиторів і боржників, місце їх знаходження, розміри вимог і боргів тощо;

в) виявити потенційних спадкоємців і підготувати спадщину до прийняття ними.

Спеціальних строків для виконання таких дій **jus civile** не встановлювало. Кредитори спадкодавця могли просити спадкоємців дати відповідь – чи приймають вони спадщину, чи відмовляються від неї, а спадкоємці звергалися до суду з проханням призначити їм строк для роздумів. У «праві Юстиніана» цей строк міг бути визначений до 9 місяців, а імператором – подовжений до одного року.

Для прийняття спадщини вимагалися такі умови: а) здатність закликаних спадкоємців до прийняття спадщини; б) висловлена певним чином воля на прийняття спадщини. Якщо закликані до спадкування спадкоємці не здатні самі прийняти спадщину через недієздатність, замість них спадщину приймали їхні батьки, опікуни, піклувальники.

Воля на прийняття спадщини могла бути висловлена одним з двох способів: а) заявою про намір прийняти спадщину; б) фактичним вступом в управління спадковим майном. У «праві Юстиніана» заяву про намір прийняти спадщину можна було зробити у будь-якій формі, так само як і вступити у фактичне управління спадщиною можна було будь-яким способом, що свідчив про прийняття спадщини. Наприклад, спадкоємець продовжує проживати в будинку, який має перейти йому у спадок.

Вступ в управління спадщиною свідчить про те, що спадкоємець став наступником небіжчика у його правах і обов'язках, тобто не лише власником активної частини спадщини, а й зобов'язаний сплатити борги спадкодавця. Інколи борги перевищували активну частину спадщини. Тоді поставало питання, в якому обсязі має відповідати спадкоємець за борги спадкодавця. У класичному римському праві спадкоємець, що прийняв спадщину, зобов'язаний був відповідати своїм власним майном за всі борги спадкодавця. Ухилятися від відповідальності можна було, лише відмовившись від спадщини. Така необмежена відповідальність за борги спадкодавця не відповідала інтересам торгового обігу. Тому Юстиніан встановив нове правило, відповідно до якого спадкодавець був зобов'язаний здійснити за участю зацікавлених осіб опис і оцінку спадкового майна. Відповідальність спадкоємця за борги спадкодавця в такому разі обмежувалася лише обсягом активної частини прийнятої спадщини.

Якщо спадкоємець помирає після відкриття спадщини, не встигши прийняти її, спадщину приймає субститут (підпризначений спадкоємець). В іншому разі відповідно до давнього **jus civile** спадщина залишилася без господаря.

Преторська практика йшла іншим шляхом. В разі смерті спадкоємця за заповітом відкривалося спадкування за законом. Частка померлого спадкоємця за законом пропонувалась наступним спадкоємцям. Поступово було сформульоване загальне правило, за яким, коли спадкоємець помирає після відкриття спадщини, але до її прийняття, право прийняти належну йому частку переходило до його спадкоємців (*спадкова трансмісія*).

Спадкову трансмісію слід відрізнити від спадкування за правом представлення. Якщо спадкування за правом представлення має місце лише в разі спадкування за законом, то спадкова трансмісія може мати місце і при спадкуванні за законом, і при спадкуванні за заповітом. Крім того, спадкування за правом представлення настає, якщо спадкоємець помер до відкриття спадщини, а спадкова трансмісія – тоді, коли закликаний спадкоємець помирає після відкриття спадщини, але до її прийняття. Спадкова частка померлого спадкоємця при спадкуванні за правом представлення передається конкретно зазначеним у законі особам – онукам, дідусям, бабусям тощо. При спадковій трансмісії право на прийняття частки, що мав одержати померлий, переходить до будь-яких його спадкоємців.

Якщо спадкоємець помирає до прийняття спадщини або відмовлявся від прийняття спадщини, частка померлого спадкоємця приростає до частки спадкоємця за заповітом, що залишився живим.

Спадкоємці були зобов'язані виконати також й інші обов'язки, зазначені в заповіті. Для захисту своїх спадкових прав вони мали спеціальний позов.

6. СИНГУЛЯРНЕ НАСТУПНИЦТВО

Римське спадкове право знало *сингулярне наступництво*, за яким до окремих осіб переходили лише певні майнові вигоди без обтяження їх будь-якими обов'язками. Це були **legata** (легати або заповідальні відкази), і **fideicommiss** (фідеїкоміси).

Legata (легат, або заповідальний відказ) – це розпорядження спадкодавця у заповіті про надання будь-якої майнової вигоди за рахунок спадкового майна третій особі – відказоодержувачу.

За легатом до *легатарія* (відказоодержувача) переходило окреме право, а не частина спадщини. Отже, легатарій не ніс будь-якої відповідальності за борги спадкодавця.

У римському спадковому праві класичного періоду існували чотири види легатів, які відрізнялися способами призначення відказоодержувачів. Легати призначалися тільки в разі спадкування за заповітом і тому не могли бути покладені на спадкоємців за законом. Встановлення легатів супроводжувалося суворим дотриманням ряду формальностей, що ускладнювало процедуру оформлення їх. Виконання легатів забезпечувалося позовним захистом.

Обтяжливий формалізм встановлення легатів, неможливість покладати їх на спадкоємців за законом потягли виникнення ще одного виду заповідальних розпоряджень – фідейкомісів. Вони з'явилися внаслідок послаблення формалізму і були можливі на основі усних або письмових прохань спадкодавця, з якими вони зверталися частіше всього в момент смерті до спадкоємців про виконання будь-якої позитивної дії на користь третіх осіб. Спочатку такі прохання юридичної сили не мали і тому не користувалися юридичним захистом. Цим пояснюється назва подібних розпоряджень або прохань (фідейкоміс – доручення совісті). Виконання їх було справою совісті спадкоємця, на якого покладалися такі розпорядження або прохання. Він міг їх і не виконати. З часів Августа виконання фідейкомісів почало забезпечуватися наданням спеціальних позовів, тобто вони одержали позовний захист.

Фідейкоміси швидко набули визнання, оскільки мали низку переваг порівняно з легатами. Вони позбавлені обтяжливого формалізму; їх можна покладати на спадкоємців як за заповітом, так і за законом; як до, так і після заповіту у вигляді додаткових розпоряджень, що додавалися до нього. Ці переваги фідейкомісів зумовили їх зближення з легатами, тому в праві Юстиніана вони остаточно зливаються. Проте у фідейкомісів було уразливе місце. Спадкодавець міг покласти на спадкоємця обов'язок передати за фідейкомісом усю активну частину спадщини третій особі. Це призвело до того, що на третю особу почали переносити спадщину повністю – з правами і боргами. Спадкоємець часто залишався лише формальним наступником. Оскільки ж він нічого не одержував у спадщину, йому було простіше відмовитися від неї. Проте при цьому він позбавляв майнових вигод третю осо-

бу (фідеїкомісарія), на користь якого встановлювався фідеїкоміс. Врешті-решт було вироблено правило, за яким незалежно від змісту розпорядження спадкодавця про встановлення фідеїкоміса спадкоємець в усіх випадках мав право залишити за собою не менше чверті спадщини – чверті *Фальцидія*. Решта переходила до фідеїкомісарія, але вже з боргами спадкодавця.

До заповідальних відказів близьким за сутністю було так зване *дарування на випадок смерті*, за яким угода про дарування набирала чинності лише після смерті того, хто дарує, і за умови, що він помирає раніше обдарованого.

Крім того, особливим випадком передачі частини спадку особі, що не є спадкоємцем, була **mortis causa capio**. Суть його полягала в тому, що спадкоємець у заповіті призначався з умовою, що він передасть щось певній особі. Набути прав спадкоємця можна було лише за умови виконання цього розпорядження. Однак вигодонабувач, на відміну від легатарія чи фідеїкомісарія, не міг вимагати виконання цього розпорядження.¹⁵³

Питання для самоперевірки:

1. Дайте визначення спадкування.
2. Що розуміється під поняттям «спадкове майно»?
3. Які етапи розвитку римського спадкового права Ви знаєте?
4. Хто міг бути спадкоємцем при спадкуванні за заповітом?
5. Що розуміється під поняттями активна та пасивна заповідальна правоздатність?
6. В чому полягає сутність заповідального відказу?
7. Назвіть класи спадкування за законом відповідно до реформи Юстиніана.
8. Вкажіть умови прийняття спадщини за законом.
9. Охарактеризуйте поняття «спадкова трансмісія».
10. Що в римському праві розуміли під сингулярним наступництвом?

¹⁵³ Харитонов Є. О. Основи римського приватного права (Посібник для підготовки до іспитів для зайнятих, розумних та допитливих). Х.: Одиссей, 2013. 199–200.

Тема 8 ЗАХИСТ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ

1. Позовний захист: поняття і види позову

Захист цивільних прав у римському приватному праві міг здійснюватися як у позовному, так і спеціальному (за допомогою інтердиктів претора) порядку. Головним з них, як і взагалі – типовим для приватного права – був позовний захист. Оскільки про динаміку і види судового процесу йшлося при розгляді загальних положень римського права, тут відразу почнемо з характеристики цивільно-правового позову.

У класичному римському праві позов (**actio**) це право домагатися через суд того, що тобі належить. Іншими словами, позов – це звернення до суду за захистом своїх порушених прав.

За часів формулярного процесу претор мав право давати позов, виходячи з принципу добра і справедливості, а не з наявності норми права. Була розроблена розгалужена система позовів. У преторських едиктах постійно наводилися формули окремих позовів, розроблених щодо відносин, які одержували правовий захист з боку претора. Розглянемо найтипівіші з них.

1. **Actio in rem** (позов «до речі») та **actio in personam** (позов до певної особи).

Якщо предметом спору є право на річ, то це буде *речевий позов* (**actio in rem**), наприклад, спір про право власності, сервітутне, заставне або якесь інше речеве право. Порушником зазначеного права потенційно може бути будь-яка третя особа, оскільки в кожній з них може виявитися спірна річ, право на яку оспорує позивач. Хто буде відповідачем за речевим позовом – невідомо, бо невідомо, хто може виявитися порушником речевого права. Захист засобом речевого позову називається *абсолютним захистом*.

Якщо ж предметом спору є певна дія, право вимагати виконання якої належить позивачеві, то це – *персональний або ж особистий позов* (**actio in personam**). Він випливає з особистих правовідносин, що складаються між двома або кількома певними особами, найчастіше з договору або іншого зобов'язання. Правовідносини тут встановлюються між конкретними особами. При цьому заздалегідь відомо, хто з них може виявитися порушником. Отже, відомо, хто може бути

відповідачем за даним позовом. Захист за допомогою особистого позову одержав назву *відносного захисту*.

2. **Actio stricti juris** (позов «суворого права») та **actio bonae fidei** (позов «доброї совісті»).

Основна відмінність між ними полягала в тому, що при розгляді першого виду позовів суддя пов'язаний буквою договору або закону і не може від неї відступити, навіть якщо вважає, що припуститься помилки. При розгляді другого виду позовів суддя заглиблювався у зміст договору в пошуках справжньої волі сторін, тобто з'ясовував насамперед те, до чого сторони прагнули при укладенні договору, а не що було виражено у букві договору чи закону. Позови суворого права були відображенням більш давніх часів, коли панував формалізм. Позови доброї совісті – породження часу пом'якшення формалізму. Наприклад, при відчуженні особливо важливих речей не дотримувались спеціального ритуалу (так званої манципації), право власності до набувача не переходило, що давало формальне право відчужувачу вимагати повернення проданої речі. Відповідно до позовів суворого права вимоги позивача підлягали задоволенню. Пізніше за позовом доброї совісті вимоги того ж позивача відхилялись, оскільки продаж все ж мав місце.

3. **Actio directa** – «прямий позов», що містить головну вимогу у даних відносинах, та **actio contraria** – «зворотний позов», призначений для захисту прав, похідних від головних. Наприклад, при веденні чужих справ без доручення за допомогою прямого позову захищалися права господаря справи, у яку втручалася стороння особа. Це було пов'язане з таким принципом римського приватного права, як неприпустимість втручання у сферу чужих майнових прав. Разом з тим, мали бути захищені і права гестора, який добровільно зробив корисні витрати на чужу користь. Для цього йому і надавався «зворотний позов» про відшкодування доцільних витрат на користь господаря.

4. **Actio utilis** – позов за аналогією. Дозволяв претору поширити захист на відносини нові, використовуючи норми **jus civile**, що регулювали подібні ситуації. Сутність його у тому що відомий позов застосовується до подібної ситуації. Наприклад, відповідно до вже згаданого закону Аквілія відповідач зобов'язаний був відшкодувати заподіяну ним чужій речі шкоду за умови, що їй заподіяна шкода іншою річчю – **corpore corpori**. Наприклад, чужа тварина вбита палицею.

Якщо ж вона ж заморена голодом, то відповідальність не наставала. Проте, оскільки результат в обох випадках був однаковим, то претор поширив застосування зазначеного позову і на ситуацію, коли тварина вмирала з голоду від дії чи бездіяльності винної особи, за аналогією.

5. Кондикції – особливі зобов'язальні позови, передбачені **jus civile**, у яких не згадуються підстави їх виникнення.

Ще в легісакційному процесі у формі вимоги виконання зобов'язання по перенесенню права власності з'явився цей термін, один з найдавніших у римському праві. Широке застосування кондикції одержали у формулярному процесі. Це персональний позов суворого права, спрямований на витребування певної грошової суми чи певної речі. Спочатку названий позов впливав з конкретних контрактів. Проте його значення зросло при вирішенні спорів, що виникали з безпідставного збагачення, однією із спеціальних форм якого була кондикція про повернення викраденого. Післякласичне право спеціалізувало кондикції як специфічний вид цивільного позову саме в зобов'язаннях, що виникали з такого збагачення. Це були кондикції: про повернення незаборгованого, сплаченого помилково; кондикція проти того, хто прийняв виконання, яке його безчестило, або проти того, хто прийняв виконання, заборонене законом. Однією з найпоширеніших була кондикція про повернення майнового надання, мета якого не була досягнута, а також кондикція про повернення збагачення, яке сталося з інших неправомірних підстав.

Римська юриспруденція розробила фундаментальне вчення про кондикції, яке стало основою для сучасних позовів з безпідставного збагачення.

6. Actio fictia – позови з фікцією. Претор пропонував судді припустити існування якоїсь обставини і з врахуванням цього вирішити справу.

Причиною появи цього виду позовів було те, що з розвитком господарського обігу виникали нові майнові відносини, для яких **jus civile** не передбачало захисту. В таких випадках претор надавав судовий захист таким відносинам, пропонуючи у формулі судді допустити існування фактів, яких насправді не було, тобто допустити фікцію і підвести під неї нові відносини. Наприклад, коли в практику почала впроваджуватися така форма уступки прав як передача вимоги, претор вказував у формулі судді: «Ти, суддя Октавій, допусти, що

Авл Агерій є спадкоємцем Нумерія Негідія і за спадщиною одержав від нього право вимоги». Завдяки фікції особа, якій було передано право вимоги до іншої, одержувала позовний захист.

7. *Позови з переміщенням суб'єктів в інтенції та кондемнації*. Використовувались, наприклад, для використання судового представництва – в інтенції вказувалось ім'я того, кого представляли, а в кондемнації – ім'я представника.

8. *Позови штрафні та реіперсекторні*. За першими можна було стягнути штраф. За другими можна було вимагати відновлення порушеного становища, передачі прав тощо. Іноді ці функції поєднувались в одному позові. Наприклад, за законом Аквілія за пошкодження речі стягувалась не її вартість, а вища ціна, що склалася протягом останнього року чи місяця. Таким чином, потерпілий не лише отримував відшкодування збитків, але й порушник додатково карався майновим обтяженням.

9. **Actio popularis** – позов, котрий міг бути поданим кожним римським громадянином в «інтересах римського народу». Такий позов можна було, зокрема, подати щодо «поставленого чи підвішеного», «вилитого чи викинутого». Штрафи за такими позовами стягувались на користь держави.

Інколи виникає ситуація, коли для захисту одного і того ж правовідношення право може запропонувати кілька позовів. Наприклад, **furtum** у римському праві була цивільно-правовим порушенням. Проти неї приватне право Риму могло запропонувати віндикаційний позов, позов про повернення викраденого і кондикцію з крадіжки. Ось у таких випадках має місце *конкуренція позовів*, яка має місце тоді, коли одна або декілька осіб наділялися кількома позовами для захисту одного і того ж права, наприклад, власності. Право вибору належало позивачеві. Проте задоволення вимоги за одним позовом з конкуруючих знесилювало вимоги за іншими, оскільки не допускалося двічі задовольняти одну й ту ж вимогу. Але якщо за одним позовом вимога задовольнялася лише частково (не повністю), то в такому разі дозволялося заявляти другий позов.

Проте в окремих випадках для захисту одних і тих же відносин, які захищалися кількома позовами, допускалося одночасне подання двох позовів. У такому разі мала місце *кумулятивна конкуренція*. Якщо ж позивачеві дозволялося заявляти лише один з кількох позовів

за вибором, то мала місце *альтернативна конкуренція*. Прикладом кумулятивної конкуренції може бути **furtum**, коли потерпілий мав право позову на витребування викраденої речі (нештрафний позов) і штрафний позов з **furtum**. Залежно від виду останньої визначався розмір штрафу, тобто заявлялися обидва позови. Проте для витребування викраденої речі міг бути заявлений лише один з нештрафних позовів.

Штрафні позови мали суворо особистий характер. Вони не переходили в спадщину і не допускали процесуального представництва на боці відповідача.

2. Судове рішення

Судове рішення (**judicatum**) відіграло важливу роль у фіксації результатів розгляду позову, слугуючи, крім того, основою для подальшого розвитку процесу захисту суб'єктивного цивільного права.

Отже насамперед, судове рішення мало містити присуд щодо виправданості вимог позивача і визначення юридичної долі речей, які складали предмет спору.

За загальним правилом, судовий розгляд спору завершувався присудженням позивачу певної частини спірної речі (у справах про розділ спільної власності або спадщини) або присудженням відповідача до сплати певної грошової суми (в усіх інших справах). Іншими словами відповідальність відповідача виражалася у грошовій сумі, мала грошовий характер. Це – специфічна особливість римського процесу.

Проте в імператорський період відступили від принципу обов'язкової грошової кондемнації. Якщо предметом спору була певна річ, то й відповідач присуджувався до видачі цієї речі.

Рішення судді мало чітко відповідати вказівкам формули. Воно, як правило, виголошувалося в усній формі.

Якщо процес завершувався оголошенням рішення судді, воно погашало процес взагалі, тобто він не міг бути повторений. Рішення визнавалося за істину в даному спорі¹⁵⁴ і мало обов'язкову силу для сторін, що було його характерною рисою, як акту тлумачення і застосування норми права.

У разі заперечення відповідачем законної сили судового рішення, він міг захищатися проти нього. У класичний період за наявності

¹⁵⁴ Дігести. 5.1.25

поважних причин відповідач міг просити у претора реституції. В імператорський період судові рішення можна було оскаржити до вищої інстанції (апеляція). Проте якщо вища інстанція залишала скаргу без задоволення, то відповідач присуджувався до відповідальності в подвійному розмірі. При ухиленні відповідача від виконання судового рішення позивач мав право здійснити примусове стягнення.

При легісакційному процесі відповідальність могла бути особистою – відповідача тримали під арештом до сплати боргу або до його відпрацювання. Пізніше відповідальність стала майновою. В цьому разі кредитори вводилися у володіння. Через деякий час майно боржника продавалося з аукціону. Покупець цього майна ставав його власником і боржником кредиторів відповідача.

3. Позовна давність

Сплив великого строку після правопорушення породжує певні негативні наслідки і в судочинстві. За давністю важко встановити дійсні обставини справи – втрачені документи, померли чи виїхали свідки, забуті окремі факти тощо. Зовсім інша справа, коли позивач звертається за захистом свого порушеного права відразу чи протягом нетривалого строку після правопорушення. Крім того, якщо позивач тривалий час не звертається за захистом свого права, це породжує невизначеність у правових відносинах, в цивільному обігу. Наприклад, до покупця звернулася третя особа, стверджуючи, що куплена нею річ належить їй на праві власності. Проте активних дій ця третя особа не проявляє (позову не подає). Покупець, між тим, купив річ для подарунка, а тепер не знає, як бути. Невизначеність породжувала нестабільність цивільного обігу, чого не можна допускати. Тому з давніх часів строки в майнових спорах – необхідний елемент цивільного судочинства.

Строки в праві мають різне значення і в інших правовідносинах. В одних випадках час може породжувати правовий захист, в інших – погашати. Сплив певного часу перетворює факт в право (набувальна давність), проте він і гасить право (позовна давність). Час надає право одному, водночас позбавляючи права іншого.

Поміж часово-правових категорій в судочинстві найбільшого значення набула *позовна давність* – встановлений законом строк для захисту порушеного права в суді. Як правова категорія у римському праві вона виникла досить пізно, класичне римське право цього по-

няття не знало. За тих часів були законні строки для деяких позовів, з яких поступово розвинулась й позовна давність. Законні строки погашали саме матеріальне право, отже, право на захист його в суді. Вони були не довгочасними.

Основна відмінність законних строків від позовної давності полягала в тому, що:

1. Законні строки менш тривалі – один рік для спорів про рухоме і два роки в спорах про нерухоме майно. Позовна давність – 30 років.

2. Сплив законного строку погашав не тільки право на захист, а й саме матеріальне право. Наприклад, у спорі про право власності зі спливом законного строку власник втрачав як право на захист, так і право власності на спірну річ. Із спливом позовної давності власник втрачав право на судовий захист свого права власності, проте він не втрачав самого права власності.

3. Законні строки не переривались і не призупинялись. Позовна давність могла призупинитися й перерватися.

Спочатку цивільні позови ніякою давністю не обмежувалися – доки, поки існувало саме право, існувало й право на позов, тобто на судовий захист. Однак вже претори внаслідок викладених вище причин обмежують право на захист строком в один рік (строк повноважень самого претора). Потім були встановлені строкові обмеження для деяких цивільних позовів. І тільки в 424 р. імператор Теодосій II вводить спеціальні строки для погашення права на позов тривалістю 30 років. Згодом для деяких позовів (церкви, державні скарбниці та ін.) встановлюються триваліші строки – 40 років, для інших – коротші. Але основний строк позовної давності – 30 років.

Встановлення жорстких строків позовної давності потребувало точного визначення початку їх перебігу, що залежало від характеру правовідношення. В строкових договорах початком перебігу позовної давності вважався наступний день після спливу договірного строку. Наприклад, договір позики грошей був укладений на 5 років – з 01.01.80 р. до 01.01.85 р.н.е. Позовна давність починає свій перебіг з 02.01.85 р., проте якщо в договорі строк виконання не зазначений, то через 7 днів після заяви вимоги кредитора. В спорах про речеве право перебіг позовної давності починається з того часу, коли в суб'єкта речевого права (власника) виникає право на позов, тобто коли йому стає відомо, де знаходиться його річ.

Нормальний перебіг позовної давності може перериватися й призупинятися. Перерва настає з двох підстав: підтвердження боргу і звернення з позовом у встановленому порядку. Так, боржник, якому кредитор нагадав про необхідність виконати зобов'язання, своїм проханням про відстрочку виконання не тільки не заперечує наявності боргу, а й підтверджує його і тільки просить про відстрочку. Інший випадок перерви позовної давності – подача позову, який не був розглянутий судом внаслідок досягнення мирної угоди про ту саму відстрочку. В зазначених випадках позовна давність переривалась і починала свій перебіг спочатку. Час, що сплив до перерви, до уваги не приймається.

Призупинення на певний строк перебігу позовної давності може бути викликане певними обставинами, однак після усунення їх позовна давність триває. Строк, що минув після призупинення позовної давності, компенсується часом після її поновлення. У сумі він не повинен перевищувати строку позовної давності. Призупинення позовної давності могло мати місце у випадках військових дій, епідемії, неповноліття правомочної особи та за інших обставин, що були перепорою для звернення з позовом.

Сплив строку позовної давності тягнув погашення права на позов, однак не припиняв права вимоги чи права на річ. Спірне право продовжувало існувати, проте воно вже позбавлене захисту з боку держави. Отже, виконання зобов'язання після спливу строку позовної давності (наприклад, повернення боргу) вважається виконанням належного, оскільки саме право існує, хоча й позбавлене захисту позовом. Наприклад, якщо йдеться про спірне зобов'язання, то воно зберігає силу і після спливу строку позовної давності, проте позбавляється позовного захисту. Такі зобов'язання дістали назву *натуральних*.

4. Спеціальні засоби преторського захисту

Крім позовного захисту порушених прав, були введені найрізноманітніші форми непозовного захисту від правопорушень. Вони ґрунтувалися на положеннях магістратів і були виразом адміністративної влади. За своєю природою це були адміністративні форми захисту суб'єктивних цивільних прав. Серед них розрізняли інтердикти, стипуляції, введення у володіння і поновлення в первісний стан

Інтердикти (розпорядження претора, яким він забороняв здійснювати які-небудь протиправні дії) спочатку адресувалися конкретним

особам, а потім проголошувались як загальнообов'язкове правило. Вони широко застосовувались як правовий засіб проти самоуправності – претор віддавав розпорядження противній стороні: не робити насильства (**vim fieri veto**). Самоуправність в давні часи найчастіше виявлялась з приводу володільницьких відносин. Внаслідок цього і виникли володільницькі інтердикти, створені для захисту фактичного володіння речами. Вони поділялись на інтердикти, які захищали наявне володіння від посягань третіх осіб: інтердикти про повернення втраченого володіння тощо.

Стипуляція – обіцянка заплатити певну суму або зробити що-небудь: проголошувалась в урочистій обстановці у відповідь на конкретно поставлене питання. Найчастіше такі публічні обіцянки були формою забезпечення виконання вже існуючих зобов'язань чи упередження можливих негативних наслідків. Наприклад, будинку сусіда загрожує обвал, що може заподіяти шкоду заявнику. Останній звертається до претора з проханням зажадати від сусіда обіцянки відшкодувати шкоду, якщо вона настане.

Введення у володіння здійснюється за розпорядженням претора чи для забезпечення схоронності певного майна, чи для виконання певних дій. Введення могло здійснюватися над цілим майном, на певну річ, наприклад введення у володіння спадковим майном з метою забезпечення виконання заповідальних відказів.

Поновлення в первісний стан (restitutio in integrum). У деяких випадках правові наслідки, що виявилися вже після здійсненого юридичного факту, не вигідні або навіть шкідливі для однієї із сторін правочину. Наприклад, неповнолітній, не маючи достатнього досвіду, уклав не вигідний для себе договір купівлі-продажу будинку, що призвело до переплати в ціні (будинок був недобудований, мав інші неприховані чи приховані недоліки). В такому випадку необхідно виправити несправедливе становище. Претори створили для цього **restitutio in integrum** – поновлення в первісний стан. Сторона, для якої настали негативні наслідки укладеного договору, звертається до претора з проханням визнати факт укладення договору, що породив негативні наслідки, недійсним. На підставі своєї влади претор визнає недійсність юридичного факту (укладення договору) і поновлює сторони в становищі, в якому вони знаходилися до укладення договору

(повертає покупцю виплачену ціну, а продавцю – продану річ). Це і є поновленням в первісний стан

Реституція застосовувалася у певних випадках: неповнолітність однієї із сторін (**minor aetas**), обман (**dolus**), помилка (**error**), погроза (**metus**), відсутність однієї із сторін (**absentia iusta**). Для застосування реституції вимагалися дві умови: наявність шкоди у потерпілого: строк застосування (не більше року після настання юридичного факту, що дав підставу для застосування реституції).

Питання для самоперевірки:

1. Actio – це...
2. Перерахуйте найбільш поширені позови, які наводилися в преторських едиктах.
3. Яку роль позовна давність відігравала в судочинстві?
4. Назвіть основні відмінності законних строків від позовної давності.
5. Які спеціальні засоби преторського захисту Ви можете назвати?
6. В чому полягала стимуляція?
7. Яким чином відбувалося повернення в первісний стан?

Тема 9 РЕЦЕПЦІЯ РИМСЬКОГО ПРИВАТНОГО ПРАВА

1. Поняття, види та типи рецепції римського приватного права

Термін «рецепція» має декілька значень. У мистецтві, культурі, суспільних науках його трактують як запозичення даним суспільством соціологічних і культурних форм, що виникли у іншій країні або в іншу епоху або як сприйняття одного культурного явища, однієї культури очима – іншої.

Стосовно права рецепція – це відродження системи права, яка існувала раніше. Саме це є ключовим моментом у визначенні цього поняття.

Визначення рецепції приватного права як складового елементу загального процесу відродження має принципове значення для її розуміння та характеристики¹⁵⁵.

Виправданість рецепції римського права на Заході, як свідомого запозичення його положень спочатку державами варварів, а з тим і більш пізніми правовими системами не викликала у науковців і практиків-правознавців сумнівів, оскільки очевидними були потреби подолання недостатньої розвиненості власного законодавства та прагнення перейняти досягнення більш високої римської культури. Разом із тим, хоча рецепція римського права у Західній Європі в ранньому Середньовіччі мала місце, але у кінцевому результаті була приречена на невдачу внаслідок відсутності відповідного світогляду, філософського та морально-етичного підґрунтя.¹⁵⁶

У пізньому Середньовіччі методологічним підґрунтям розуміння рецепції римського права стали погляди Томи Аквінату та його наступників – прихильників юснатуралізму.¹⁵⁷ Їхні уявлення про спів-

¹⁵⁵Харитонов С. О. Рецепція римського приватного права: теоретичні та історико-правові аспекти. Дис. ... докт. юрид. наук. Одеса, 1997. С. 15.

¹⁵⁶Харитонов С., Харитонova О. Від осмислення рецепції римського права — до формування загальної теорії взаємодії правових систем. *Право України*. 2014. № 1. С. 274–297.

¹⁵⁷Рабінович С. П. Юснатуралізм у приватному праві (західноєвропейська традиція): К.: Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва НАПрН України, 2010. 136 с.; Рабінович С. П. Юснатуралізм у філософії права:

відношення природного (божественного) права та людських законів, а також про те, що дотримуватись слід лише тих світських законів, що не суперечать закону природному, були підґрунтям рецепції римського права, зокрема, у формі практичного застосування.

Зауважимо, що рецепція римського права відбувалася не лише у Середньовічній Західній Європі, але неодноразово повторювалась у контексті загальних відроджень античних цивілізацій як на Заході, так і на Сході Європи. При цьому відповідно до особливостей цих локальних цивілізацій вона набувала специфічних рис, що дає підстави для розрізнення Візантійського та Західного типів рецепції римського права, яким властиве переважання певного методологічного підґрунтя, форм, кінцевого результату.

Загалом рецепції римського права оцінюють як явище, що відображає вплив цієї «материнської» правової системи на право більш пізнього часу, результатом чого є формування та удосконалення європейських правових систем.

Існування ґрунтовних наукових розвідок впливу римського права (особливо, приватного) на формування наступних правових систем стало основою формування цілісної наукової теорії рецепції права, положення якої ґрунтуються на наступних базових засадах.

З погляду загальної теорії юриспруденції рецепція права характеризується, «як засіб вдосконалення правової системи, як однобічний, добровільний процес запозичення, сприйняття і подальшого пристосування до умов певної країни більш розвинутого права, створеного в інший момент часу або в іншій державі, з метою вдосконалення та поліпшення дії власної правової системи. Це складне явище, що містить у собі процеси спадкоємності, сприйняття, повторюваності й запозичення правових форм з інших правових систем в силу їх історичної та культурної однорідності. Тому рецепцію важливо сприймати як закономірний процес перенесення, засвоєння, збереження та використання правовими системами нових елементів».¹⁵⁸

Зауважимо існування прагнення максимально розширити поняття рецепції права, позначаючи ним «у широкому значенні» кожний випадок взаємодії правових систем. Однак розширення обсягу цього

монографія. К.: Право України: Х.: Право, 2013. 368 с. (наук.зб. «Академічні правові дослідження». Дод. до юрид. журн. «Право України»; вип. 35.

¹⁵⁸ Мельник З. П.. Рецепція права як засіб вдосконалення правової системи (теоретико-правовий аспект): автореф. дис... канд... наук: К., 2009. С. 6, 10.

поняття є невинуватеним, оскільки порушує правило «лезо Оками». Враховуючи коріння терміну «рецепція», виправданим є вживати його саме стосовно випадків «відродження» елементів минулих правових систем у процесі історичного розвитку людства. У такому випадку йдеться про «наступність права».

Цивілізації є динамічними утвореннями еволюційного типу, розвиток яких пояснюють за допомогою концепції циклічного розвитку цивілізацій, яка ґрунтується на припущенні про повторюваність схожих фаз розвитку його культури.

Найбільшої популярності циклічна теорія історичного розвитку досягла після видання Освальдом Шпенглером у 1918, 1922 рр. праці *Der Untergang des Abendlandes* – «Присмерк Західного Світу» (назву згаданої книги Шпенглера часто перекладають – «Присмерк/Сутінки/Занепад/ Європи»¹⁵⁹, але сам О. Шпенглер вів мову у цій книзі не про Європу, а, відносив до «Abendlandes» США і Канаду¹⁶⁰). У згаданій книзі Освальда Шпенглера сформулював і обґрунтував ідеї повторюваності культурно-історичних типів, споріднених за структурою, та поліциклічності історичного процесу.

Пізніше А. Дж. Тойнбі обґрунтував припущення про визначальну роль для історичних розвідок категорій простору-часу та розгляд історичного процесу як викликів історії та відповідей людства, що забезпечує прорив у майбутнє. Виклик, який залишився без відповіді, повторюється знову, але нездатність суспільства внаслідок втрати творчих сил, енергії тощо відповісти на виклик позбавляє його життєздатності і врешті-решт зумовлює його зникнення з історичної арени. Цивілізації проходять стадії зародження, розвитку, занепаду, розпаду.

¹⁵⁹ Присмерк Європи. Матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії. https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D1%80%D0%B8%D1%81%D0%BC%D0%B5%D1%80%D0%BA_%D0%84%D0%B2%D1%80%D0%BE%D0%BF%D0%B8; Сиротова А. А. Аналіз цивілізаційної концепції розвитку людства О. Шпенглера. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Ужгород, 2005. № 2. С. 82–90.

¹⁶⁰ Тарас Лютий. Чи настає кінець Західного світу? 15 Травня 2023. URL: <https://tyzhden.ua/chy-nastaie-kinets-zakhidnoho-svitu/>; Семчук Н. О., Варава І. П. Погляди Освальда Шпенглера на сутність права та юриспруденцію. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2019 № 42 том 1. С. 9.

Саме при розпаді цивілізацій зростають і стають визначальними їхні контакти у просторі та у часі.¹⁶¹

Таким чином, маємо справу з «цивілізаційними циклами», тривалість яких, на нашу думку, становить близько п'ятисот років (хоча тут можливі коливання). Цикл складається з чотирьох фаз: переоцінка цінностей (відбір, збереження, відкидання надбань попередньої культури), стагнація (занепад або застій, протягом якого, однак, йде набирання сил), відродження (насамперед, у гуманітарній, духовній сфері, можливо також – у економічній, але не обов'язково), реакція на відродження (зазвичай пов'язана з відступом назад у різних галузях культури).

Викладені положення набувають методологічного значення для оцінки наступності правових систем, якщо враховувати місце права у структурі культури (цивілізації), де воно виступає не лише як елемент соціально-політичного устрою, але й як носій вищих принципів, цінностей, гуманістичних засад цивілізації, як складова частина духовного світу людини та її світогляду. Право виникає у невід'ємному зв'язку з релігією; потім набирає усе більшої соціально-політичної ваги, а відтак вимагає філософського та фахового правничого осмислення і обґрунтування; і нарешті – стає елементом суспільної та індивідуальної свідомості у контексті розвитку відповідної цивілізації. Оскільки процес цей є повторюваним, як повторювані цикли цивілізацій, то й відбуваються рецепції права.¹⁶²

Отже, ключовим моментом характеристики рецепції права є розуміння її як частини загального процесу відроджень-контактів між живою цивілізацією та цивілізацією, що пішла в минуле. Об'єктивно вона не може не бути повторюваним явищем, що зумовлено циклічним характером розвитку цивілізацій, повторюванням відроджень-занепадів. Оскільки відродження надбань однієї культури іншою цивілізацією не унікальна подія, а історичний процес, що повторюється, то й рецепція права є явищем повторюваним.

З урахуванням викладеного, рецепція права розуміється як відродження, сприйняття духу, ідей і головних засад та основних положень права попередніх цивілізацій наступними цивілізаціями на певному

¹⁶¹ Тойнбі А. Дж. Дослідження історії. У 2-х т. Т. 1. К., 1998. – С. 59 та наст.

¹⁶² Харитонов Є., Харитонova О. Від осмислення рецепції римського права – до формування загальної теорії взаємодії правових систем. *Право України*. 2014. № 1. С. 274–297.

етапі їхнього розвитку у контексті загального процесу циклічних відроджень При цьому йдеться не про запозичення тексту юридичних норм, інститутів тощо, а про сприйняття основних категорій, засад, концепцій.

У залежності від особливостей розвитку локальної цивілізації, країни чи групи країн рецепція може мати різне зовнішнє вираження. Вона можлива у формі вивчення та засвоєння юристами, котрі застосовують право, або є розробниками проєктів законів головних засад римського права. При цьому спеціальні (кодифікаційні) акти можуть не прийматись, але дух, ідеї рецепованої системи права глибоко проникають у правову систему, яка є реципієнтом.

Виокремлюють такі форми рецепції права як вивчення в навчальних закладах як юридичної загальноосвітньої дисципліни з метою формування світогляду майбутніх правників; вивчення права, зокрема, римського, як надбання культури; дослідження, аналіз та коментування юридичних джерел; безпосереднє застосування норм та положень норм раніше чинного права; використання норм позитивного права як взірця при створенні нормативних актів (особливо при реалізації кодифікаційних проєктів); використання методики створення нормативних актів або їхнього застосування; сприйняття та використання головних засад, ідей та категорій, накопичених попередніми системами права. Реально рецепція майже ніколи не відбувається в якійсь одній формі. Найчастіше має місце сполучення кількох форм з переважанням якоїсь з них.

Рецепція римського приватного права може бути різних видів. Вона не обов'язково має умовою прямий, безпосередній контакт з культурою(правовою системою)-донором. Ідеї права, окремі його положення, рішення досить часто рецинуються опосередковано, шляхом запозичення ідей з правової системи країни, де рецепція вже відбулася раніше («вторинна» або «похідна» рецепція).

Рецепція права може бути явною або латентною. Остання відбувається у тих випадках, коли запозичення певних ідей, або якихось засад, принципових рішень тощо зроблено у процесі правотворення фактично на підґрунті вже відомої раніше системи права, але з виголошенням принципово іншого підходу. Такий вид рецепції зустрічається у країнах, де панувала соціалістична концепція права, котра відкидає у цілому чи у визначенні принципів суть та головні ідеї

права. У цьому разі, якщо запозичення й відбувається, то офіційно зазвичай заперечується.¹⁶³

Доцільно також розрізняти Східноєвропейський (Візантійський) та Західноєвропейський типи рецепції римського права.

Східноєвропейський (Візантійський) тип рецепції характеризується такими рисами:

- ґрунтується на одній, чітко встановленій ідеологічній максимі,
- не має, як правило, глибокої науково-теоретичної бази,
- провадиться «за ініціативою зверху»;
- обмежується кількома видами форм рецепції, найчастіше – обранням зразків для наслідування.

Західно-Європейський тип рецепції:

- ґрунтується на плюралізмі політичних та правових думок,
- має надійне методологічне підґрунття (теоретичну базу),
- є компромісом дії різних політичних, економічних, соціальних сил,
- відбувається внаслідок «ініціативи знизу» (як реалізація соціальних, культурних, економічних та ін. потреб).

2. Рецепція римського права і європейські системи приватного права

Характерними рисами приватного права є: визнання пріоритетності інтересів окремої (приватної) особи, іншими словами – «суверенітету індивіда»; юридична рівність учасників відповідних відносин; ініціативність сторін при встановленні правових відносин; вільний розсуд при виборі правил поведінки, прямо не заборонених законодавством; позовний порядок захисту інтересів суб'єктів в суді тощо.

Класифікація систем приватного права має не лише теоретичне, а й практичне значення, оскільки від цього залежить в кінцевому підсумку вибір орієнтирів при формуванні чи реформуванні власної концепції цивільного права, вдосконалення відповідного законодавства і практики його застосування.

При класифікації мають бути враховані: 1) сутність самого феномену права як елементу культури (цивілізації); 2) доцільність окремих класифікацій правових систем взагалі і систем приватного права; 3) необхідність відмовитися від спроб класифікації правових

¹⁶³ Харитонов Є. О. Латентна рецепція римського приватного права у радянському праві. *Часопис цивілістики*. 2007. № 5. С. 9–12, 14.

систем в одній площині. Треба також переглянути систему критеріїв, з метою знайти головні – ті, що справляють вирішальний вплив на розвиток національних правових систем чи певну їхню сукупність, і ті, що відіграють другорядну роль, слугуючи підставами класифікації «другого рівня».

При визначенні взаємозв'язку категорій «цивілізація» і «право» необхідно відмовитись від спрощеного матеріалістичного підходу, згідно якому право є лише ідеологічною надбудовою до матеріального базису – певного типу виробничих відносин, разом з якими воно народжується і відмирає.

Натомість виправданим є розуміння права як елементу цивілізацій, – етапу в історії людства, який характеризується певним рівнем потреб, знань, навичок та інтересів людини, способом виробництва, устроєм суспільних відносин, рівнем духовного розвитку. Зміна світових цивілізацій відображає поступальний рух історичного процесу, саморозвиток людства.

Цивілізацію (культуру) можна схематично розглядати як будівлю, що складається з чотирьох «поверхів»: перший – людина; другий – спосіб виробництва; третій – соціально-політичний устрій; четвертий – суспільна свідомість (духовний світ). У цій «будівлі» праву належить одне з провідних місць: воно одночасно є елементом соціально-політичного устрою і елементом суспільної свідомості, складовою духовного світу людини та її світогляду.

Кожній локальній цивілізації відповідає своя правова система, яка формується на основі власних моральних цінностей, зазнаючи впливу права інших цивілізацій під час його рецепції. Це називається «традицією права».

Типологія правових систем, як таких, і систем приватного права можуть не співпадати, що пов'язано з різними уявленнями про право взагалі і неоднаковою питомою вагою приватноправового елементу в різних цивілізаціях. Скажімо, у цивілізаціях Східних, традиційних приватне право не відіграло і не відіграє такої помітної ролі, як на Заході. Тут визначається не стільки статус приватної особи, скільки її майнові взаємини з іншими особами, державою та громадою. Тому тут варто вести мову не про приватне, а про цивільне право, що регулює взаємини учасників цивільних (торгових) відносин. Цю обставину слід враховувати, класифікуючи систем приватного права у Європі.

При цьому слід відмовитися від спроби класифікації правових систем в одній площині, маючи на увазі, що йдеться про феномен, який існує у різних часових і просторових координатах та на різних рівнях. З врахуванням цієї обставини може бути вибудована загальна структура права, ієрархія елементів котрої виглядає таким чином.

Основною ланкою класифікації є національна правова система, котру можна визначити як конкретно-історичний комплекс взаємопов'язаних юридичних засобів та явищ, а також пануючої правова ідеологія окремої держави (країни).

Національні (первісні) правові системи, що мають спільні ознаки, об'єднуються у правові родини. Поміж таких ознак називають характер джерел, подібність судової системи, структури права, спільність історичного розвитку тощо. Проте, визначальною є інша риса – однакові світоглядні засади, котрими визначаються усі інші властивості права: взаємини особи і громади, правова доктрина держави, особливості концепцій окремих галузей права, судоустрій і судочинство тощо.

Вищою ланкою класифікації є **«традиція права»**, котра відображає взаємозв'язок права з певною локальною цивілізацією і у цьому значенні може трактуватися як правові цінності, категорії, інститути, норми, які протягом сторіч свідомо передаються від покоління до покоління у певній цивілізації (культурі).

Співвідношення елементів загальної структури права можна розглядати під різними кутами зору.

Так, визначаючи національну систему права як первісну, основну ланку, можна вибудовувати класифікацію, рухаючись «знизу вгору»: національна правова система – правова родина – традиція права – право взагалі.

Разом із тим, при класифікації може бути і рух «зверху вниз»: право – традиції права – родини права – первісні (національні) правові системи.

Вибір того чи іншого шляху залежить від характеру дослідження.

Так, галузі історичної компаративістики, при класифікації правових систем періоду формування права, перевагу варто надавати першому шляху. Це пояснюється тим, що локальні цивілізації ще тільки формуються або перебувають у стані трансформацій; релігії, а з ними і право, мають місцевий або ж локальний характер; поняття правових родин у сучасному розумінні ще тяж практично не існує тощо.

Але при дослідженнях типології права у галузі сучасної компаративістики пріоритети змінюються. Існує поняття загальнолюдської та локальних цивілізацій і властивого їм феномену права. Склалося уявлення про світові та локальні релігії. Відбувся чи відбувається процес взаємодії різних національних правових систем. Ці та інші процеси дають змогу провести класифікацію систем права, як цілісного явища, що зумовлює доцільність руху «зверху вниз».

Ще більшою мірою це стосується класифікацій приватного права, котре є наднаціональною системою права, і отже може «виروشуватися» з первісних ланок національного права лише на етапі свого формування, існуючи наразі як абстрактне явище, що має самоцінність.

Отже, рівні класифікації виглядають так: 1) право, як феномен світової цивілізації поділяється на традиції права, 2) традиції права поділяються на правові родини, 3) правові родини групують у собі національні (первісні) системи права.

З врахуванням викладених положень можна виокремити дві традиції приватного права Європи що відповідають двом локальним Європейським цивілізаціям: 1) Західноєвропейську; 2) Східноєвропейську (Візантійську).

«Західна європейська традиція» права – це взяті у динаміці правові цінності, категорії та інститути, що іманентно властиві західноєвропейській локальній цивілізації, ґрунтуються на світогляді, культурі і ментальності Західного світу, що веде родовід від Грецької та Римської Античності.

Під **«Східною європейською традицією права»** розуміють закономірний процес формування і розвитку права у народів, груп, етносів, що належать до східноєвропейської цивілізації; тих, які входили в так зване «Візантійське співтовариство націй» або зараз є спадкоємцями «Духу Візантії», вираженому у догматах православної гілки християнства.¹⁶⁴

Обидві європейські традиції права є «дочірніми» щодо «материнської» – Римського приватного права, яке являє собою елемент Античної цивілізації, уособлюючи вищі досягнення Античного права. Їхня «спорідненість» проявляється, насамперед, у явищі рецепції римського права, що надає йому характеру універсальності, загаль-

¹⁶⁴Харитонов Є. О. Історія приватного права Європи: Східна традиція. Одеса, 2000.

ності для Європейських цивілізацій. Тому Римське приватне право за своєю «цивілізаційною» характеристикою є не просто елементом Античності (як, наприклад, давньогрецьке право), але й загальною системою (першою за часом традицією) європейського приватного права, що відповідає попередньому витку світової цивілізації. Нова загальна система (правова традиція) формується зараз у вигляді уніфікованого права Європи.

У кінцевому підсумку, маємо справу з трьома традиціями приватного права Європи, що існують у двох площинах:

1) Римське приватне право як «материнське» – елемент минулої цивілізації – універсальне, загальне право, попередник і своєрідний камертон більш пізніх традицій європейського права;

2) Західноєвропейська та Східноєвропейська традиції приватного права – у правовому сенсі «дочірні» щодо римського; ті, що існують і продовжують розвиватися й зараз як елементи відповідних локальних цивілізацій.

Однак, виокремлення систем (традицій) приватного права відповідно до світових і локальних цивілізацій, очевидно, є недостатнім, оскільки всередині кожної з них існують згадані вище підсистеми (правові родини¹⁶⁵), що мають спільні особливості розуміння права, формування нормативного масиву, уявлень про правопорядок та засоби його забезпечення тощо. Відтак, щоб провести класифікацію приватного права до кінця, доцільним здається використання згаданих вище критеріїв різного рівня.

До критеріїв класифікації першого рівня (макрорівня) належить **тип цивілізації**, що зумовлює існування певної традиції права.

Критерієм класифікації другого рівня є **відмінності світогляду в межах традиції**, а відтак – концепції взаємовідносин держави і приватної особи, чим визначається тип родини права. Поряд з ними можна назвати ще одну групу критеріїв: такі, як згадані вище, особливості правового стилю тощо. Особливість їх полягає в тому, що вони є не підставою поділу, а навпаки – критеріями віднесення первісних (національних) правових систем до тієї чи іншої правової родини.

¹⁶⁵ В українській юридичній літературі часто вживається вираз, аналогічний російському – «правова сім'я». Але для української термінології більш точним є вираз «правова родина».

Отже, традиція права залежить від типу цивілізації. У свою чергу тип цивілізації визначається у залежності від світогляду, котрий історично найчастіше втілюється в релігії або в системі морально-етичних поглядів, що заміняє собою релігію (наприклад, комуністична ідея, котра певною мірою змагалася з православ'ям, насамперед, у Східноєвропейській локальній цивілізації). Як зазначалося вище, за цим критерієм в Європі можна виділити Західноєвропейську та Східноєвропейську традиції права.

Подальший поділ залежить від відмінностей у світогляді, а відтак у доктрині права, що є визначальними для характеристики **родини права**.

Для Західноєвропейської традиції права це світоглядні відмінності, які втілилися у католицизмі, протестантстві та англіканстві, а відтак зумовили особливості трактування морально-етичних категорій, визначення їх цінності, а відтак – доцільність виокремлення романської, германської та англосаксонської родин права.¹⁶⁶

Для Східноєвропейської традиції права це існування гілок православ'я (ортодоксального та поміркованого) та відповідних нюансів у визначенні взаємин особи і суспільства, що зумовлює виокремлення східноєвропейської та центрально-східноєвропейської родин права.

Кожна з вказаних родин має свої характерні особливості, зумовлені названими обставинами, що в процесі розвитку традиції права сформували відповідні правові доктрини, у тому числі, сприйняття приватного права.

Так, для **Романської родини приватного права** є характерним визнання поділу права на приватне і публічне, де приватне право розглядається як таке, що стосується тільки інтересів приватних, юридично рівних осіб, а публічне право служить, передусім, інтересам суспільства і держави в цілому. Для цієї родини приватного права характерним є визнання доцільності створення кодифікованих актів, а одним з важливих джерел (чинників) формування змісту правових норм є рецепція ідей, основних принципів та інститутів римського приватного права.

Для **Германської родини приватного права**, як і для романської, є характерним розмежування публічно-правових і приватноправових

¹⁶⁶Харитонов Є. О. Характерні риси Західної традиції приватного права. *Вісник Академії правових наук України*. 2001 № 2 (25). С. 141–149.

інтересів, дуалізм приватного права, а також визнання доцільності існування кодифікованих актів.

Разом з тим, германська родина має істотні відмінності, до яких належать: значна питома вага публічно-правових елементів в регулюванні відносин між приватними особами; принципово інший підхід до визначення структури цивільного права. На відміну від інституційної системи побудови цивільного права германська родина приватного права має основою так звану «пандектну систему», що є продуктом творчості середньовічних німецьких коментаторів римського права. На германську родину приватного права істотний вплив спричинила рецепція римського приватного права у формі вивчення і коментування римських першоджерел, а також у формі прямого застосування норм римського права судовими органами, що була поширена у середні віки.

В основі **Англосаксонської родини приватного права** лежить загальне право (результат діяльності королівських судів), право справедливості (наслідок дій суду канцлера) і статутне право (акти, видані парламентом). Для цієї правової доктрини характерною є заперечення необхідності існування кодифікованих актів цивільного законодавства. Їх замінюють закони з окремих питань і судова практика, що складає прецедентне право. Концепція англосаксонської родини права визначається провідним значенням прецедентного права: відсутність стрункої закінченої системи законодавчих актів замінені узагальненням окремих прецедентів, формуванням правових норм на основі конкретних казусів.¹⁶⁷

Існує точка зору, що англосаксонська родина уникла рецепції римського приватного права. Проте римське право вплинуло і на цю правову родину, але специфічним чином: вона запозичила казуїстичну методологію правотворчості римських правознавців

Східноєвропейська традиція приватного права, як зазначалося, поділяється на східноєвропейську та центрально-східноєвропейську родини приватного права

Для **Східноєвропейської родини** приватного права характерною є відсутність чіткого поділу права на приватне і публічне. У цивільному праві дуже сильний вплив публічно-правових елементів, має місце надання державним інституціям пільг і переваг, обмеження

¹⁶⁷ Харитонов Є. О. *Форми та види рецепції римського права у англосаксонській правовій системі. Актуальні проблеми держави і права*. 2003. Вип. 17. С. 36.

прав приватної особи тощо. Кодекси супроводяться величезною кількістю підзаконних актів, які нерідко їх змінюють і доповнюють. Для юриспруденції характерні слабкість юридичних традицій і відчуття права, що часом веде до переважання концепцій застосування при регулюванні торгівельного (цивільного) обігу так званих організаційно-правових засобів. Структура цивільного права тут є близькою до пандектної, але з деякими варіаціями (наприклад, за сферу цивільно-правового регулювання виводиться сімейне право, але вводиться право авторське тощо).

Помітний вплив на структуру і зміст цієї родини права спричинило візантійське (грецько-римське) право, пряма або завуальована рецепція якого мала місце в країнах, що належать до цієї групи.

Центрально-східноєвропейська родина приватного права формувалася паралельно з романською і германською (хоча і в іншій локальній цивілізації), внаслідок чого має ряд спільних рис, як з першою, так і з другою. Зокрема, є характерним наявність цивільних кодексів в державах, що відносяться до цієї групи; переважання законодавчих актів над судовою практикою. У більшості випадків структура Кодексів тяжіє до пандектної системи, проте, не відтворюючи в точності останню (як правило, сімейні відносини виводяться за сферу дії цивільного кодексу). Цій системі права притаманна міцна юридична традиція: право розглядається як одна з фундаментальних опор суспільства. В управлінні суспільством, його розвитку істотну роль відіграє корпус юристів. Разом з тим, на відміну від родин, що належать до західноєвропейської традиції права, тут відсутній поділ права на публічне і приватне, а в цивільному праві істотною є питома вага публічно-правових елементів.

Помітну роль в формуванні концепції права у цій родині зіграв опосередкований характер рецепції римського права. Тут вона, зазвичай, відбувалася шляхом запозичення правничих ідей і рішень через право західноєвропейських країн, де раніше вже відбулася рецепція.

Запропонована класифікація дозволяє більш повно врахувати значення світоглядних та морально-етичних засад в формуванні приватного права, різнобічний вплив Римського приватного права на сучасне право а також можливі тенденції розвитку майбутньої загальноєвропейської системи права.¹⁶⁸

¹⁶⁸ Харитонов Є. О. Рецепція римського права і європейські системи приватного права. *Актуальні проблеми держави і права*. 2002. Вип.13. С. 51–52.

3. Рецепція римського приватного права у Східній Європі

Перша рецепція римського приватного права відбулася у Візантії у VI ст.

Складовими внутрішньої політики імператора Юстиніана I, зокрема, були: проведення адміністративних реформ; здійснення економічних заходів, спрямованих на збільшення товарообігу та пожвавлення виробництва; обмеження земельної власності: впровадження єдності віри та віросповідання тощо. Це знайшло відображення у ліквідації останніх республіканських інституцій, посиленні влади імператора у авторитарній державі, що спиралась на величезний, централізований апарат управління. Окремі законодавчі акти спрямовані проти великих землевласників, вплив котрих іноді переростає у політичну владу, що суперечить імператорським уявленням щодо призначення державної влади. Разом із тим, обмеження прав великих землевласників супроводжуються заохоченням розвитку дрібного землеволодіння (шляхом встановлення податкових пільг тощо).

Юстиніан бореться за єдність віри та віросповідання, оскільки розглядає релігію як підґрунтя соціальної та етнічної єдності, опору політичної влади, для чого видає значну кількість указів (декретів), спрямованих на регулювання відносин у цій сфері.

«Надзавдання» відродження могутньої Римської імперії, яке ставив перед собою Юстиніан, зумовило й проведення робіт пор систематизації римського права. Його завдання у цій галузі можна сформулювати у вигляді слогану: «Через єдине право, як елемент єдиної культури, – до єдиної Римської імперії».

У результаті систематизації Юстиніана I, у кінцевому підсумку, було створено: Кодекс, Дігести, Інституції. Назва усіх цих актів доповнюється згадкою про ініціатора їх створення – «Кодексом Юстиніана» тощо.

Першим за часом було створено **Кодекс** – збірку імператорських конституцій. Спочатку малося на меті лише впорядкувати конституції, які накопичились за останні сто років, але потім Юстиніан змінив підхід, визначивши завдання більш широко: не лише обробка законодавства за останні століття, але й перегляд вже існуючих актів (кодексів).

7 лютого 528 року Юстиніан видав едикт, котрим оголосив склад комісії, а також визначив завдання останньої. Вона мала обробити матеріали, які увійшли до Кодексу Теодосія, виключити з нього те, що застаріло, а також доповнити його законодавчими актами більш пізнього періоду.

Кодекс другого, виправленого, видання був опублікований 18 листопада 534 року і набрав чинності 29 грудня того ж року.

Він містить близько 4600 конституцій, починаючи з Адріана. Найбільша кількість з них належить Адріану – 1200, Северам – 880, Юстиніану – 400. Усі конституції, що увійшли до його видання, набули сили, ті ж, які з нього були вилучені, втратили чинність.

Кодекс Юстиніана поділено на 12 книг. Питанням приватного права, у відведено книги з 2 по 8. 9 книга присвячена кримінальному праву, 10–12 – адміністративному.

Концепцію створення **Дігест** було визначено у конституції Юстиніана від 15 грудня 530 року «*Deo auctore*».

Згідно з нею усім авторитетам в галузі права минулого мала надаватись однакова увага, у старих працях комісія робити скорочення та замінити застарілі терміни новими, наступні коментарі не допускалися.

16 грудня 533 року комісія доповіла про завершення роботи (тобто пройшло рівно три роки з дня створення її), а 30 грудня 533 року Дігести набрали чинності.

Структурою Дігести у загальному вигляді нагадують Кодекс. Приблизно схожі вони й співвідношенням обсягу матеріалу з тією різницею, що питома вага норм приватного права тут ще більша. Чи не найбільша відмінність структури у тому, що Кодекс починався з церковного права, якого не було у Дігестах.

Ось як виглядає *структура Дігест* Юстиніана: книга I – загальні положення про право та державу, книги 2–46 присвячені питанням приватного права, матеріал тут розміщено за схемою преторського едикту, книги 47–48 – карне право та процес, книга 49 – оскарження, фінансове, військове право, книга 50 – муніципальне право, заключні положення.

Книги не мають власних найменувань, тоді як титули, на які поділяються книги, опоряджені заголовками, котрі у багатьох випадках відтворюють рубрики «постійного едикту». Титули, у свою

чергу, поділяються на фрагменти, кожен з яких є витягом з одного із творів одного з правників. Якоїсь субординації (за авторитетом, часом написання твору тощо) не прослідковується, але великі фрагменти для зручності поділено на параграфи. Кожен фрагмент починається з вказівки на те, хто є його автором і з якого твору взято фрагмент.

Особливістю Дігест є наявність у їхньому тексті інтерполяцій, тобто доповнень, змін або уточнень, зроблених у стародавніх текстах комісією за укладенням Дігест. Такі зміни текстів провадились на підставі вказівки Юстиніана, зроблених у конституції від 15 грудня 530 року, і мали метою пристосування застарілих положень до потреб практики Візантії.¹⁶⁹

Робота над **Інституціями** почалась протягом останнього року компіляції Дігест. Безпосередньо цим займались Трибоніан, Теофіл та Доротей. В основу Інституцій Юстиніана було покладено Інституції Гая. Порівняння оригінального тексту та переробки Комісії показує, що зміни й доповнення торкнулись, головним чином, тих положень, де були застарілі терміни або посилання на законодавчі акти, які втратили чинність. При висвітленні окремих питань використано Інституції Флорентіна, Марціана та Ульпіана.

Структура Інституцій виглядала таким чином: вступ і чотири книги: I – особи, II – речеві права, у тому числі спадкування за заповітом, III – спадкування за законом, загальні положення зобов'язань та контракти, IV – делікти та норми процесуального права, а також деякі положення публічного права. Книги поділено на титули, титули – на фрагменти.

Інституції вийшли друком навіть трохи раніше Дігест – 21 листопада 533 року, але набули чинності одночасно з ними.

Оскільки пізніше Кодекс, Дігести та Інституції було об'єднані середньовічними юристами у єдине зібрання – *Corpus juris civilis*, треба замислитися над тим, наскільки виправданим є таке об'єднання. Слід враховувати і те, що сам Юстиніан не мав на меті створення якогось єдиного «Суперкодексу».

Очевидно, вірним буде висновок, що під дахом *Зводу існували три самостійних законодавчих акти*, кожен з яких мав не лише особливі

¹⁶⁹ Харитонов Є. О. Особливості методології законодавчих робіт Юстиніана: історичний досвід для потреб сьогодення. *Римське право і сучасність*: матеріал. Міжнар. наук. конф. (Одеса, 24 травня 2013 р.) / За заг. ред. д.ю.н., проф. Є. О. Харитонova. Одеса.: Фенікс, 2013. С. 5–9.

джерела, але й своє особливе призначення: популярний виклад засад та основних положень приватного права (Інституції), зібрання вищих досягнень римсько-правової думки – скоріше, ідеальний закон, ніж норми позитивного права (Дігести), збірка законодавчих актів «повсякденного вжитку, прикладного характеру» – Кодекс.

Цим пояснюється і той факт, що видавши більше півтори сотні конституцій після другої редакції Кодексу, Юстиніан за тридцять років так і не спромігся на третю редакцію цього акту. У цьому просто не було практичної необхідності: систематизацію було завершено, підвалини нової правової системи закладено. Кожна частина Зводу фактично жила своїм життям: Інституції – навчали, Дігести – чекали свого часу. Кодекс – працював, обростаючи й доповнюючись новими нормами, які були реакцією на потреби сьогодення.

За сутнісними ознаками лише створення Кодексу Юстиніана може вважатись кодифікацією, оскільки остання припускає зведення актів законодавства у єдину збірку, нову не лише за формою, але й за змістом. При цьому норми переглядаються з точки зору переоцінки їх значення на новому етапі розвитку суспільства

Що стосується Дігест, то вони не були результатом перегляду чинного законодавства та його переоцінки. Крім того, створення Дігест не означало скасування розрізнених нормативних актів хоча б тому, що багато фрагментів належали правникам, не згаданим у законі «Про цитування», і отже не були нормами права. Вони стали такими лише після включення їх у Дігести.

Тому Дігести точніше оцінювати як компіляцію, визнавши, що вони є несамотійною науково-прикладною працею, побудованою на використанні чужих творів, за якою визнано силу закону.¹⁷⁰

Те саме можна сказати і про Інституції Юстиніана.

Якщо з врахуванням цих висновків тепер оцінити усю систематизацію Юстиніана, то її можна охарактеризувати як сукупність кодифікації (Кодекс) та спроби рецепції римського права (насамперед, приватного), яка проходила у формі компіляції з римських джерел (Дігести та Інституції). Тому вираз «кодифікація Юстиніана», який часом вживається у навчальній літературі,¹⁷¹ є неточним.

¹⁷⁰ Харитоновна Т. Є. Проблеми питання створення Дігест Юстиніана. *Актуальні проблеми держави і права*. 2002. Вип. 16. С. 184–187.

¹⁷¹ Основи римського приватного права: Підручник. За заг. ред. В. І. Борисової та Л. М. Баранової, Х.: Право, 2008. С. 25 та наст.

Саме ця перша спроба рецепції римського приватного права створили базу для його подальших рецепцій у різноманітних формах, в різних країнах, різних цивілізаціях.¹⁷²

Наприкінці IX ст. імператор Василь Македонянин почав переробку Зібрання Юстиніана з метою його вдосконалення, уніфікації та модернізації. Роботи було продовжено і завершено вже за правління його сина – Лева VI (Мудрого) на початку X століття. Наслідком їх було видання «Базилік» – збірки законодавства, що мала підґрунтям компіляцію Юстиніана. Складові частини Зводу було перероблено, перекладено грецькою мовою та об'єднано в один кодекс, поділений на 60 книг. За своєю сутністю вони можуть бути оцінені як парафраз Дігест, поєднаний з коментарями до Кодексу Юстиніана.

Законодавча діяльність наприкінці першого тисячоліття супроводжується активізацією наукових правничих розвідок. При цьому предметом їх є не лише положення чинного законодавства, тобто римське право у його візантійській інтерпретації, а й римське приватне право, як таке.

Можна виділити *три напрями роботи юриспруденції у Візантії* того часу.

Перші два безпосередньо пов'язані з впровадженням у життя положень чинного законодавства.

Один з них – бібліографічна, методична та ін. обробка Базилік, зокрема, це *Synopsis Basilicorum* – збірка коротких статей (витягів) з Базилік, розміщених за алфавітом, а також *Tipucitus* – вид предметного покажчика для Базилік, розроблений наприкінці XI ст. візантійським юристом Михайлом Патцесом.

Другий – створення посібників для засвоєння положень чинного законодавства, написаних на зразок Еклоги (наприклад, *Epanagoge aucta* – юридичний посібник, підготовлений у X ст.), скорочених збірок витягів із законодавчих актів – епітом тощо.

Нарешті *третья течія*, найбільш конструктивна з точки зору рецепції римського права, полягала у створенні схолій, тобто коментарів, написаних у вигляді приміток на полях книг, що містили юридичні тексти. Практично схоласти заклали підвалини порівняль-

¹⁷² Харитонova Т. Є. Систематизація Юстиніана як приклад рецепції римського права. *Актуальні проблеми держави і права*. 2004. Вип. 23. С. 140–144.

ного правознавства відносно класичного римського приватного права, відроджуючи при цьому його ідеї.

Останнім юридичним пам'ятником Візантійського права вважають видане близько 1345 року візантійським правознавцем (номофілактом) та суддею Константином Арменопулом «Шестикнижжя» (*Hexabiblos*), яке містило витяги цивільних та кримінально-правових норм з Базилік, зібрані у шести книгах.¹⁷³

4. Рецепція римського приватного права у Західній Європі

Перша рецепція римського приватного права у Західній Європі припадає на Раннє Середньовіччя: Головними чинниками запозичення положень римського права варварами у той час були недостатня розвиненість власного законодавства та стремління варварів перейняти досягнення більш високої римської культури.

Проникненню римського права у побут варварських королівств, що виникли на місці знищеної Західної Римської імперії, сприяло не лише усвідомлення його переваг над варварським законодавством, але й те, що церква завжди й всюди жила за римським правом (*Ecclesia vivit lege Romano*). Але духовенство не лише само жило за римським правом, а й впроваджувало його у життя – опосередковано (через вдів, сиріт, мандрівних ченців, хрестоносців тощо) і безпосередньо (через церковні суди у галузі сімейній та спадкування на території теперішніх Франції, Німеччини та Італії).

Мала також значення та обставина, що варварським законодавствам того часу була властива «персоналізація» права: у варварських королівствах людину судили за правовими звичаями тієї етнічної групи, до якої вона належала: франка – за франкським (саличним) звичаєм, бургунда – за бургундським тощо. Римлянам, що опинились на окупованих варварами територіях, теж було надано право позиватися за власним правом. Оскільки застосування кількох систем законодавства створювало небажаний різнобій нагальною проблемою стала його систематизація, яка відбувалася двома шляхами.

¹⁷³ Харитонов Є. О. Кодифікації та рекодифікації у добу формування східно-європейської традиції приватного права. *Шерешевські читання «Рекодифікація договірної права в умовах інтеграційного розвитку України»*: матер. всеукр. науково-практичн. конфер. (Одеса, 6 грудня 2019 року) / За заг. ред. д.ю.н., проф. Є. О. Харитонова. Одеса: Фенікс, 2019. С. 5–8.

Перший з них, полягав у спробах окремого вдосконалення кожної з гілок «паралельного» законодавства, зберігаючи його поділ за персональною ознакою – одне для своїх, інше – для римлян. Так, у 506 році вестготський король Аларих II затвердив збірку законів, призначенням якої була регламентація становища колишніх римських громадян, які опинились під владою вестготів. Ця збірка називалась **Lex Romana Visigothorum** або **Breviarium Alaricianum**. До неї входили витяги з Інституцій Гая, Кодексу Теодосія, сентенцій Павла, деяких конституцій імператорів. Таким же був підхід до нормотворчості у тодішній Бургундії, де створено збірки **Lex Burgundionum** та **Lex Romana Burgonum** (*Papianus*).

Інший підхід полягав у намаганні створити акти, котрі б, на відміну від «принципу персоналізації» стосувались би усіх підданих держави. Так, на початку VI ст. у державі остготів королем Теодорихом було видано збірку (так званий «**Едикт Теодориха**»), складену головним чином на матеріалах римських джерел – імператорських конституцій та сентенцій Павла. Її норми стосувались усіх націй, римських та «неримських», які знаходились під владою одного володаря. Таке рішення нагадувало універсалізм римського приватного права. Недарма Теодориха називають «останнім продовжувачем римської традиції на Заході».

Загалом два згаданих підходи відображали тенденції регулювання за персональним та за територіальним принципами. Другий з них і сприяв рецепції римського права у законодавстві.

Вплив римського права позначався не лише на законодавчій діяльності, але відображався й на характері правових досліджень, формуванні правосвідомості тощо. Зокрема, ознайомлення із загальними засадами римського права відбувалось вже у загальноосвітніх школах при вивченні курсу риторики. Але, крім елементарного вивчення римського права, існувало також вивчення його на професійному рівні – у юридичних школах Рима, Равени, Павії, Верони, Нонантола, Орлеана. Збільшується кількість літературних праць, присвячених римському праву, з'являються глоси (коментарі) до юридичних пам'ятників. Найбільш відома з них Туринська глоса до Інституцій Юстиніана, створена у проміжку з VI по X ст. У X–XI ст. з'являються самостійні юридичні твори, з яких найбільший інтерес являють **Exeptiones legum Romanorum** – систематичний виклад

римського права і **Brachylogus juris civilis** – підручник римського права, написаний на основі законодавства Юстиніана та Бrevіарія.

Реальне життя створювало суміші правових систем. Внаслідок цього для юристів усі системи були однаково чинними. Так, у державі франків одночасно діяло три системи: романізоване лангобардське право, римське право, франкське або Салічне право. Такий паралелізм тягнув за собою доповнення однієї системи права положеннями іншої, коли цього вимагали потреби практики. При цьому найчастіше зверталися до положень римського права, як найкраще і найповніше розробленого.

Отже, протягом V – XI ст. у Західній Європі мало місце запозичення як норм римського права, так і його ідей, головних засад, втілення їх у правосвідомість та юридичну практику. Це, безперечно, було спробою рецепції у сучасному розумінні цього поняття.

Друга рецепція римського права відбувалася вже у Пізньому Середньовіччі. Вона починається зі злетом західного християнства, формуванням «нової Європи», особливо помітною стає у XV–XVI ст.

Переживши реформування XI ст., Церква змінила своє ставлення до світської ученості та язичницьких філософії і культури. Не будучи вже пов'язаною необхідністю змагань з іншими світоглядами, маючи у Західній Європі не лише інтелектуальну, але й духовну, і, певною мірою, політичну владу, церква почала сприяти вивченню інших культур та учень.

Рецепція римського права у цей період була пов'язана з його вивченням та коментуванням, передусім, у Болонському університеті наприкінці XI ст. Саме у ньому виникла школи глосаторів, діяльність якої була зосереджена на читанні джерел та коментуванні їх професорами. Основним методом аналізу римських джерел була екзегеза, яка вчинялась шляхом написання між рядками або на полях оригіналу коротких приміток або пояснень до окремих слів – глос. Деякі глосатори використовували синтетичний метод, систематизуючи певні частини першоджерел за різними ознаками. Результатами таких досліджень були **summae**, тобто загальні попередні зауваження, огляди тієї чи іншої частини Зібрання Юстиніана, або **brocardo** – збірники окремих догматичних положень, особливо сумнівних та складних, виведених з джерел, супроводжуваних доказами та поясненнями. З'являються також **tractatus** монографічного характеру та **quaestiones**,

тобто збірки рішень казусів, що розглядались на практичних заняттях у школах. Творчість школи глосаторів була завершена Акурсієм, котрий видав вибрані глоси на законодавство Юстиніана – «**Glossa ordinaria**». Ця збірка була популярною не лише у теоретиків, але й у практиків. У судах вона застосовувалась нарівні з законом.

На зміну цьому напряму дослідження римського права прийшла школа – постглосаторів (або коментаторів). Предметом їхніх досліджень та коментування були вже не римські джерела, а глоси попередників. Засновниками цього напряму були Жак де Ровіньї та Раймондо Лулій. Заслугою коментаторів була спроба філософського осмислення права та оцінка юридичних норм з позицій природного права, використання діалектики та казуїстики. Це дозволяло їм пристосувати римське право до потреб життя. Використовуючи системний метод, коментатори вишукували в різних римських правових джерелах насамперед головне місце (**locus**), а вже потім тлумачили зміст джерела «від нього».

На початок XVI ст. вичерпала себе й школа коментаторів, котра була піддана різкій критиці італійськими гуманістами епохи Відродження за схоластичний підхід. Хоча італійські гуманісти не створили свого напряму в юриспруденції, але їх заслуга полягає у відновленні оригіналів латинських юридичних пам'яток. Крім того, гуманізм забезпечив основу виникнення історико-філологічної та синтетичної шкіл права.

Представники історико-філологічної школи прагнули з'ясувати первісне значення норм Зібрання Юстиніана, спираючись на філологічне тлумачення джерел, з урахуванням особливостей часу їх створення. Саме представникам цієї школи Дені Годфруа та його синові Якобу (Теодору) належать ідеальні для свого часу видання **Corpus juris civilis** та коментарі до **Codex Theodosianus**.

Своєрідною протиположністю історико-філологічному напряму була систематична (догматична) школа, найбільш видатним представником котрої був Доно Юг Донелл, що розробив першу цілісну систему римського приватного права – досить близьку за своїм характером до інституційної.

Недоліком усіх згаданих вище шкіл була суто теоретична орієнтація. Це зумовило виникнення течій практичної спрямованості, представники яких намагалися обґрунтувати тезу про неможливість

застосування римського права взагалі (Франсуа Отман), або без урахування засад місцевого (національного) права (Андреас Гайль).

Поряд з вивченням та коментуванням відбувалась рецепція римського приватного права у формі прямого застосування, що набула поширення у Німецьких князівствах. Чинники її були незадовільний стан національного німецького права та юриспруденції, а крім того, психологічна готовність німців до рецепції. Головними шляхами запровадження римського приватного права у юридичну практику були: трансформація судів (малоосвічених шефенів, орієнтованих на звичаєве право, заміняли випускники університетів, де на чільному місці було вивчення римського права), *надання університетам фактично права «офіційних консультацій»*.

Досягши свого піку наприкінці Пізнього Середньовіччя, така форма рецепції зазнавала дедалі більшої критики, що було результатом не стільки зміни економічних, скільки політичних та соціальних відносин, а також істотних змін у світогляді, пов'язаних з настанням Нового часу.¹⁷⁴

Третя рецепція римського приватного права цілком пов'язана з Новим часом, ґрунтуючись на підвалинах, закладених філософською революцією, сягаючи свого піку під час кодифікацій XIX ст. у Франції та Німеччині.

Її особливості були зумовлені зміною поглядів на державу та право у Західній Європі. Помітну роль в обґрунтуванні рецепції римського права судилося відіграти німецькій філософії. Праці Іммануїла Канта, Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля стали основою вчення, що мало вплив на характер рецепції римського права у Німеччині XIX ст. (Зокрема, розуміння Гегелем ролі держави, свободи індивіда та стосунків останнього з державою, а також духу (розвитку) історії і значення у цьому процесі німецької нації).

Історична школа права у центр своїх досліджень ставила питання не про те, у чому полягає сутність права та яким воно має бути, а про те, як право виникає та яка його історія. Найбільш помітною її постаттю був Фрідріх Карл фон Савіньї, котрий вважав, що завдання правників полягає в тому, щоб на підставі результатів історичних розвідок виділити з римського права те життєздатне, що у ньому є,

¹⁷⁴Харитонов Є.О., Харитонova О.І. Приватне право як концепт. Том II. Пошук парадигми (до історії питання): монографія. Одеса: Фенікс, 2019. 614 с.

що стало з перебігом часу національним германським, і переробляти його в одне органічне ціле з продуктами, що самостійно утворились у новому німецькому житті.

Послідовним супротивником Савінії був Р. фон Єринг, котрий заснував реалістичну (прагматичну) школу права. Виходячи з того, що право є безпосереднім продуктом життя, він обґрунтував висновок про те, що всі великі зміни в суспільному житті тягнуть за собою зміни і у сфері права. При цьому мають значення не тільки національні сили та потенціал кожного народу, але й його зіткнення з іншими ідеями. Народ, котрий засуджує себе на національну замкнутість, тим самим прирікає себе на застій. На думку Єринга, *найцінніша спадщина для нас – це римський метод правотворчості*, завдяки якому право, що ними створюється, не перестаючи бути стрункою науковою системою, в той же час завжди лишалось найкращим для практичного застосування. Тому з *римського права слід зберігати тільки те, що у ньому формально і матеріально ще лишається цінним, а замість усього іншого поставити нові, більш співзвучні часу та необхідні йому поняття*. Завдання сучасного юриста не тільки в створенні, але й у руйнуванні, яке розуміється як відкидання непотрібного та застарілого. Таким чином, було запропоноване рішення, значення якого важко переоцінити: **Durch das romische Recht über aber romische Recht hinaus** – Від Римського права – вперед і далі Римського права.

Цей підхід і було використано при кодифікації цивільного законодавства у Європі XIX століття, зокрема, при створенні Цивільного кодексу французів та Німецького цивільного кодексу.

Роботи зі створення Цивільного кодексу у Франції почалися ще 1790 року, однак жоден з підготованих законопроектів не виявився вдалим. 12 серпня 1800 року було створено комісію, в яку увійшли видатні юристи: Біго де Преаміне, Мальвіль, Тронше, Порталіс. Двоє з них були прихильниками звичаєвого французького права, двоє – римського права, що дозволило урахувати найкращі якості як того, так і другого, але з перевагою все ж таки праву римському. Велику роль у створенні Цивільного кодексу відіграв Наполеон, котрий поділяв точку зору Порталіса відносно того, що право власності є основним правом, підґрунтям усіх суспільних інститутів, таке ж дороге цінне для людини, як і його життя.

Кодекс був прийнятий по титулах, починаючи з березня 1803 року до березня 1804 року. 21 березня 1804 року було видано закон, що об'єднав їх в єдиний «Цивільний кодекс французів».

Кодекс побудовано за інституційною системою, характерною для римського приватного права. Він поділений на три книги, котрі, в свою чергу підрозділені на титули, титули – на статті. Кодекс Наполеона характеризується високою законодавчою технікою: матеріал викладено послідовно і логічно; мова проста і зрозуміла; норми, як правило, невеликі за обсягом і містять чіткі визначення або вказівки; разом з тим, немає надлишку казуїстичних рішень.

Іншим важливим кодифікаційним актом цієї доби був Німецький Цивільний кодекс (набрав чинності 1 січня 1900 року).

Кодекс складається з 2385 параграфів. Особливістю його структури є те, що він побудований за пандектною системою, яка була розроблена середньовічними німецькими глосаторами римського права. У відповідності з нею Кодекс поділено на 5 книг: загальну частину, зобов'язальне право, речове право, сімейне право, спадкове право. Книги діляться на розділи, деякі з розділів – на глави, а інші – на параграфи. Заголовки складають частину закону і мають бути враховані при тлумаченні

Німецький цивільний кодекс є симбіозом римського та німецького права. Перша та друга книги відображають вплив римського права. Третя, четверта та п'ята створені на основі положень німецького права.

Аналіз особливостей структури і змісту Кодексу дозволяють зробити висновок про те, що в цьому випадку рецепція римського приватного права мала місце, однак не в «чистому» вигляді, а з помітними корективами, які з'явилися внаслідок урахування авторами законопроекту особливостей німецького права, ідей історичної школи права і школи оновленого природного права. Ці корективи стосуються не лише системи Кодексу (пандектна система), але й суті низки рішень, появи абстрактних формулювань, нових правових категорій тощо. Втім, наявність вказаних особливостей не впливає на визнання його давньоримського генезису.¹⁷⁵

Німецький цивільний кодекс, як зразок для наслідування, набув популярності, що пояснювалося не тільки його перевагами, як за-

¹⁷⁵ Харитонов Є.О., Харитонova О.І. Приватне право як концепт. Том II. Пошук парадигми (до історії питання): монографія. Одеса: Фенікс, 2019. 614 с.

конодавчого акту, але й авторитетом німецької класичної філософії, різноманітних німецьких правових шкіл, а також репутацією німецьких «докторів права».

Справедливості заради, слід зазначити, що хода Німецького цивільного кодексу не було такою переможною, як Кодексу Наполеона. Головна причина цього – казуїстичність, складність формулювань, ускладнені конструкції та інші вади «технічного характеру».

Проте, німецька пандектистика і цивільний кодекс помітно вплинули на законодавство низки країн, посприявши розробці загальної теорії взаємлжії правових систем.¹⁷⁶

Кодифікаціями цивільного права у XIX ст. рецепції римського права у Західній Європі не закінчуються. Можна стверджувати, що наразі ми маємо справу з *новітньою рецепцією* римського права, коли йде процес вдосконалення і гармонізації національних правових систем і відбувається формування Європейського права, підґрунтям якого є такі відомі з часів римського приватного права категорії як «суверенітет особи», «приватна власність», «солідарність індивідуальних та громадських інтересів» тощо.¹⁷⁷

Коли йдеться про визначні європейські кодифікації у галузі приватного права, то звичайно згадують Кодекс Наполеона 1804 р. і Німецький цивільний кодекс (BGB) 1900 р., пов'язуючи з кожним з них характерні риси певної традиції і певної родини приватного права. Можливо, такий підхід і має рацію з точки зору оцінки двох полюсів законотворчості у Західній Європі. Проте він навряд чи є виправданим при дослідженні здобутків на теренах приватного права Європи, що складається не лише з полюсів, а налічує ще багато менш відомих, але від того не менш значних подій.

До таких здобутків Європейського права у галузі кодифікацій, поза сумнівами, належить Австрійський цивільний кодекс 1811 року. (Allgemeines bürgerliches Gesetzbuch – ABGB).

¹⁷⁶ Харитонов Є., Харитонova О. Від осмислення рецепції римського права — до формування загальної теорії взаємодії правових систем. *Право України*. 2014. № 1. С. 274–297.

¹⁷⁷ Харитонов Є. О. Рецепція римського права як домінанта західної традиції приватного права / У кн.: Антологія української юридичної думки. В 10 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. К.: Юридична книга. — Роки видання 2005–2005. С. 568–582.

Концепція, покладена в його основу, просякнута ідеями природного права та ідеалами доби Просвіти, переконаністю у тому, що звичаєве право, багато в чому застаріле, роздроблене і незрозуміле, могло б бути замінено всеосяжним кодексом, освяченим авторитетом державної влади, логічним, продуманим і таким, що має просту структуру та зрозумілі і справедливі норми.

Робота над проєктом ABGB велася ще з середини XVIII століття, коли імператриця Марія-Терезія почала корінну реформу врядування Австрії, з метою об'єднати усі спадкоємні володіння у державу сучасного типу. Значною перешкодою цим планам були несхожість і заплутаність права різних частин австрійської монархії.¹⁷⁸

З огляду на це у 1753 році імператриця доручила розробку Цивільного кодексу спеціальній комісії, якій «...належало при створенні кодексу обмежитися лише приватним правом, не торкатися по можливості чинного права, а право провінцій, наскільки дозволяють умови, узгоджувати одне з одним і при цьому залучати звичаєве право та кращих тлумачів його, так само як і право інших держав, і при цьому постійно звертатися до загальних принципів права здорового глузду для внесення необхідних виправлень і доповнень». Джерелами Кодексу мало бути місцеве звичаєве право, Римське приватне право і «загальні принципи права здорового глузду».¹⁷⁹

У 1766 році комісія розробила проєкт, який було названо Кодексом Терезії (Codex Theresianus). Але Держрада Австрії піддала його критиці за те, що він був громіздким і схожим на підручник.

У процесі доопрацювання на вказаних засадах розділу про особисті права його було скорочено з 1500 параграфів до 300, після чого у 1787 році він був введений у дію імператором Йосипом II під назвою «Кодекс Йосипа».

Доопрацювання інших частин Кодексу Терезії тривало вже за імператора Леопольда II. Для цього у 1790 році була створена нова комісія під головуванням Мартіні, який тоді був викладачем природного права у Віденському університеті і одночасно керівником імператорської юридичної служби. У 1796 році Мартіні подав новий

¹⁷⁸ Никифорак М. В. Державний лад і право на Буковині в 1774–1918 рр. Чернівці, Рута, 2000. С. 203–212.

¹⁷⁹ Floßman U. Österreichische Privatrechtsgeschichte.-Vien, Neu-York, Springer-Verlag, 1983.-S.13.

проект ЦК, що значною мірою відходив від Кодексу Терезії, а натомість спирався на учення раціоналізму.

Через п'ять років проект Мартіні був переданий для остаточної доробки новій комісії, де провідну роль відігравав Франц фон Целлер. Целлер був прихильником природного права, яке викладав у Віденському університеті, але разом з тим, прагнув досягти розумного компромісу між ідеалами природного права і реальністю.

У 1808 році комісія подала остаточний варіант проекту Цивільного кодексу імператору Францу І.

Як і Кодекс Наполеона, Австрійський Цивільний кодекс 1811 року вдало сполучав потреби своєї доби у поєднанні критичного раціоналізму з класичними цінностями Римського приватного права. Проте доля ABGB була більш складною, ніж Кодексу Наполеона,

Цивільний кодекс, просякнутий ідеями доби Просвіти про рівність людей, про звільнення особистості від опіки держави, про економічну свободу, після набрання чинності вступив у суперечність із соціальною структурою австрійського суспільства того часу.

Хоча § 16 ABGB стверджував, що «кожна людина, будучи істотою, наділеною розумом, має права з моменту народження і тому її треба розглядати як особистість», але більшість селян Австрійської імперії знаходилась фактично у становищі кріпаків.

Попри те, що основною метою Кодексу було створення правового підґрунтя для розвитку буржуазних відносин, але у ньому не чіпалися численні феодальні і станові права та привілеї, які регулювалися «політичними розпорядженнями» щодо полювання, лісів, торгівлі, слуг або відносин між поміщиками та їхніми селянами.

І хоча § 7 ABGB надавав суддям право за певних умов заповнювати прогалини у законі, спираючи на природне право, але одночасно імперська адміністрація в перші десятиліття після набрання Кодексом чинності регулювала різні незначні питання самотужки, шляхом видання декретів, підміняючи таким чином нерідко і законодавчу, і судову владу.

Отож, за своїм духом ABGB значно випереджав настрої і правосвідомість правлячої верхівки та соціальні умови абсолютистської Австрії. Це був той випадок, коли прогресивність законодавчого акту, його невідповідність загальному рівню розвитку культури перешкоджали впровадженню його положень у життя.

Разом із тим як поступово змінювалися аграрні відносини, підсилювалася індустріалізація, країна ставала усе більш відкритою для міжнародної торгівлі і нових форм капіталістичного господарювання, Австрійський цивільний кодекс завдяки закріпленню у ньому принципам свободи індивіда, починаючи з 1870–1880 років, усе більше відповідає потребам реального соціального та економічного життя Австрії.

У 1904 році було створено комісію з перегляду Австрійського цивільного кодексу, робота якої завершилася в 1914–1916 роках виданням доповнень до Кодексу. 180 норм одержали нову редакцію, були доповнені чи вилучені з тексту. Новели стосуються усіх інститутів цивільного права, але особливо – загальних положень договірного права, договорів по найманню житлових приміщень, оренди, трудових угод, договорів підряду.

З цього часу австрійська і німецька доктрини знаходяться у постійній взаємодії, що не завжди позитивно впливало на зміст ABGB, але сприяло консолідації і розвитку германської родини приватного права.¹⁸⁰

Структурою Кодекс нагадує систему інституцій Гая: після короткого вступу слідує три частини, що регулюють правове становище особи, речеві права і положення, загальні для особистих прав і речевого права.

У Вступі містяться загальні норми про набрання чинності, сфери дії, зворотну силу і тлумачення закону. У § 7, дано вказівки про подолання прогалин у законі. Згідно з ними, суддя зобов'язаний, якщо ні буква, ні дух закону не дають рішення проблеми, звернутися до подібних випадків, у яких закон дає визначені рішення, а також до принципів інших законів, споріднених з даним. Якщо й у цьому випадку залишаються сумніви, то судді необхідно, «ретельно зваживши всі обставини, вирішувати проблему на основі принципів природного права».

Перша частина Кодексу «Про правове становище особистості» містить у першому підрозділі норми про «Права, що стосуються особистих якостей чи відносин». У другому підрозділі йдеться про

¹⁸⁰Харитонов Є. О. Історія приватного права Європи: Західна традиція. Одеса, АО БАХВА – Юридична література, 2001. С. 225 та наст.

сімейне право. Третій і четвертий – присвячені правовому становищу дітей та опіці.

Друга частина називається «Про речеве право». У її першому підрозділі розглядаються права на речі, до яких належать посідання, право власності, застава, обмеження, пов'язані з реалізацією речевих прав, і спадкове право. У другому підрозділі містяться норми, що регулюють відносини між власниками з приводу речей і «за допомогою яких одна особа може зобов'язати іншу особу до виконання якихось дій». У цьому ж підрозділі ABGB містить норми, спрямовані на захист від негативних наслідків «загальних умов ведення комерції», що мають «особливий зміст» чи «серйозно порушують інтереси одного з партнерів».

На регулювання відносин, що виникають внаслідок завдання шкоди, помітний вплив справили ідеї природного права. Визначальним тут є принцип генерального делікту, закріплений у § 1295, котрий встановлює, що: «Особа, яка зазнала збитку, має право вимагати відшкодування цього збитку від того, хто винен у його виникненні». Але в одному випадку австрійська судова практика пішла далі і визнає обов'язок комерсантів відшкодовувати збиток, завданий у результаті функціонування належного їм «небезпечного виробництва». Питання про те, чи є виробництво «небезпечним», вирішує суддя.

У третій частині Кодексу йдеться «Про норми, що застосовуються одночасно для регулювання як правового становища осіб, так і речевого права». Тут вміщено норми про позовну та набувальну давність. Є також спеціальний підрозділ «Гарантії прав», норми якого регулюють поруку, договір про заставу і т.п. У підрозділі «Правонаступництво» – регламентуються поступка правом та переведення боргу. Норми підрозділу «Припинення прав» визначають підстави припинення зобов'язань: залік грошових вимог, відмова кредитора від права вимоги і платежу тощо. Тут же вміщені норми про безпідставне збагачення.

Попри усі свої переваги ABGB не мав значного впливу за межами Австрії. Зокрема, через те що він набагато випередив свій час, і поступаючись в окремих рішеннях аналогічним законодавчим актам, був разом з тим в чомусь прогресивнішим, ніж навіть визнаний світовий авторитет – Кодекс Наполеона. Європа ще не була готова сприйняти

природно-правову концепцію доповнену досягненнями Римського права, що стала підмурком ABGB.¹⁸¹

Наразі правознавці усе активніше звертаються до вивчення «відлуння» цієї кодифікації оцінки значення того, наскільки концепція ABGB вплинула на оновлення (кодифікації) цивільного законодавства на українських землях, коли був створений «Цивільний кодекс Галичини 1797 року» («Цивільний кодекс для Східної Галичини»), щодо сутності та значення якого для рецепції римського права на українських землях йдуть дискусії.¹⁸²

Буде перебільшенням стверджувати, що українські правознавці брали участь у формуванні доктрини австрійського цивільного права. Однак вони зробили багато для адаптації австрійської цивілістичної доктрини до українського праворозуміння. Зокрема, О. М. Огоновський був автором першого українського підручника з цивільного права у новітній українській юридичній науці.¹⁸³ І хоча це був підручник з Австрійського приватного права,¹⁸⁴ це не применшує його значення для формування з часом української цивілістичної доктрини). На матеріалах австрійського законодавства спочатку вибудовував свої наукові праці у галузі цивілістики й С. С. Дністрянський.¹⁸⁵ Потім, у 20–30-х роках 20 століття він вже досліджує проблеми безпосередньо «українського приватного права».¹⁸⁶ Своїм попередником він вважав

¹⁸¹ Steinwenter A. Der Einfluss des romischen Rechtes auf die Kodifikation des burgerlichen Rechts in Osterreich; Studi Koschaker I (1954). Незважаючи на загальні тенденції до оновлення законодавства Австрійський цивільний кодекс і зараз зберігає концепцію і своє значення

¹⁸² Харитонов Є.О. «Цивільний кодекс Східної Галичини» чи «Австрійський цивільний кодекс»: вступ до дискусії. *Часопис цивілістики*. 2016. Вип. 20. С. 225–226.

¹⁸³ Ромовська З. Українське цивільне право: Загальна частина. Академічний курс: підручник. С. 107.; Редзін А. Професор Олександр Огоновський – творець української цивілістики. *Життя і право*. 2004. № 6. С. 4–8.

¹⁸⁴ Огоновський О. Система Австрійського права приватного. Львів: Науки загальні і право річеве, 1897. 337 с.

¹⁸⁵ Дністрянський С. Австрійське право облігаційне. *Часопись правнича і економічна*. Львів, 1901. Р. 2. Т. 2. С. 1–92. Р. 2. Т. 3. С. 93–198; Дністрянський С. Причинки до реформи приватного права в Австрії. *Часопись правнича і економічна*. Львів, 1912. Р. 7. Т. 10 С. 1–111; Цивільне право: пер. С. Дністрянського. Відень, 1919. Т. 1. 1063 с.

¹⁸⁶ Дністрянський С. Потреби нової системи приватного права: тези доп. на укр. наук. з'їзді в Празі 1926 р. / Український науковий з'їзд у Празі, 3–7 жовтня

австрійця А. Менгера, якого називав «творцем наукової конструкції соціалістичної держави (популярної робітничої держави)».¹⁸⁷

Оцінюючи значення для кодифікацій в Україні інших європейських традицій права, зауважимо, що найбільш популярний зразок для наслідувань – Цивільний кодекс французів (Кодекс Наполеона) 1804 року – не мав тут істотного впливу, попри те, що дія цього Кодексу була поширена на територію Польщі після окупації її Наполеоном. Хоча частина українських земель протягом 1919–1939 років перебувала у складі Польщі, однак політика Польської Республіки не передбачала організацію на цих землях кодифікацій у галузі приватного права. Можна говорити лише про певний вплив Кодексу Наполеона на правосвідомість мешканців цих земель, але часу для цього було надто мало.

Таким чином, визначальною рецепції римського права на західних українських землях була австрійська традиція приватного права та проведені в Австрії кодифікації.

5. Традиція приватного права в Україні

З'ясування особливостей формування цивільного права в Україні є корисним не лише з погляду подальшого визначення на цій основі особливостей розвитку цивільного законодавства нашої держави, але й під кутом оцінки перспективи адаптації національного законодавства до права Європейської співдружності, основою регулювання цивільних відносин у якій є концепт відкритого суспільства і західна традиція приватного права. При цьому слід враховувати, що інтеграція в Європейське співтовариство потребує «гармонізації права», тобто відповідності принципів і основних положень національного права сучасним тенденціям розвитку європейської цивілізації. У зв'язку з цим, кардинально змінивши політичні й економічні орієнтири, необхідно також кардинально переглянути й низку правових інститутів.

Під таким кутом зору розглянемо далі особливості традиції цивільного права в Україні, що відображає світоглядні рефлексії,

1926 р. С. 34; Дністрянський С. Нові шляхи українського приватного права. *Життя і право*. Львів, 1934. Р. 7. Ч. 1. С. 13–15; Коваль А. Засадничі погляди Станіслава Дністрянського на основи права та держави. *Вісн. Львів. ун-ту. Сер. юридична*. 2012. Вип. 55. С. 74–78.

¹⁸⁷ Коваль А. Там само.

зумовлені її порубіжним розташуванням,¹⁸⁸ яке зумовлювало, що по всій Україні мало місце переплетення західної й східної християнських традицій. Після приєднання частини українських земель до росії їхня західна орієнтація, попри спроби зберегти самостійність рішень у цьому питанні, вимушено зменшується: вони усе більше втягуються у контекст історичного розвитку російської імперії. Однак при цьому зберігаються особливості світоглядних основ в Україні.¹⁸⁹ Попри потужну російську імперську антиукраїнську політику, жорстке обмеження функціонування громадських інституцій тощо, українському народу усе ж вдалося зберегти демократичні засади буття, суспільного життя та самоврядування.

Зазначені чинники впливали на концепт українського права: певну самостійність у цій галузі Україна зберігала лише до завершення процесу приєднання до росії та початку формування загальноімперського законодавства; надалі концепція права і законодавчі рішення визначалися імперською царською та радянською доктринами.

Законодавчі акти також відображають відзначені особливості подвійного культурного впливу. Руська Правда є не тільки продуктом давньоруської правотворчості, але й відображає вплив римського права у його візантійській інтерпретації, звідки були запозичені деякі принципи та рішення.¹⁹⁰ Статути Великого Князівства Литовського, прийняті протягом XVI ст. були результатом використання й творчої переробки поточного литовського законодавства й практики, положень римського, німецького, польського права, а також литовського, польського, руського звичаєвого права.

У цілому специфічною ознакою середньовічної української правової системи можна вважати змагання східної та західної традицій права з перевагою першої на основі звичаєвого права в часи Київської Русі та домінуванням другої в період створення Статутів Великого Князівства Литовського. Надалі фактичним розділом України на Правобережну й Лівобережну частини визначається й сфера поширення

¹⁸⁸Харитонов С.О., Харитонova О. І. Приватне право як концепт. Том III. Концепт приватного права і рекодифікації цивільного законодавства в Україні: рефлексії фронтиру: монографія. Одеса: Фенікс, 2019. 752 с.

¹⁸⁹Окара А. Культурний вплив чи культурний конфлікт? (українська та великоруська культури в XVII ст.). 1999. С. 55–56.

¹⁹⁰Достдар Р. М. Рецепція принципів Візантійської Еклоги сучасним сімейним та спадковим законодавством України: дис. ... канд. юрид. наук. 2005. 179 с.

тієї або іншої традиції (зі спорадичними спробами повернення до західної традиції й на Лівобережжі).

Після приєднання України до московської держави відповідно до Березневих статей дія московського законодавства не поширювалася на територію Гетьманщини, тут продовжували діяти «колишні права»: тобто звичаєве право, польсько-литовське законодавство й Магдебурзьке право. При складанні збірки «Права, за якими судиться малоросійський народ» (1743 року)¹⁹¹ були використані римські та німецькі джерела, Статути Великого Князівства Литовського, польське законодавство, українське звичаєве право та судова практика. Вписується у контекст Західної традиції й більш пізні «Зібрання малоросійських прав 1807 року» – перший проєкт українського цивільного кодексу, структурованого фактично за інституційною системою.

Оцінюючи загальну тенденцію законопроектних робіт у галузі цивільного права в Україні у Х – ХІХ ст., можна зробити висновок про вплив римського права і похідних від нього європейських правових систем у сфері речових і зобов'язальних відносин, та вплив візантійських концептів у сфері спадкування та сімейного права.

У середині ХІХ ст. російський імперський уряд брутально втручається у природний процес розвитку цивільного права в Україні (фактично, у правову традицію). Указом Сенату від 25 червня 1840 року скасована дія норм Статутів Великого Князівства Литовського на Правобережній Україні, а 4 березня 1843 року – на Лівобережній Україні. Водночас у Х том Зводу законів російської імперії були включені норми Зводу місцевих законів західних губерній, як могли застосовуватися лише в Полтавській і Чернігівській губерніях. Цей процес не торкнувся територій України, які перебували під владою Австро-Угорщини, Польщі, де діяло законодавство, сформоване в межах західної традиції права.

Зазначені впливи Західної та Східної традицій права наразі відображаються у непослідовному ставленні суспільства до розрізнення сфер приватної та публічної, прагненні державного патерналізму тощо.

Рубежем став жовтневий переворот 1917 року, після якого більшовики заходилися ліквідувати ідею приватного права, як такого, взагалі.

В Україні доби визвольних змагань процес ліквідації приватного права, порівняно з тим як це відбувалося в радянській росії, дещо

¹⁹¹ Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 р. 1997. 547 с.

загальмував. Насамперед, завдяки спробам розбудови держави під час існування УНР. Втім, спроби привести вітчизняне законодавство до європейського ладу мали місце не лише в УНР, але й під час гетьманату Скоропадського. Ці спроби простежуються в конституційних проектах Петра Скоропадського – «Грамоті до всякого українського народу» і «Законах про тимчасовий державний устрій України» від 29 квітня 1918 року, в яких право приватної власності розцінювалось як «фундамент культури і цивілізації», наголошувалось на «повній свободі торгу і широкому просторі приватного підприємництва і ініціативи». У проекті Основного Державного закону УНР 1920 року також було проголошено «приватну власність під охороною закону». Значний внесок у національне правотворення було зроблено у Західноукраїнській Народній Республіці.¹⁹²

Однак, після придушення «за допомогою російського пролетаріату» визвольних змагань на Україні остаточно перемогла радянська влада. Почалася націоналізація банків, залізниць, вугільної промисловості, пароплавств тощо.¹⁹³ У лад поступу радянського урядування було скасоване спадкування, заборонені угоди з нерухомістю. І «надалі цивільне законодавство на Україні розвивається цілком однаково з законодавством ррфср і йде без будь-яких відступів тими самими шляхами».¹⁹⁴ Тому Цивільний кодекс УРСР 1922 р. (як і цивільні кодекси усіх радянських республік) наслідував ЦК ррфср, що забезпечувалося і єдиним методологічним підґрунтям їхнього створення, і особистими контактами розробників. Для цивільного права це означало відхід від західної традиції права, відмова від можливості оцінки його як права приватного, посилення публічних («адміністративно-управлінських») засад у регулюванні цивільних відносин. Цивільне право, як галузь права, фактично занепадала, будучи зведеною до сукупності актів цивільного законодавства різного рівня.

Черговий крок у бік Східної традиції права було зроблено під час другої кодифікації радянського цивільного законодавства, яка стала наслідком дії низки чинників економічного, політичного та юридич-

¹⁹²Тищик Б. Західно-Українська Народна Республіка/державний апарат і законодавство. *Право України*. 1994. № 5–6. С. 44–47.

¹⁹³Задунайський В. Деякі думки з проблеми «народ, держава» на підставі висновків недалекого минулого. *Розбудова держави*. 1997. № 1. С. 18–20; Романчук О. Ультиматум: Хроніка одного конфлікту між РНК і ЦР. С. 10 та наст.

¹⁹⁴Ландкоф С. Н. Основи цивільного права. С. 32.

ного характеру. Підсумки дискусій було підбито 8 грудня 1961 року прийняттям Основ цивільного законодавства, що набрали чинності з 1 травня 1962 року. Вони були спрямовані не тільки на оновлення радянського цивільного законодавства, але й на проведення його нової загальної кодифікації на підґрунті радянської ідеології.

Зауважимо обставину, що має важливе значення з погляду визначення вектору та характеру впливу інших систем права на цивільне законодавство Української РСР. Якщо в процесі першої кодифікації цивільного законодавства Україна, як і інші республіки, формально мала право вибору зразка для наслідування, то відтепер цей зразок був визначений самими Основами цивільного законодавства, де чітко вказувалося, що цивільні кодекси республік не можуть містити правил, що суперечать Основам. Відтак зміст Основ повністю було включено до ЦК УРСР, прийнятий 18 липня 1963 р.

Принагідно слід зауважити, що поряд з розширенням впровадження в цивільне право публічно-правових засад, спробами формування оригінальної системи радянського цивільного права тощо, водночас мала місце й часткова, опосередкована, прихована рецепція деяких положень та ідей римського приватного права, акультурація положень, властивих для західної традиції права, що згодом дало змогу адаптувати ЦК УРСР до нових умов кінця XX – початку XXI ст.

Після розпаду сррр і проголошення незалежності України цивільні відносини регулювалися колишнім радянським законодавством, що зберігали чинність у частині, що не суперечить новому українському законодавству.

Оскільки ці акти ґрунтувалися на застарілій правовій доктрині, виникла загроза нестабільності правопорядку, порушення прав громадян тощо. Для її подолання на початку 90-х років XX ст. в Україні була прийнята низка законодавчих актів, ідеологічною основою яких було прагнення забезпечити права особи, урегулювати відносини підприємництва, урівняти становище особи і держави у цивільних відносинах, рецепція римського та похідних від нього систем європейського права тощо.

Тут варто згадати про спробу створення в останні дні існування сррр своєрідного прототипу збірки цивільного законодавства «перевбудованого зразка» – Основ цивільного законодавства.

Однак їх прийняття суперечило політичним реаліям і оскільки в грудні 1991 році срср припинив своє існування, надання Основам чинності залежало від доброї волі колишніх союзних республік. На відміну від російської федерації, Україна не надала чинності згаданим Основам. Натомість вони розпочали розробку власних концепцій цивільного законодавства, в основу яких були покладені багато які з принципів регулювання цивільних відносин у демократичному суспільстві.

У 1994 р. почалася розробка нової концепції розвитку законодавства України на основі уявлень про право, що базуються на ідеях громадянського суспільства й правової держави.

Завдання ускладнювалося тим, що й самі згадані ідеї на той час в Україні були ще недостатньо дослідженими і потребували спеціальних наукових розвідок і вирішення.

Концептуальною основою правової парадигми того часу стало визнання пріоритетного місця і ролі людини та громадянина у державно-владних відносинах, підґрунтям чого є загальні принципи верховенства права та верховенства закону.

З цих позицій важливе методологічне значення для формування нової системи українського законодавства набув принцип верховенства закону. Це пов'язане з тим, що принцип верховенства права вважався за своєю суттю, принципом більшою мірою природного права як сукупності ідеальних, духовних і справедливих понять про право, тоді як у державі реально діє не ідеальне, а позитивне право, що зумовлює більшу практичну цінність принципу «верховенства закону».¹⁹⁵

Визнання конституційними принципами верховенства права і верховенства закону означало, що закони держави повинні відповідати праву як мірі загальної та рівної для всіх свободи та справедливості. Крім того, в законах має обмежуватись свавілля як фізичних, юридичних осіб, так і держави задля загального добра.

Принцип верховенства права означає, що свобода громадян має забезпечуватись таким правовим порядком, коли ніхто не змушує робити чогось, не передбаченого законом.

Принцип верховенства права притаманний і приватному, і публічному праву. Але у приватному праві діє правило «все, що не заборонене законом, дозволене» в межах принципу верховенства права.

¹⁹⁵Шемшученко Ю. Теоретичні засади концепції розвитку законодавства України. *Право України*. 1996. № 8. С. 3.

Інше значення має принцип верховенства права в публічному праві. Органи державної влади та їх посадові особи можуть діяти лише на підставі та в межах повноважень і способом, визначеним Конституцією і законами України. Такі повноваження випливають з самої суті правової держави і принципу верховенства права: право має домінувати над владою, не допускати можливого свавілля з боку держави, забезпечувати можливість контролю з боку громадянського суспільства за державною діяльністю. Отже і в цьому випадку має діяти загально-правовий принцип дозволу: «Можна лише те, що дозволене законом». Саме на підставі цього принципу і має здійснюватися публічно-правове регулювання.

У відповідності з цим принципом, органам державної виконавчої влади та їх посадовим особам дозволяється вчиняти лише такі дії, котрі безпосередньо передбачені законом, що визначає їх статус та компетенцію. Забезпечуючи публічний інтерес, держава повинна виходити із засадничого конституційного положення про те, що основним обов'язком держави є забезпечення прав і свобод людини (ч. 2 ст. 3 Конституції України).¹⁹⁶

Вимога верховенства права означає, що «позитивне» право, яке ґрунтується на невід'ємних правах людини, стає домінуючим регулятором суспільних відносин. Воно займає монопольне становище при розв'язанні всіх ситуацій, що забезпечуються державним примусом, а отже в нього відсутні конкуренти». Тому ні політичні, ні класові цінності, ні тим більше «міркування доцільності», не можуть бути протиставлені вимогам, положенням, процедурам такого позитивного права.

Процес приведення чинного законодавства у відповідність з цими положеннями, що є природними для правової держави, для пострадянських країн був непростим і тривалим. Водночас сподівання на те, що зміна акцентів у галузях не лише приватного, а й публічного права на користь прав і свобод громадянина, при послідовному втілені у життя цієї ідеї дасть позитивні результати, врешті почали справджуватися.

Хоча процес виявився складним, як щодо забезпечення верховенства права, так і щодо розвитку громадянського суспільства.

¹⁹⁶ Селіванов В. Методологічні проблеми запровадження конституційних принципів «верховенства права» і «верховенства закону». *Право України*. 1997. № 6. С. 16.

Так, у аналітичній доповіді, підготовленій Національним інститутом стратегічних досліджень у 2012 році, зверталось увагу на те, що стан виконання внутрішніх та зовнішніх зобов'язань України щодо створення сприятливого правового середовища для розвитку громадянського суспільства не можна вважати задовільним, оскільки за даними дослідження Індекс сталості неурядових організацій Агентства США з міжнародного розвитку, оцінка правового середовища для розвитку громадянського суспільства є найслабшою порівняно з іншими показниками розвитку третього сектору України.

Зазначалося також, що за даними українського дослідження «Стан та динаміка розвитку неурядових організацій України 2002–2010 роки» Творчого Центру «Каунтерпарт», упродовж 8 років близько половини інститутів громадянського суспільства в Україні стабільно вважають недосконале законодавче середовище основною зовнішньою перешкодою їх діяльності.

Крім того, у Доповіді згадувалося, що у 2008 році Європейський суд із прав людини визнав Закон України «Про об'єднання громадян» таким, що не відповідає Конвенції про захист прав людини і основних свобод та не є демократичним (рішення у справі «Корецький та інші проти України» від 3 квітня 2008 р.). Суд визначив положення Закону України «Про об'єднання громадян», зокрема щодо реєстрації об'єднань, їх територіальних статусів, обмеження господарської діяльності такими, що необґрунтовано обмежують право на свободу об'єднання. Попри те, що виконання рішень Європейського суду з прав людини, зокрема внесення відповідних змін до чинного законодавства, є обов'язковим відповідно до Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», зазначене рішення залишалося невиконаним у частині заходів загального характеру. Відтак знову підкреслювалося, що законодавче середовище для розвитку громадянського суспільства – показник, за яким Україна ... відстає від Грузії, а також Македонії, Боснії та загалом від середнього показника стану законодавчого середовища для громадянського суспільства у країнах колишньої Югославії, Болгарії, Румунії (їх Україна випереджала за загальним середнім показником).

Звідси випливав висновок, що процеси трансформації громадянського суспільства на шляху утвердження демократії потребують удосконалення політики сприяння його розвитку. Є необхідність

у повноцінному законодавчому забезпеченні суспільних відносин у цій сфері та модернізації чинного національного законодавства.¹⁹⁷

Відтоді минуло чимало часу і ситуація змінилася. Але, хоча Закон України «Про громадські об'єднання» від 22.03.2012 докорінно змінив правові та організаційні основи функціонування громадських організацій,¹⁹⁸ проблема забезпечення правового середовища громадянського суспільства зберігається і актуальність її зростає у добу Викликів, до яких, зокрема, належать пандемія COVID-19 та повномасштабна російська агресія.

Наразі в Україні амбітним і практично важливим проєктом є оновлення українського цивільного законодавства таким чином, щоб воно максимально відповідало європейському концепту приватного права та засадам права ЄС.

Слід зазначити кілька принципово важливих завдань, від вирішення яких значною мірою залежить кінцевий результат.

Передусім, це необхідність удосконалення структури ЦК України таким чином, щоб це відображало центральне місце людини (особи) у системі цивільно-правового регулювання.

Тут варто згадати, що усі проєкти ЦК України структурно загалом відповідали більш чи менш модернізованій пандектній системі: Загальні положення + право власності, зобов'язальне право, спадкове право тощо. Проєкт ЦК України від 25 серпня 1996 року, прийнятий Верховною Радою України у 2002 році, зберігаючи наведену вище структуру, містив норми, що відображали положення Конституції України.

Після тривалої дискусії щодо доцільності прийняття поряд з ЦК окремих Господарського і Сімейного кодексів та доопрацювання проєкту Цивільного кодексу він 16 січня 2003 р. був прийнятий Верховною Радою, а 27 лютого підписаний Президентом України і набрав чинності з 1 січня 2004 року. В остаточній редакції найбільш помітними змінами в структурі і змісті ЦК України стали: вилучення книг «Сімейне право» і «Міжнародне приватне право», перейменування

¹⁹⁷ Про стан розвитку громадянського суспільства в Україні: аналіт. доп. / А. В. Єрмолаєв, Д. М. Горелов, О. А. Корнієвський та ін. К., 2012. С. 31–32.

¹⁹⁸ Москаленко А., Анцут Е. Новий Закон «Про громадські об'єднання» докорінно змінив правові та організаційні основи функціонування громадських об'єднань. URL: <https://web.archive.org/web/20130329143045/http://ngonetwork.org.ua/blog/info/282.html>

книги третьої (тепер «Право власності та інші речові права») та відповідне коригування її змісту, зміна низки концептуальних положень Книги першої стосовно предмета цивільно-правового регулювання, його обсягу тощо.

Тобто, фактично була застосована «модернізована пандектна система», що для того часу було кроком уперед. Проте наразі в умовах більш реальної, ніж раніше, перспективи євроінтеграції нашої державі у процесі оновлення цивільного законодавства, доцільно орієнтуватися не на зразки пандектної (точніше, «оновленої пандектної») системи / структури, а врахувати необхідність зміни акцентів у цивільно-правовому регулюванні, зроблених модерною Європою.

Враховуючи ці обставини, значення рецепції римського права в розвитку концепції права України можна визначити наступним чином.

Римське право може проявлятися в національних системах права в таких напрямках:

- вплив на філософію права;
- вплив на правотворчість;
- вплив на формування правосвідомості;
- вплив на формування загальної правової культури правознавців (особливо, у галузі приватного права).

Отже у ХХІ ст. українське цивільне право має взаємодіяти з римським приватним правом в усіх згаданих напрямках. Власне, така взаємодія певною мірою вже відбувається.

По-перше, наприкінці ХХ ст. було визнано вплив римського права на філософію вітчизняного цивільного права.

По-друге, в результаті розширення методологічної бази змінюються підходи до правотворчості у галузі приватного (цивільного) права. Цивільний кодекс України оцінюють як Кодекс приватного права

По-третє, хоча й повільно, але відбуваються зрушення у правосвідомості громадян. Було б не виправданим оптимізмом стверджувати, що повага до закону є моральним імперативом сьогодення, але у кожному разі з'являється розуміння необхідності верховенства права.

По-четверте, певні зрушення намітилися і в усвідомленні значення вивчення римського приватного права для формування загальної культури правознавця.

Викладене дає підстави стверджувати, що наразі рецепція римського приватного права в Україні є доцільною, оскільки може дати

гарні результати у галузі адаптації українського цивільного права до концепту приватног права ЄС.

Питання для самоперевірки:

1. Що розуміється під терміном «рецепція»?
2. В яких формах відбувалася рецепція римського приватного права?
3. Як по-іншому називається Східноєвропейський тип рецепції Римського права?
4. На скільки книг було поділено Кодекс Юстиніана?
5. Назвіть засновника школи (течії) глосаторів.
6. В яких напрямках Римське право може проявлятися в національних системах права?
7. Яка частина «Зібрання малоросійських прав» включала в себе речеві права, в тому числі й спадкування?

БІБЛІОГРАФІЯ З РИМСЬКОГО ПРАВА

Базова література

Балух В. О., Коцур В. П. Історія Стародавнього Риму: курс лекцій. Чернівці: Книги XXI, 2005. 680 с.

Крестовська Н. М. Основи римського приватного права: навчально-метод. посіб. Одеса: Фенікс, 2006. 160 с. (співавтор Канзафарова І. С.)

Підопригора О. А. Основи римського приватного права. К.: Вентурі, 1997. 336 с.

Харитонов Є. О. Історія приватного (цивільного) права Європи. Античність. О.: Бахва, 1999. 292 с.

Харитонов Є. О. Історія приватного права Європи: Західна традиція. Одеса: БАХВА, Юридична література, 2001. 328 с.

Харитонов Є. О. Історія приватного права Європи: Східна традиція. Одеса: БАХВА, 2000. 257 с.

Харитонов Є. О. Основи римського приватного права: консп. лекц. 4-вид., перероб. і доповн. Х.: Одіссей, 2008. 312 с.

Харитонов Є. О. Приватне право у Стародавньому Римі: навч. посіб. Одеса: БАХВА, 1996. 160 с.

Харитонов Є. О. Рецепція римського приватного права (історико-правові та теоретичні аспекти). Одеса: Одес. ун-т, 1997. 193 с.

Харитонов Є. О. Римське право (Інституції). 3-є вид., випр. Х.: Одіссей, 2003. 288 с.

Харитонов Є. О. Римське право: підруч. 2-ге вид. К.: Юрінком Інтер, 2009. 528 с. (співавтор О. А. Підопригора)

Харитонов Є. О. Римське право: підруч. К.: Юрінком Інтер, 2003. 512 с. (співавтор О. А. Підопригора)

Харитонов Є. О. Римське приватне право: консп. лекц., практ. Харків: Одіссей, 2000. 272 с.

Додаткова література

Гужва А. М. Інтерес і місце виконання договору в сучасному правозастосуванні й римському праві. *Право і безпека*. 2010. № 1. С. 148–152.

Гужва А. М. Співвідношення інтересу і збитків за римським правом. *Актуальні проблеми держави і права*. 2008. Вип. 41. С. 184–190.

Гужва А. М. Формули «Quod interest», « quanti interest» у договорі найму за римським правом. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. Вип. 51. С. 19–24.

Глиняна К. М., Сафончик О. І. Договір позики за римським приватним правом та його рецесія в Україні. *Юридичний вісник*. 2024. № 4. С. 196–203.

Давидова І. В. До проблеми визначення категорії обману в римському праві. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2011. № 17. С. 100–103.

Давидова І. В. Особливості укладення договору емфітевзису в умовах воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 7. С. 106–108.

Давидова І. В., Кривенко Ю. В. Правове регулювання статусу воїна в римському праві: між правом і обов'язком. *Вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2025. № 76. С. 12–16.

Давидова І. В., Кривенко Ю. В. Стартапи та преторські позови: порівняльний аналіз інструментів інтеграції нових об'єктів у цивільний обіг. *Юридичний вісник*. 2025. № 4.

Смельянова Л. В. Вимоги до виконання зобов'язань в Римському праві. *Право ХХІ століття: становлення та перспективи розвитку*: Збірник наукових праць. Миколаїв, 2006. С. 68–72.

Смельянова Л. В. Завдаток як один з реальних спеціальних засобів забезпечення контрактних зобов'язань в Стародавньому Римі. *Актуальні проблеми політики*. 2006. Вип. 28. С. 70–74.

Смельянова Л. В. Історіографія концепції забезпечення належного виконання контрактів у римському праві. *Визначальні тенденції генезису державності і права*. Збірник наукових праць. Миколаїв, 2007. С. 91–96.

Смельянова Л. В. Класифікація засобів забезпечення зобов'язань, що існували у Стародавньому Римі. *Актуальні проблеми держави і права*. 2004. Вип. 19. С. 229–336.

Смельянова Л. В. Система забезпечення зобов'язань у римському праві. *Актуальні проблеми держави і права*. 2002. Вип. 4. С. 77–80.

Смельянова Л. В. Трансформація поглядів римських юристів на характер забезпечення належного виконання зобов'язання договірних

зобов'язань. *Визначальні тенденції генезису державності і права*. Миколаїв, 2008. Вип. 2 С. 17–28.

Смельянова Л. В. Характер відповідальності за порушення договірних зобов'язань у римському праві. *Актуальні проблеми політики*. 2001. Вип. 12. С. 398–402.

Кізлова О. С., Глиняна К. М. Рецепція інституту власності Стародавнього Риму в сучасному цивільному праві України. *Juris Europensis Scientia*. 2025. № 2. С. 16–22.

Некіт К. Г. Давньоримські категорії «fides» і «aequitas» як підґрунтя фідучіарних правовідносин. *Актуальні проблеми держави і права*. 2010. Вип. 53. С. 72–78.

Некіт К. Г. Інститут довірчого управління майном: рецепція римського права. *Актуальні проблеми держави і права*. 2008. Вип. 41. С. 202–207.

Некіт К. Г. Конструктивний траст як аналог інституту законного представництва: ідеї римського права та сучасне втілення. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. Вип. 51. С. 14–19.

Некіт К. Г. Право довірчої власності: традиції римського права та їхнє втілення у сучасному цивільному праві України. *Цивільне право України (традиції та новації)*: монографія. Заг. ред. Є. О. Харитонова, Т. С. Ківалової, О. І. Харитонової; наук. ред. Н. Ю. Голубева. Одеса: Фенікс, 2010. С. 364–380, 391–406.

Омельчук О. С. Суперфіцій та «habitatio» як види прав на чужі речі пов'язані із забезпеченням потреб у житлі: порівняльний аналіз. *Актуальні проблеми держави і права*. 2007. Вип. 31. С. 199–203.

Попсуєнко Л. О. Історичні умови формування релігійного права в Римській імперії (IV ст.н.е.). *Визначальні тенденції генезису державності і права*. Миколаїв: Іліон, 2007. С. 196–199.

Попсуєнко Л. О. Класифікація релігійних злочинів у системі римського імператорського законодавства IV ст.н.е. *Вісник Одеського інституту внутрішніх справ*. Одеса, 2004. № 4. С. 143–146.

Попсуєнко Л. О. Кодекс Феодосія – нормативне підґрунтя для подальшого розвитку візантійського права. *Актуальні проблеми політики*. 2010. Вип. 40.

Попсуєнко Л. О. Нормативно-правове регулювання устрою та функціонування християнської церкви в системі римського імпера-

торського законодавства IV ст. *Актуальні проблеми держави і права*. 2004. Вип. 22. С. 161–170.

Попсуєнко Л. О. Формування правового статусу християнської церкви за римським імператорським законодавством. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. Вип. 51. С. 42–51.

Попсуєнко Л. О. Щодо історії створення та легалізації юридичних осіб. *Держава і право: De lege praeterita, instante, future*. 2009. С. 30–31.

Прутян Д. С. Види опіки за римським приватним правом. *Актуальні проблеми держави і права*. 2007. Вип. 31. С. 123–127.

Прутян Д. С. Інститут опіки за римським правом та його рецепція в сучасному законодавстві України. *Юридичний вісник*. 2006. № 4. С. 145–151.

Смілянець І. П. Умови дійсності договору за римським правом. *Актуальні проблеми держави і права*. 2008. Вип. 42. С. 152–156.

Форманюк В. І. До питання про греко-римське право як підґрунтя сімейного права України. *Актуальні проблеми держави і права*. 1999. Вип. 6. С. 106–109.

Форманюк В. І. Правове регулювання стосунків між подружжям під час формування Візантійської системи шлюбно-сімейного права. *Актуальні проблеми політики*. 1999. Вип. 5. С. 236–239. (співавтор Матвєєнко Т. Є.)

Форманюк В. І. Греко-римська система права як елемент Візантійської цивілізації. *Актуальні проблеми держави і права*. 2002. Вип. 13. С. 119–124.

Форманюк В. І. До питання про чинники формування Візантійського шлюбно-сімейного права. *Актуальні проблеми держави і права*. 2001. Вип. 11.

Форманюк В. І., Єрмолов Г. А. Утримання в римському праві. *Актуальні проблеми держави і права*. 2004. Вип. 23. С. 132–135.

Харитонов Є. О., Форманюк В. І. Візантійське сімейне право та його вплив на регулювання шлюбно-сімейних відносин в Україні. *Актуальні проблеми політики*. 1998. Вип. 3. С. 79–84.

Харитонов Є. Рецепція римського права і європейські системи приватного права. *Актуальні проблеми держави і права*. 2002. Вип. 13. С. 51–59.

Харитонов Є. О., Харитонova О. І. Візантійський тип духовності і Україна. *Проблеми політики*. 1999. Вип. 5. С. 249–254.

Харитонов Є. О. Питання рецепції римського права у працях романістів Новоросійського університету. *Юридична освіта і правова держава*. 1997. С. 18–23.

Харитонов Є. О. Рецепція римського права у сучасному цивільному праві України. *Римське право та правова культура Європи*. Люблін: Видавництво Люблінського католицького університету, 2008. С. 77–86.

Харитонов Є. О., Харитонova О. І. Рецепція римського права як складова концепції вдосконалення цивільного законодавства України. *Вісник університету внутрішніх справ*. 1999. № 6. С. 32–35.

Харитонов Є. О. Рецепція римського приватного права у сучасному цивільному праві України. *Часопис цивілістики*. 2007. Вип. 5. С. 7–13.

Харитонов Є. О. Рецепція римського приватного права як підґрунтя сучасної цивілістики. *Вісник Академії правових наук*. 1998. № 2 (13). С. 104–111.

Харитонов Є. О., Підопригора О. А. Римське право і майбутнє правової системи України. *Вісник Академії правових наук України*. 1999. № 1.

Харитонов Є. О., Харитонova О. І. Рецепції приватного права: парадигма прогресу. Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 1999. 144 с.

Харитонов Є. О., Харитонova О. І. Римське право як підґрунтя сучасного права Європи. *Актуальні проблеми держави і права*. 2005. Вип. 24. С. 10–17.

Харитонов Є. О., Харитонova О. І. Римське приватне право і управління торговим обігом. *Актуальні проблеми держави і права*. 1995. Вип. 2.

Харитонов Є. О., Харитонova О. І., Давидова І. В. Вплив римського права на формування концепту сімейного права в Україні. *Часопис цивілістики*. **2025. Вип. 57. С. 7–16.**

Reception of Roman Law in Ukrainian Legal Studies. E. O. Kharytonov and O. I. Kharytonova. *Discovering the Unexpected: Comparative Legal Studies in Eastern and Central Europe* Ed. by W. E. Butler, O. V. Kresin. Clark, New Jersey: Talbot Publishing, 2021. 562 pp. P.389–409.

Харитонов Є. О., Харитонova О. І. DCFR як принципи та цінності європейського приватного права. *Часопис цивілістики*. 2022. № 45. С. 5–11.

Харитонов Є. О., Харитонova О. І. Концепт «приватне право» та проблеми його реалізації. *Часопис цивілістики*. 2021. № 41. С. 5–11

Харитонов Є. О. Фідуціарні обов'язки учасників корпоративних відносин в праві ЄС та законодавстві держав-членів ЄС. *Юридичний електронний журнал*. 2023. № 10. С. 731–734.

Харитонов Є. О., Гейко М. О. Характерні риси рецепції римського права у англійській правовій традиції. *Актуальні проблеми держави і права*. 2007. Вип. 31. С. 5–9.

Харитонов Є. О. Школа рецепції римського права в Одеській національній юридичній академії. *Наукові праці Одеської національної юридичної академії*. 2002. Том 1. С. 44–64.

Харитонova (Матвєєнко) Т.Є. «Yus» як джерела шлюбно-сімейного права у Східній Римській імперії у IV–V ст. *Актуальні проблеми держави і права*. Частина II. 1999. Вип. 6. С. 138–142.

Харитонova (Матвєєнко) Т. Є. Греко-римське право доби Юстиніана. *Актуальні проблеми держави і права*. 2000. Вип. 13. С. 59–63.

Харитонova (Матвєєнко) Т.Є., Ємельянова Л. В. Система договорів пізнього римського права. *Актуальні проблеми держави і права*. 2000. Вип. 9. – С. 268–271.

Харитонova Т. Є. До визначення співвідношення сервітуту та емфітевзису. *Актуальні проблеми держави та права*. 2006. Вип. 29. С. 30–35.

Харитонova Т. Є. Проблеми питання створення Дігест Юстиніана. *Актуальні проблеми держави і права*. 2002. Вип. 16. С. 184–187.

Харитонova Т. Є. Систематизація Юстиніана як приклад рецепції римського права. *Актуальні проблеми держави і права*. 2004. Вип. 23. С. 140–144.

Цибульська О. Ю. Рецепція основних засад універсального і сингулярного спадкового наступництва за римським приватним правом у цивільному законодавстві України. *Актуальні проблеми держави і права*. 2008. Вип. 41. С. 135–139.

ДОДАТКОВІ МАТЕРІАЛИ

Додаток І

ПЕРШОДЖЕРЕЛА

ЗАКОНИ XII ТАБЛИЦЬ¹⁹⁹

ТАБЛИЦЯ І

1. Якщо викликають (будь-кого) на судововлення, хай (викликаний) йде. Якщо (він) не йде, то хай (той, що викликав) підтвердить (свій виклик) при свідках, а потім веде його силою.

2. Якщо (той, кого викликали) відшукує підстави, щоб не з'явитися, хай (той, що його викликав) накладе на нього руку.

3. Якщо перешкодою (для прибуття того, кого викликали, на судововлення) буде його хвороба або старість, хай (той, хто викликав) надасть йому тяглову худобу... Візка, якщо не схоче, надавати не зобов'язаний.

4. Хай поручителем (на судововленні) за того, хто живе своїм коштом буде (тільки) той, хто має своє господарство. За безмаєтного громадянина поручителем буде той, хто побажас.

6. Відносно чого домовляться, про те хай (позивач) і клопочеться (на судововленні).

7. Якщо (учасники позову) не дійдуть згоди, хай (вони) до опівдня зійдуться для позову на форумі або на коміціумі. Хай обидві сторони по черзі захищають (своє діло).

8. Після опівдня (магістрат) затвердить вимогу тієї сторони, котра є присутньою (при судововленні).

9. Якщо (на судововленні) присутні обидві сторони, хай захід сонця буде остаточним терміном (судововлення).

¹⁹⁹Текст наводиться українською мовою за виданням: Харитонов Є. О. Основи римського приватного права: посібник для аудиторного і самостійного вивчення курсу. Одеса: видавець Букаєв Вадим Вікторович, 2016. С. 311–318.

ТАБЛИЦЯ II.

1. (Гай.Інституції.1У.14).За позовами у 1000 і більше асів стягувалася (до каси понтифіків) судова застава (500 асів), за позовами на меншу суму – 50 асів, так було встановлено Законом XII таблиць. Якщо суперечка стосувалась волі будь-якої людини, то, хоча б ціна її була найвищою, однак тим же законом передбачалось, щоби суперечка йшла про заставу (за людину, щодо волі якої існував спір) усього лише (у розмірі 50 асів).

2. Якщо одна з таких причин, як... тяжка хвороба або (збіг дня судового розгляду) з днем, призначеним для звинувачення (будь-кого) у зраді,(буде перешкоджати) судді, третейському посереднику або стороні, що позивається (з явитися на судовий розгляд), то (таке) має бути перенесеним на наступний день.

3. Хай (такий, що позивається), котрому не вистачає свідчень свідків, йде до воріт дому (свідка, що не з'явився на судовий розгляд) і протягом трьох днів прилюдно звертається (до нього).

ТАБЛИЦЯ III.

1.Хай будуть (надані боржнику) 30 пільгових днів після визнання(ним) боргу або після постанови (проти нього) судового рішення.

2.(Після закінчення вказаного терміну) хай (позивач) накладе руку (на боржника).Хай веде його на судомовлення (для виконання ухвали).

3. Якщо (боржник) не виконав (добровільно) судової ухвали і ніхто не звільнив його від відповідальності при судомовленні, хай (позивач) веде його до себе і надягне на нього кайдани вагою не менше, а якщо забажає, то й більше, ніж 15 фунтів.

4. (Під час перебування в ув'язненні боржник), якщо хоче, може годуватися за власний рахунок. Якщо ж він не в змозі себе утримувати, то хай (той, хто утримує його у в'язниці) дає йому фунт борошна в день, а при бажанні може давати й більше.

5. (Авл Гелій. Атичні ночі. XX.1.46).Тим часом (тобто поки боржник був в ув'язненні), він мав право примиритися (з позивачем), але якщо (сторони) не примирилися, то (такі боржники) лишалися в ув'язненні 60 днів. Протягом цього терміну їх тричі поспіль у ринкові дні приводили до претора на коміціум і (при цьому) оголошувалась присуджена з них сума грошей. На третій ринковий день вони каралися на горло або поступали на продаж за кордон, за Тібр.

ТАБЛИЦЯ ІV.

2. Якщо батько тричі продасть сина, то хай син буде вільним від влади батька.

3.(Ціцерон.Філіпії.11.28.69).Користуючись постановою XII таблиць, наказав своїй дружині зібрати речі, що їй належать, відібрав у неї ключа та вигнав її.

4.(Авл Гелій. Атичні ночі.111.16.12). Мені відомо, що коли жінка народила на одинадцятому місяці по смерті чоловіка, то з цього виникала справа, начебто вона зачала після того, як помер її чоловік, бо децемвіри написали, що людина народжується на десятому, а не одинадцятому місяці.

ТАБЛИЦЯ V.

1. (Гай. Інституції1.144–145). Нашадки наші стверджували, що навіть повнолітні жінки внаслідок належної їм легковажності мають бути під опікою... Виняток складали лише дівчата-весталки, котрих стародавні римляни звільнювали з-під опіки на знак поваги до їх сану жерців. Так було встановлено Законом XII таблиць.

3. Хто яке розпорядження дасть на випадок своєї смерті відносно майна або опіки над підвладними йому особами, те розпорядження хай буде непорушним.

4. Якщо будь-хто, в кого немає підвладних йому осіб, помре, не залишивши розпоряджень про спадкоємця, то хай його господарство візьме собі найближчий агнат.

5. Якщо у померлого немає агнатів, то нехай господарство після нього візьмуть його родичі.

6. (Гай.Інституції.1.155). За Законом XII таблиць опікунами над особами, яким не було призначено опікуна за заповітом, є їх агнати.

7а.Якщо людина стала божевільною, то хай владу над ним самим і його майном візьмуть його агнати і родичі.

7б. (Ульпіан.1.1, рг.Д.ХХV11.1о). Згідно із Законом XII таблиць марнотратнику заборонялось управління майном, що йому належало...

8а. (Ульпіан. XXXX). Закон XII таблиць передавав патрону спадок після римського громадянина з вільновідпущених в тому випадку, коли останній, не маючи підвладних йому осіб помирав, не лишивши заповіту.

9а. (Гордіан.1.6.с.111.36). За Законом XII таблиць майно, що складається з боргових вимог померлого до інших осіб, безпосередньо, тобто без виконання будь-яких юридичних формальностей, розподіляється поміж спадкоємцями в залежності від їх спадкової долі.

9б. (Діоклетіан.1.26.с.11.3). Згідно із Законом XII таблиць борги померлого безпосередньо розподіляються поміж його спадкоємцями в залежності від розміру отриманих ними долей у спадку.

ТАБЛИЦЯ VI.

1. Якщо хтось укладає угоду самозакладу або відчуження речі в присутності 5 свідків і комірника, хай слова, що при цьому виголошуються, будуть непорушними.

2. (Ціцерон.Про обов язки.111.16). За Законом XII таблиць вважалося достатнім надати докази того, що виголошувалося при укладанні угоди, а той, хто відмовиться від своїх слів, підлягав подвійному штрафу.

3. Давність володіння по відношенню до земельної ділянки встановлювалась в два роки, по відношенню до усіх інших речей – в один рік.

4. Законом XII таблиць було визначено, що жінка, яка не бажає встановлення над собою влади чоловіка фактом давності співжиття, повинна була щорічно відлучатися з свого будинку на три ночі і таким чином переривати річне давностне володіння нею.

5б. (Паул.Фрагменти.50).Закон XII таблиць затвердив відчуження речі шляхом угоди, яка укладається в присутності 5 свідків і комірника, а також шляхом відмови від права власності на цю річ при судововленні перед претором.

8. Закон XII таблиць не дозволяв ні віднімати, ні вимагати як свою власність вкрадені колоди чи жердини, використані для будівництва чи садіння винограднику, але надавав при цьому позов у подвійному розмірі вартості цих матеріалів проти того, хто звинувачувався в їх використанні.

ТАБЛИЦЯ VII.

1.Обхід, тобто незабудоване місце кругом будинку, має бути завширшки в два з половиною фути.

2. Слід зауважити, що при позові про розмежування ділянок необхідно враховувати вказівку Закону XII таблиць, встановлену начебто за прикладом такого законодавчого правила, котре приписують Солону – якщо вздовж сусідньої ділянки копали рів, то не можна було порушувати межу, якщо ставили огорожу, то мали відступити від сусідньої ділянки на один фут, якщо будинок для житла, то відступити на два фути...

3. (Пліній.Природнича історія.19.4.50).В Законі XII таблиць не використовували слово хутір, але замість нього вживали часто слово – відгороджене місце, надаючи йому значення батьківського майна.

6. (Гай.У 3 титулі 8 кн.Дігест).За Законом XII таблиць ширина шляху у прямому напрямку визначалась у 8 футів, а на поворотах – у 16 футів.

7. Хай (власники ділянок біля шляху) ставлять огорожу, якщо не прибирають її камінням, то нехай їдуть тягловою худобою там, де забажають.

86. (Паул.У 8 титулі 43 кн.Дігест).Якщо струмок, що протікає громадською землею або водопровід заподіяв шкоду приватному володінню, власнику останнього надавався позов на підставі Закону XII таблиць про відшкодування збитків.

9а. Закон XII таблиць наказував вживати заходів для того, щоб дерева на висоті 15 футів навколо обрізались для того, щоб їхня тінь не причиняла шкоди сусідній ділянці.

10. (Пліній.Природнича історія.XVI,5,15).Законом XII таблиць дозволялось збирати жолуді, що падають з сусідньої ділянки.

11. (Юстиніан.1.41,11,1).Продані та передані речі стають власністю покупця лише у тому випадку, коли він уплатить продавцю продажну ціну або забезпечить йому будь-яким чином задоволення його вимог, наприклад, надасть повіреного або дасть що-небудь у вигляді застави.Так було встановлено Законом XII таблиць.

ТАБЛИЦЯ VIII.

16. (Цицерон. Про республіку.1У,10,12). XII таблиць встановили смертну кару за невеликий перелік злочинних діянь і в тому числі вважали за необхідне застосовувати її у випадку, коли будь-хто склав або буде співати пісню, що містить у собі наклеп або ганьбить іншого.

2. Якщо вчинить членушкодження і не примириться з потерпілим, то хай і йому самому буде вчинено те ж саме.

3. Якщо рукою або палицею зламає кістку вільній людині, хай заплатить штраф у 300 асів, якщо рабу – 150 асів.

4. Якщо завдасть образи, хай штраф буде 25.

5. ...Зламає, нехай відшкодує.

6. Якщо хто поскаржиться, що свійська тварина вчинила збиток, то Закон XII таблиць велів або віддати потерпілому тварину, що вчинила збитки, або відшкодувати вартість збитку, що вчинено.

7. Якщо жолуді з твого дерева впадуть на мою ділянку, а я пасав худобу і згодував жолуді худобі, то за Законом XII таблиць ти не міг заявити позов ні про потраву, бо не на твоїй ділянці паслась худоба, ні про шкоду, вчинену твариною, ні про збиткі, вчинені неправомірним діянням.

9. За XII таблицями смертним гріхом для дорослого було потрапити або жжати в нічний час врожай з обробленого плугом поля. XII таблиць приписували таку приречену богині Церері людину карати на горло. Неповнолітнього, що винний у такому ж злочині, на розсуд претора або карали батогами, або присуджували до відшкодування заподіяної шкоди у подвійному розмірі.

10. (Гай. 9 Титул 47 кн. Дігест). Закони XII таблиць веліли надівати кайдани і після покарання батогами страчувати того, хто підпалював будівлі або складені біля них скирти хліба, якщо винний вчинив це навмисно. Якщо ж пожежа виникла випадково, тобто з необережності, то закон приписував винному відшкодувати шкоду, а за його неспроможністю зробити це, він підлягав більш легкому покаранню.

11. В XII таблицях приписувалось, що за злісну порубку чужих дерев винний сплачував по 25 асів за кожне дерево.

12. Якщо вбито на місці злочину людину, що скоїла крадіжку в нічний час, це вбивство буду вважатись правомірним.

13. При світлі дня... якщо чинить опір зі зброєю в руках, склич людей.

14. Децемвіри приписували вільних людей, яких піймали на крадіжці, піддавати тілесній карі і видавати головою тому, в кого вкрадено. Рабів же карати батогами і скидати зі скелі, але по відношенню до неповнолітніх було встановлено таке – або піддавати їх на розсуд претора тілесним покаранням, або стягувати з них вчинені збитки.

15а. За Законом XII таблиць було встановлено штраф у потрібному розмірі вартості речей у випадку, коли ці речі було знайдено у будь-кого при формальному обшуку, або тоді, коли вони були принесені до укритача і знайдені у нього.

15б. Закон XII таблиць приписує, щоб при проведенні обшуку той, кого обшуковують, не мав на собі одягу, крім полотняної пов'язки і тримав у руках чашу.

17. Законом XII таблиць забороняється придбання краденої речі за давністю.

18а. (Тацит.Анали.У1.16).Вперше XII таблицями було встановлено, щоби ніхто не брав більше одного відсотка на місяць, в той час як до цього бралось за бажанням багатих.

18б. (Катон.Про землеробство.Передмова.1).Пращури наші мали за звичай і закріпили в законах присуджувати крадія до уплати подвійної вартості речі, що вкрадено, лихваря – до стягнення у чотирикратному розмірі отриманих відсотків.

19.(Павл).За Законом XII таблиць за річ, яку здано на збереження, дається позов у подвійному розмірі вартості цієї речі.

21.Хай буде відданий богам підземним (тобто прокльону) той патрон, котрий вчиняє збиток своєму клієнтові.

22.Якщо будь-хто приймав участь в укладенні угоди в якості свідка або комірника, а потім відмовлявся це засвідчити, то хай його буде визнано зганьбленим і він втратить право бути свідком.

23.За Законом XII таблиць викритого у лжесвідченні скидали з Тарпейської скелі.

26. ...У XII таблицях приписувалось, щоби ніхто не влаштовував у місті нічних збориськ.

27. Закон XII таблиць надавав членам колегій (спільнот) право укладати між собою будь-які угоди, аби тільки цим не порушували будь-якої постанови, що стосується громадського порядку. Закон цей, очевидно, був запозичений із законодавства Солона.

ТАБЛИЦЯ ІХ.

1–2.(Цицерон.Про закони.111,4,11,19,44).Привілеїв, тобто відступів від закону на свою користь, хай не вимагають. Вироки про смертну кару римського громадянина хай виносять не інакше, як в центуріатних коміціях... Преславні Закони XII таблиць містили

два положення, одне з яких знищувало будь-які відступи від закону на користь окремих осіб, а друге забороняло виносити вирoki про покарання на горло римського громадянина не інакше, як в центуріатних коміціях.

3. (Авл Гелій. Атичні ночі. XX, 17). Невже ти вважатимеш за суворе покарання положення закону Ояке карає на горло того суддю або посередника, котрих було призначено при судововленні для розгляду справи і яких було викрито в тому, що взяли хабар за цю справу.

5. (Марціан. В 4 титулі 48 кн. Дігест). Закон XII таблиць велить карати на горло того, хто підбурює ворога до нападу на Римську державу, або того, хто передає ворогові римського громадянина.

6. (Сальвіан. Про правління божє. VIII, 5). Положення XII таблиць забороняли позбавляти життя будь-якої людини поза судом.

ТАБЛИЦЯ XI.

1. (Цицерон. Про державу. II, 37). Децемвіри другого скликання додали дві таблиці несправедливих законів, між іншим, санкціонували самим нелюдським законом заборону шлюбів між плебеями і патриціями.

ТАБЛИЦЯ XII.

26. Злочини, скоєні підвладними особами або рабами, породжували позови про збитки, за якими домовласнику або власнику раба надавалось право або відшкодувати шкоду, або видати головою винного...

4. Законом XII таблиць заборонялось жертвувати храмам ту річ, що була предметом судового розгляду, в іншому разі стягується штраф у розмірі подвійної вартості речі, однак не встановлено, має бути цей штраф сплачений державі або ж тій особі, котра претендує на дану річ.

5. Закони XII таблиць містили положення про те, що надалі будь-яке рішення народних зборів повинно мати силу закону.

ГАЙ. ІНСТИТУЦІЇ

(вибрані фрагменти)²⁰⁰

КНИГА І. ПРО ОСОБИ

Про jus civile (право «цивільне») і jus naturale (право природне)

1. Всі народи, що керуються законами та звичаями, користуються частково своїм власним правом, а частково правом, що є загальним для усіх людей.

Отже, те право, котре кожний народ сам для себе встановив є його власним правом і називається правом цивільним (громадянським), тобто наче власним правом, властивим самим громадянам. А те право, що між усіма людьми встановлене природним розумом, застосовується і захищається однаково у всіх народів і називається правом загальним для всіх народів (jus gentium), – воно є, начебто, спільним для усіх народів.

Таким чином, і римський народ користується частково своїм власним правом, а частково правом, спільним для всіх людей.

2. Цивільне (громадянське) право римського народу складається з законів, рішень плебеїв, постанов Сенату, указів імператорів, едиктів магістратів та з відповідей правознавців.

3. Закон є те, що народ римський схвалив і постановив. Плебс відрізняється від народу тим, що словом «народ» відзначаються всі громадяни, включаючи всіх патриціїв; найменуванням же плебсу відзначаються решта громадян, за виключенням патриціїв. Ось чому патриції колись стверджували, що постанови плебеїв для них не обов'язкові, тому що вони складені без їхнього волевиявлення і участі. Але згодом був виданий закон Гортензія, яким було визначено, що постанови на плебейських зборах є обов'язковими для всього народу.

б. Едикти суть постанови і приписи тих осіб, що мають право їх видавати. Право ж видавати едикти надавали магістратам римського народу, а найважливіше значення в цьому відношенні мають едикти двох преторів-міського і переґринів, юрисдикція яких в провінціях належить їх намісникам...

²⁰⁰Харитонов Є. О. Основи римського приватного права: посібник для аудиторного і самостійного вивчення курсу. Одеса: видавець Букаєв Вадим Вікторович, 2016. С. 319–334.

7.Відповіді правознавців -це думки і судження юристів, яким дозволено було встановлювати і творити право...

Про поділ права

8.Все право, яким ми користуємося, відноситься або до осіб, або до речей (об'єктам), або до позовів. Перед усім розглянемо значення осіб.

9.Головний поділ в праві осіб складається з того, що всі люди – або вільні або раби.

10. Далі з вільних людей – одні є народжені вільними, другі вільновідпущені.

11.Народжені вільними суть те, що народились вільними; вільновідпущені – це ті, які відпущені на волю з законного рабства.

12.Особа задовольняє такимтрьом вимогам: якщо вона старше тринадцяти років, була власністю господаря за квіритським правом і отримало свободу, завдяки законного відпущення на волю, оскільки або згідно vindicta (на підставі юридичного акту), або внаслідок занесення в цензорний список, чи в силу заповіту, то така особа визнається римським громадянином. В випадку, якщо одного з цих умов не достас, то вона буде латином.

Про способи набування латинами римського громадянства

36.Не всякий бажаючий може відпускати раба на волю.

48.Слідє інше ділення в праві осіб.Якраз одні особи самовладні, інші підкорені чужому праву.

49. З підвладних одні знаходяться під владою батька, інші- під владою чоловіка треті- в необмеженій владі (mancipio) від іншого.

51.Спершу розглянемо тих, хто знаходиться під владою іншого.

52. Таким чином, під владою панів перебувають раби; ця влада над рабами є інститут загальнонародного права; тому що у всіх взагалі народів ми можемо помітити, що пани мають над рабами право життя і смерті і що все, що придбано рабом, придбано паном.

53.Але в теперішній час нікому з підданих римському народу не дозволяється надмірно жорстоко поводитися зі своїми рабами без законної причини. Завдяки постанові імператора Антоніна той, хто без причини вб'є свого раба, підлягатиме не меншій відповідальності, чим той, хто вбив чужого раба.

55.Таким чином під нашою владою перебувають наші діти, народжені в законному шлюбі; право-це є особливість (виключне надбання)

римських громадян, або не має майже інших народів, які мали б над дітьми таку владу, яку маєм ми.

56. Римські громадяни тоді вступають в законний і дійсний шлюб і мають над народженими в них дітьми владу, коли вони одружені з римськими громадянками або навіть з латинками та іноземками, з якими існувало *jus conubii*; а оскільки *conubium* дає право дітям успадкувати майно свого батька, то вони не тільки стають римськими громадянами, але й перебувають під владою батька.

58. Що стосується осіб рабського стану, то з ними не можна одружуватися.

97. Але ж не тільки діти, згідно того, що ми сказали, знаходяться під нашою владою, але й ті, яких ми всиновлюємо.

98. Акт всиновлення здійснюється двома способами: або під владою народу, або під владою вищого магістрату, наприклад, претора.

104. Жінки ж не можуть всиновлювати, бо вони і рідних дітей не мають під своєю владою.

108. Тепер поговоримо про тих осіб, які знаходяться під владою чоловіків; це право властиве також римським громадянам.

109. Під владою батька звичайно бувають і чоловіки, і жінки, сімейній ж владі чоловіка підпорядковуються тільки жінки.

110. Отже, інколи цей перехід під владу чоловіка здійснювався трьома способами давністю, сакральним хлібом і купівлею.

111. Шляхом тривалого спільного життя переходила під владу чоловіка та жінка, яка на протязі цілого року залишалась безперервно дружиною; зробившись внаслідок начебто володіння протягом року власністю чоловіка, вона вступала в його сім'ю і посідала місце дочки...

113. Щодо «купівлі», то на основі її жінки підпадають під владу чоловіка шляхом манципації, так само як на основі символічного продажу...

116. Залишається сказати про те які особи можуть знаходитись в необмеженій владі, кабалі (*mancipio*) іншого.

117. Так, всі вільні особи чоловічої та жіночої статі, що знаходяться під владою батьків, можуть бути манциповані батьком, тим же самим чином, яким можна манципувати рабів.

119. Манципація полягає в уявному (вигаданому) продажу. Ця форма придбання права власності (*jus proprium*) властива римським

громадянам і здійснюється слідуючим чином. Запросивши не менше п'яти повнолітніх римських громадян в якості свідків і понад того ще одну особу того ж стану, яка тримала б в руках мідні терези і називалася б ваговиком, покупець ще тримаючи мідь говорить так: «Установлюю, що цей раб по праву квірितів належить мені, і що він повинен рахуватись купленим мною за цей метал і за допомогою цих мідних терезів». Потім він вдаряє цим металом по терезах і передає його як купівельну суму тому, від кого придбав річ за допомогою манципування.

120. Цим засобом манципуються раби і особи вільні, а також тварини, які прираховуються до *res mancipi*, як, наприклад, бики, коні, мули, віслюки; тим же самим способом звичайно манципуються земельні ділянки як міські так і сільські...

121. Манципація поземельних ділянок відрізняється від манципації інших речей тільки тим, що раби і вільні, а рівно тварини, прираховуються до розряду *res mancipi*, можуть бути манциповані, тільки будучи наявно причому необхідно, щоб той, придбав (покупець), торкався власноручно того ж самого предмету, який йому передається; тому що акт цей називається *mancipatio*, так як річ береться рукою; нерухомі ж маєтки манципуються звичайно при їх відсутності.

124. Розглянемо тепер, яким чином підвладні звільняються від цієї влади.

127. Ті, що знаходяться під владою батька, стають самовладними після його смерті. Але тут можливі відмінності, а саме: зі смертю батька сини або доньки у всякому разі робляться самовладними, а по смерті діда, онуки чи онучки не завжди робляться самовладними, лише в тому випадку, якщо вони по смерті діда не підпадають під владу свого батька.

129. Тому, який висхідний попав в полон до ворога, то хоча він тимчасово стає рабом, але влада над дітьми призупиняється в силу *ius postliminii*, по якому повернувшись на батьківщину з полону набувають попередні права.

132. Крім цього діти перестають бути під владою низхідних завдяки еманципації (звільненні з-під батьківської влади). Але син – тільки після триразової еманципації, решта ж дітей чоловічої або жіночої статі звільняється з-під батьківської влади після одноразової еманципації.

137а. Тільки так через уявний продаж в кабалу (*in manu*) жінки виходять з під влади чоловіка і, якщо вони із цієї манципації будуть відпущені на волю, то робляться самовладними...

138. Оскільки ті, що манциповані, вважаються ніби рабами, то вони робляться самовладними після відпущення на волю за допомогою суду, цензу, заповіту.

156. Агнати суть родичі, з'єднані спорідненням через осіб чоловічої статі, так ніби когнати зі сторони батька... Але ті які з'єднані кровною спорідненістю через осіб жіночої статі не суть агнати і знаходяться між собою в іншому родинному зв'язку, що ґрунтується на природному праві.

158. Право агнатства знищується зміною або зменшенням правоздатності; право ж когнатства таким чином не змінюється бо ж цивільний закон може знищити цивільні права, а природних – знищити не може.

КНИГА II. ПРО РЕЧІ

1. В попередній книзі ми говорили про особисті права; тепер разглянемо речі, які знаходяться або в нашій власності, або за межами нашого майна.

11. Те, що належить державі або общинам, не є, мабуть, нічиєю приватною власністю, так як державне майно належить усьому суспільству громадян. Приватне майно – це таке, яке належить окремим особам.

14а. Крім того, існує поділ речей на два розряди: на *res mancipi* і *res pes mancipi*.

14в. До *res mancipi* відносяться раби, воли, коні, віслюки, мули та землі, далі, будівлі на італійській землі ...

17. Так саме майже все те, що відноситься до розряду безтілесних речей, зараховується до *res pes mancipi*, за винятком сільських сервітутів, які, як відомо, рахуються *res mancipi*, хоча належать до числа речей безтілесних.

18. Однак існує велика різниця між речами *mancipi* і *pes mancipi*.

19. А саме *res pes mancipi* переходять у власність другої особи шляхом простої передачі, якщо тільки речі ці фізичні і внаслідок цього можлива передача.

22. *Res mancipi* – це ті, які переходять до другої особи шляхом манципації; саме тому ці речі й названі *mancipi*. Яке значення та яку силу має манципація, таку саму силу має форма набуття прав, яка називається *injure cessio*.

25. В більшості випадків, однак, і майже завжди, ми користуємося формою манципації, для якої завжди легко знайти поміж друзів свідків, саме тому не потрібно, з метою здійснення *injure cessio*, звертатися до претора або намісника провінції, що пов'язано з певними труднощами.

26а. Поземельні ділянки, які знаходяться в провінціях, не тільки не вважаються власністю власників, але там навіть не має ніякої вільної общини,

40. Слід відмітити, що у іноземців є тільки один вид власності, а саме – кожен буде або власником, або таким не рахується; таким самим правом користувався колись і римський народ, або кожен був власником за квіритським правом, або таким не рахувався. Але пізніше було прийнято такий розподіл власності, що один міг бути власником за квіритським правом, а другий – простим власником (*in bonis habere*).

43. Втім, ми можемо придбати давністю речі, передані нам не їх власником, все рівно, будуть ці речі належати до числа *mancipi* або *res mancipi*, якщо тільки ми дістали їх в добрій вірі, вважаючи, що той, хто передавав, мав право на відчуження речі.

44. Це, мабуть, запроваджено для того, щоб відношення власності не залишались довгий час невизначеними, так як для власника є достатнім строк придбаної давності для того, щоб він встиг захистити своє право.

62. Іноді трапляється, що власник речі не може відчужувати її і, навпаки, невластник має владу відчуження речі.

63. Насправді, за Юлієвим законом забороняється чоловіку відчужувати придане, нерухоме майно, всупереч волі дружини, хоча це майно є його власністю...

64. Отже, з того, що нами сказано, випливає, що одні предмети ми отримуємо у власність за натуральним правом, наприклад предмети, які відчужуються шляхом простої передачі, інші – за громадянським правом (манципація, *injure sessionis*, узукація) – все це способи придбання, характерні праву римських громадян.

66. І не тільки те, що стає нашою власністю шляхом передачі, належить нам за природним правом, але також і те, що ми придбали шляхом заволодіння, так як ці речі були без господаря, як, наприклад, ті, які захоплюються на землі (дикі звірі), в морі (риби) або в повітрі (птахи).

67. І якщо ми впіймаємо дикого звіра, чи птаха, чи рибу, то ці тварини до тих пір визнаються нашими, поки ми тримаємо їх в нашій владі. Коли ж вони втечуть з-під нашого нагляду і стануть знов вільними, то знову ж таки робляться власністю першого, хто їх схопить, оскільки вони перестали нам належати...

69. За природним правом нам належить також і те, що ми захоплюємо у ворогів.

Про те, чи можуть малолітні щось відчужувати

80. Тепер нам належить знати, що ані жінка, ні малолітній без згоди опікуна відчужувати res mancipi не можуть, і що річ, яка належить до розряду res mancipi, жінка має право відчужувати, а малолітній – не має.

83. Але, з іншого боку, всі речі, як res mancipi, так і res nec mancipi, жінки та малолітні можуть отримувати без дозволу опікуна, так як їм надається можливість без дозволу опікуна покращувати своє становище.

86. Ми набуваємо не тільки самотужки, але також і через тих, кого ми маємо в нашій батьківській і шлюбній владі або в кабалі, ми набуваємо так само через тих рабів, якими ми володіємо на основі узурпакції, і через вільних людей та чужих рабів, якими добросовісно володіємо.

87. Отже, все те, що придбають наші підвладні діти, рівним чином і те, що дістають у власність наші раби шляхом манципації, передачі або на основі стипуляції або яким-небудь іншим способом, – все це дістається нам, оскільки той хто знаходиться в нашій владі, нічого свого мати не може...

99. ... Поговоримо про спадок. Властивість його подвійна: спадок переходить до нас або за тестаментом (заповітом), або за законом.

100. Спочатку поговоримо про ті, які переходять до нас за тестаментом.

101. Спершу використовували два види testamentів: testament складали або перед усім народом в куріатних зборах, або перед походом, тобто коли для війни брались за зброю і збирались йти у бій.

102. Пізніше став звичним третій вид тестаменту – посередництвом міді та терезів. Якщо хтось не залишив тестаменту ні в куріатних зборах, ні на полі бою, то, у випадку якщо несподівано виникала загроза смерть, він передавав у формі манципації товаришу (сторонній особі) свою фамілію, тобто своє майно, і просив того розділити це майно відповідно до його останньої волі...

Про заповіти вояків

109. Від обов'язку дотримуватися при складанні тестаменту вищевказаних форм звільнені імператорськими указами воїни з причини надзвичайної їхньої недосвідченості, тому їх тестамент вважається дійсним в будь-якому випадку, хоча б вони і не закликали законної кількості свідків, і не продали спадкового майна удаваним способом, і не заявили б урочисто своєї останньої волі.

113. Мабуть, жінки знаходились в кращих умовах, ніж чоловіки, саме чоловік молодший 14 років складати тестамент не може, навіть за участю опікуна; жінка – ж може, тому що вона, досягнув 12- річного віку, набуває права складати тестамент.

117. Урочисте призначення спадкоємця здійснюється таким чином: «Нехай буде Тицій спадкоємцем»; прийнята й така формула призначення: «Я наказую Тицію бути спадкоємцем»; не використовувалось таке призначення: «Я хочу, щоб Тицій був спадкоємцем...».

119. Претор, однак, може надати призначеним спадкоємцям володіння спадком відповідно до заповітного документу, якщо він буде підписаний сьома свідками і якщо нема спадкоємця, до якого б за законом міг перейти спадок, наприклад брата, якій був народжений від того ж батька, або дядька по батькові, або сина від брата, то призначені спадкоємці можуть утримати за собою спадок.

123. Так само той, хто має підвладного сина повинен потурбуватися про те, щоб призначити його спадкоємцем або, назвавши його по імені позбавити спадку.

Інакше, якщо батько промовчить, то тестамент не набере чинності – так, за думкою наших вчителів (сабініанців), ніхто не може бути спадкоємцем за цим тестаментом, навіть якщо б (незгаданий) син вмирав раніше самого спадкодавця, тому що з самого початку цей акт не був тестаментом. Але прихильники іншої школи (прокульянці) згодні з тим, що якщо син живий до часу смерті батька, то він, певна річ, перешкоджає призначеним спадкоємцям і стає найближчим

спадкоємцем за законом; але якщо син помирає раніше ніж батько, то, як деякі думають, можна в силу тестаменту прийняти спадок...

124. Якщо ж спадкодавець обійде мовчанням інших дітей, то тестамент не втрачає силу; особи, яких обійшли в ньому, допускаються до спадку сумісно з призначеними спадкоємцями, кожний в одній частці, якщо вони прямі спадкоємці (свої); якщо ж сторонні, то дістають половину, тобто якщо хтось, наприклад, назначить трьох синів спадкоємцями, а обійде мовчанням доньку, то вона дістає за правом приросту четверту частину спадку... Але якщо спадкодавець закликає до спадкування сторонніх і обійде доньку, то вона за правом приросту отримує половину спадку. Те, що ми сказали про доньку, вважаємо сказаним також і про онука, і про всіх дітей – все одно, чи будуть вони жіночої чи чоловічої статі.

127. Але, якщо батько залишає сина без спадку, то повинен зробити це поіменно, в іншому випадку син залишається спадкоємцем. Поіменне вилучення зі спадку має місце у випадку, якщо хтось користується такими словами: «Син мій Тицій хай не буде моїм спадкоємцем...»

128. Інших дітей різної статі можна залишити без спадку за допомогою загальної формули такими словами: «Всі інші хай будуть залишені без спадку...». Так приписує цивільне право.

129. Претор наказує всіх дітей чоловічої статі, тобто внуків і правнуків, залишати без спадку поіменно; дітей жіночої статі, тобто доньок, онучок, правнучок, можна залишати без спадку або поіменно, або використовуючи загальну формулу.

185. Призначати спадкоємцями дозволено як вільних людей, так і рабів, причому як власних, так і чужих.

186. Однак нашого раба слід зробити одночасно і вільним, і спадкоємцем, використовуючи такий вираз: «Раб мій Стіх хай буде вільним і хай буде спадкоємцем...»

Про закон Фальцидія

227... Згодом було видано закон Фальцидія, за яким дозволяється відчувувати не більш як $\frac{3}{4}$ всього майна...; цим правом ми тепер і користуємося.

КНИГА ІІІ. ПРО ЗОБОВ'ЯЗАННЯ

1. Спадок після тих, хто помер, не залишивши тестаменту, належить по Закону ХІІ таблиць, по-перше, «своїм» спадкоємцям (suos heredes).

2. «Своїми» спадкоємцями вважаються ті діти, що склалися під владою спадкодавця (до самої його смерті), як, наприклад, син або дочка, онук або онука від сина, правнук і правнучка, народжені від найближчого, низхідного агната по чоловічій лінії, і байдуже, природні вони діти або усиновлені. Але онук або онука, правнук або правнучка тоді лише включалися до числа «своїх» спадкоємців, якщо особа, що передусе перестає бути у владі (агнатській) висхідного... Тому якщо син буде під владою батька на час смерті останнього, то онук від нього не може бути «своїм» спадкоємцем...

3. Так само дружина, що знаходиться під владою чоловіка, який помирає, є «своєю» спадкоємицею, бо вона займає місце дочки; рівним чином і невістка, що залишається під владою сина (вважається «своєю» спадкоємицею), бо вона займає місце онуки...

9. Якщо (після померлого) не було «своїх» спадкоємців, та спадщина, по тому ж самому закону ХІІ таблиць, належить агнатам.

10. Агнатами називаються ті особи, що з'єднані законною спорідненістю; законним вважається та спорідненість, що виникає через осіб чоловічої статі, таким чином, брати, народжені від одного й того ж батька, суть агнати по відношенню один до одного...

Таким чином, ми могли б налічити багато ступенів агнатства.

11. Однак Закон ХІІ таблиць надає спадок не всім агнатам водночас, а лише тим, що знаходяться у найближчому ступені спорідненості...

17. Якщо (після небіжчика) не залишалося ані «своїх» спадкоємців, ані агнатів, то той же Закон ХІІ таблиць закликає до успадкування родичів. Хто такі родичі, ми сказали у першій книзі. ..

18. У цих же межах полягають за законом ХІІ таблиць права спадкування після осіб, які померли без тестаменту. Кожен може зрозуміти, яка була суворість та компактність цього закону.

19. Так, наприклад, еманциповані діти по цьому закону не мають жодного права на спадок агнатських висхідних, бо вони перестають бути «своїми» спадкоємцями.

25. Але ця надмірна суворість права була згодом виправлена едиктом претора.

26. Претор закликає усіх дітей, що не мають за законом XII таблиць, прав успадкування, так начебто вони були під владою (агнатського) висхідного ще під час його смерті, не роблячи різниці, чи будуть вони одні або спільно зі «своїми» спадкоємцями, тобто тими, що залишалися під владою батька.

34. Інколи, проте, ані заради виправлення, ані заради заперечування давнього права, а скоріше, для його зміцнення претор обіцяє володіння спадком... у тому випадку, коли тестаменту нема, претор закликає до спадкування своїх спадкоємців та агнатів. ... Той, хто таким чином отримає спадок, може користуватися інтердиктом... Однак, незалежно від преторського порядку успадкування, останнім (своїм та агнатам) належить спадок відповідно до цивільного права.

88. Тепер перейдемо до зобов'язань, головним поділом яких є поділ на два види: кожне зобов'язання виникає з контракту або з делікту.

89. Розглянемо раніше ті, що походять з контракту; їх чотири види: вони виникають внаслідок передачі речі, або урочистими словами, або письмовим чином, або простою угодою.

90. Зобов'язання створюється передачею речі, наприклад, коли дають позику.

92. Зобов'язання словами укладають шляхом питання та відповіді, наприклад:

«Зобов'язуєшся урочисто дати? Зобов'язуюсь Обіцяєш? Обіцяю. Ручаєшся? Ручаюся. Зробиш? Зроблю».

93. Але, щодо наступного виду словесного зобов'язання: «Чи зобов'язуєшся урочисто дати? Зобов'язуюсь, то він властивий лише римським громадянам.

Інші види належать праву народів і вживаються поміж всіма людьми – як поміж римськими громадянами, так і іноземцями.

106. Божевільний не може вчиняти жодного юридичного акту, бо він не розуміє, що робить.

107. Малолітній вчиняє законно всяку угоду, якщо тільки опікун приймає участь там, де затвердження опікуна необхідно...

108. Те ж саме правило застосовується відносно жінок, що знаходяться під опікою.

128. Зобов'язання ґрунтується на письмовому документі, якщо, наприклад, його заносять до прибутково-видаткової книги...

134. Крім того, письмове зобов'язання виникає, очевидно, внаслідок боргових розписок, тобто, якщо хтось напише, що він винен або що він дає...

135. Консенсуальні зобов'язання виникають шляхом простої угоди між сторонами при купівлі-продажу, наймі, товаристві, дорученні.

136. Говорять, що в цих випадках виникає зобов'язання в силу угоди сторін, тому що немає жодної необхідності ані в словах, ані в листі, але достатньо, щоб ті, хто укладають зобов'язання, прийшли до згоди. Ось чому такі угоди укладаються і поміж відсутніми...

Про купівлю та продаж

139. Купівля і продаж укладаються, як тільки зійшлися у ціні, хоча б ціна не була ще сплачена та не був даний завдаток, бо те, що дається у вигляді завдатку, є лише доказ укладення контракту.

142. Договір найму (і купівля-продаж) підпорядковані тим же законним правилам; договір найму визнається укладеним тоді, коли точно визначена найомна плата.

148. Договір про сумісну діяльність (товариства) ми звичайно укладаємо або з тим, щоб вступити у спілкування з усім своїм майном, або заради укладення якої-небудь угоди.

149. Виникло, однак, важливе питання, чи можна укласти договір про сумісну діяльність таким чином, щоб один отримав більшу вигоду або понесе менші збитки... Сервій Сульпіцій, думка якого взяла гору, гадав, що таке товариство може відбутися... адже відомо, що можна укласти договір про сумісну діяльність і так, що один вносить гроші. Другий їх не вносить, а прибуток у товаришів спільний, тому що часто праця одного рівнозначна грошам другого.

150. Відомо і те, що якщо між товаришами не відбулося жодної точно угоди на рахунок частого прибутку і збитків, то прибуток і збитки розподіляються між ними порівну...

151. Сумісна діяльність триває доти, доки існує взаємна угода членів; але якщо хтось з товаришів вийде з його складу, то контракт припиняється.

152. Сумісна діяльність припиняється також внаслідок смерті одного з учасників, оскільки той, хто укладає договір про сумісну діяльність обирає собі певного партнера.

154. Сумісна діяльність припиняється також, якщо продається публічно або приватне майно одного з товаришів.

154а. Сумісна діяльність, про яку йдеться, тобто яка укладається шляхом простої угоди, належить до загальнонародного права, отже норми застосовуються між всіма людьми на підґрунті природного розуму.

168. Зобов'язання виконується здебільшого платежем належного...

169. Рівним чином припиняється зобов'язання через акцептиляцію; акцептиляція же є уявною сплатою. І справді, якщо ти бажаєш вибачити мені те, що я тобі повинен по вербальному зобов'язанню, то можеш цього досягнути, якщо дозволиш мені вимовити наступні певні слова: «чи отримав ти те, що я тобі обіцяв?», а ти відповіси: «отримав»

182. Перейдемо тепер до зобов'язань, що виникають з деліктів; якщо, наприклад, хтось вчинив крадіжку, розграбував майно, завдав збиток, спричинив кривду, зобов'язання, що виникають в усіх цих випадках, відносяться до одного роду...

195. Крадіжка буває не тільки тоді, коли хтось таємно потягнув чужу річ, але і взагалі, коли хтось привласнює собі чужу річ всупереч волі її господаря.

196. Таким чином, якщо хтось користується річчю, відданою йому на зберігання, то він вчиняє крадіжку. Якщо хто отримає річ для певного користування і зверне її на інше вживання, то він відповідає як злодій...

200. У певних випадках вчиняють навіть *furtum* своєї речі, якщо, наприклад, боржник викраде річ, дану у заставу, або якщо я таємно віднімаю свою річ від сумлінного її власника. Тому вирішено: той, хто переховує, що до нього повернувся раб, яким сумлінно володів інший, вчиняє *furtum*.

208. Нарешті, слід знати, що виникло питання, чи вчиняє малолітній *furtum*, коли перебирає чужу річ. Більшість вирішила, що якщо крадіжка вчиняється з бажання вкрати, той малолітній тільки тоді відповідає за цей злочин, коли він у віці, близькому до повноліття, і внаслідок цього збагне свій злочин.

210. Позов про шкоду, незаконно завдану, встановлений законом Аквілія, в першому розділі якого постановлено, що, якщо хтось незаконно уб'є чужого раба або чужу свійську тваринну, той зобов'язується сплатити господарю найвищу ринкову вартість вбитого за цей рік.

211. Таким що незаконно убиває вважається той, за умислом або з вини якого вчиняється вбивство, і немає жодного іншого закону, за

яким повинно би стягнути штраф за збиток, завданий правомірним чином; внаслідок цього не наражається на покарання той, хто завдав шкоду як-небудь випадково, без вини та умислу.

213. Той, чийого раба забито, вільний обвинувачувати убивцю у кримінальному злочині або відшукувати збитки по цьому закону.

221. Очевидно, ми терпимо *injuria*, не тільки нам самим нанесену, але і нашим підвладним дітям, нашим дружинам, хоча б вони і не знаходились під нашою сімейною владою...

222. Власне, особисто рабу не завдається жодної *injuria*, але вважається ображенням його хазяїн...

224. ... Претор дозволяє нам самим оцінювати *injuria*, і суддя присуджує нам таку суму, на яку ми оцінили кривду або менш, згідно своїм розсудом. Але оскільки жорстоку *injuria* звичайно оцінює претор... хоча суддя може присудити меншу суму, однак в більшості випадків він не наслідуються зменшити її внаслідок авторитету претора.

225. *Injuria* вважається тяжкою за діями (якщо хтось, наприклад, кимсь поранений, висічений або побитий палицями); або за місцем (якщо, наприклад, образа нанесена у театрі або на площі); або за особою (якщо, наприклад, зазнає кривди магістрат) або коли кривди буде завдано сенатору простою людиною (низького походження).

КНИГА IV. ПРО ПОЗОВИ

1. Нам залишається поговорити про позови.

Якщо задати питання, скількох видів бувають позови, то найправильніше прийняти два види позовів: речові та персональні.

2. Персональним буде той позов, який ми подаємо проти того, хто відповідальний чи за договором, чи за деліктом, тобто персональним позов буває тоді, коли ми формуємо позовну заяву таким чином, що відповідач повинен чи передати, чи зробити, чи надати що-небудь.

3. Речовий позов має місце тоді, коли ми заявляємо і стверджуємо, що тілесна річ – наша, або розпочинаємо спір про те, що ми маємо яке-небудь право... тобто право вимагати від сусіда, щоб він ніяким чином не заважав формі...

5. Речові позови називаються ще віндикаціями, а персональні позови, в яких ми виражаємо вимогу дати що-небудь або зробити що-небудь – кондикціями.

6. Іноді ми заявляємо позов з метою отримати річ, іноді – лише для покарання, ще в інших випадках – з тією та іншою метою.

11. Позови, які вживались у давнину називалися *leges actiones*, через те, що були встановлені законами, так як в той час не були уживані преторські едикти, які ввели нові позови, або через те, що в позовних формулярах відтворювалися слова і вирази закону, і через те вважались незмінними подібно до самих законів.

30. Всі ці форми судочинства поступово вийшли із вжитку, так як внаслідок надмірної дріб'язковості колишніх юристів, які рахувалися творцями права, справа була доведена до того, що найменше відхилення від припису чи обряду тягнуло за собою програш справи; тому законом Ебуція і двома законами Юлія було відмінено ці урочисті позови і введено судочинство за допомогою формул.

75. На випадок злочину, скоєного синами і рабами, – якщо вони, наприклад, здійснили крадіжку чи нанесли образу, встановлені ноксальні позови, за якими батькові чи власнику надається або прийняти на себе наслідки скоєного злочину як винагороду, або виказати винного головою...

82. Зараз ми повинні сказати, що заявляти позови ми можемо або від свого власного імені, або від чужого в якості, наприклад, представника в процесі, уповноваженого, опікуна, тоді як під час панування старого судочинства заявляти позови від імені третьої особи не дозволялось, за виключенням деяких випадків.

103. Всі суди базуються на приписах цивільного права, або на преторській владі.

104. Цивільні (законні) суди це ті, що відбуваються в самому місті Римі або в межах тисячі кроків від Риму між римськими громадянами і при сприянні одного судді.

105. На преторській владі базуються суди, що складаються із рекуператорів, і ті, які здійснюються при сприянні одного судді, коли суддя чи одна із сторін, що сперечаються, належить до перегринів. В тому ж становищі знаходяться всі ті суди, які відбуваються в межах міста Риму як між римськими громадянами, так і між перегринами. Ці суди базуються на преторській владі, тому що вони мають силу до тих пір, поки зберіг свою владу той, хто призначив ці суди.

117. Заперечення (ексцепції) мають місце також в тих позовах, які не спрямовані на персону. Якщо ти, наприклад страхом чи злим

наміром схилив мене дати тобі манципованим способом яку-небудь річ у власність і будеш її від мене вимагати, то мені дається заперечення, за допомогою якого ти усуваєшся, якщо я доведу, що ти заставив мене погодитись під впливом погроз чи обману.

139. У певних випадках претор чи проконсул застосовує свою владу для припинення спорів. Це передбачається тоді, коли спір іде між сторонами про посідання і ніби посідання; претор наказує чи забороняє що-небудь. Урочисті формули наказу, якими він користується в цьому випадку, називаються інтердиктами чи декретами, чи інтердиктами в вузькому розумінні слова.

140. Декретами вони називаються тоді, коли претор наказує кому-небудь зробити що-небудь, наприклад, повернути захоплену річ; інтердиктами – тоді, коли наказує утриматися від яких-небудь дій, наприклад, коли забороняє чинити насильство персоні, що володіє правильно ..

141. Однак коли претор наказав що-небудь зробити чи заборонив, то цим справа відразу не закінчується; сторони йшли до судді чи до рекуператорів? тут після наведення формул перевіряли, зроблено чи не зроблено по едикту претора те, що він наказав зробити...

150. Коли дається інтердикт з приводу землі чи будівлі, то за наказом претора бере гору той, хто володіє під час інтердикту, якщо тільки він не силою, не таємно, не прекарним способом не отримувал посідання від супротивника; а навпаки, при інтердикті про рухому річ той отримує верх, хто володів нею на протязі більш ніж половини останнього року й не насильно, не таємно, не прекарним способом.

154. Для відновлення порушеного володіння звичайно дається інтердикт в тому випадку, коли хто-небудь втратив посідання внаслідок насильства. Цим інтердиктом, той хто вигнав примушується повернути посідання витісненому із своєї ділянки, якщо тільки останній не володів нерухомим майном того, хто вигнав не насильно, не таємно чи прекарним способом, я можу позбавити володіння без покарання.

ДІГЕСТИ ЮСТИНІАНА

(фрагменти)²⁰¹

КНИГА ПЕРША

Титул 1. Про правосуддя та право

1. (Ульпіан). Тому, хто вивчає право, треба насамперед знати, звідки з'явилося слово «право» (jus). Право похідне від «правосуддя» (justitia), бо, згідно з чудовим визначенням Цельса, право є наука про добре та справедливе.

§ 2. Вивчення права складається з двох частин: публічне та приватне (право). Публічне право, те, що стосується становища римської держави, приватне те, що стосується інтересів окремих осіб: існує корисне для суспільства і корисне приватне. Публічне право включає в себе святини (sacra), служіння жерців, стан магістратів. Приватне право складається з трьох частин, бо його складають або з природних приписів, або (з приписів) народів, або (з приписів) цивільних.

§ 4. Право народів (jus gentium) це те, яким користуються народи людства; легко можна зрозуміти його відмінність від природного права: останнє є спільним для всіх тварин, а перше лише для людей (в їхніх стосунках) між собою.

3. (Флоріан). Ми повинні давати відсіч насильству і протиправності, бо правом визначено, що коли хтось зробить що-небудь для захисту свого тіла, то вважається таким, що вчинив правомірну дію: і, оскільки природа встановила між нами якусь спорідненість, то послідовно (вважати) злочином (гріхом), якщо одна людина творить зло іншій.

6. (Ульпіан). Цивільне право не відокремлюється геть від природного права або від права народів і не у всякому дотримується його: якщо ми щось додаємо до спільного права або що-небудь з нього виключаємо, то створюємо власне, тобто цивільне право.

7. (Папініан). § 1. Преторське право – це те, яке ввели претори для сприяння цивільному праву або для його доповнення або виправлення з метою суспільної користі;

²⁰¹ Харитонов Є. О. Основи римського приватного права: посібник для аудиторного і самостійного вивчення курсу. Одеса: видавець Букаєв Вадим Вікторович, 2016. С. 335–338.

8. (Марціан). Бо й саме преторське право є живим голосом цивільного права. 10. (Ульпіан). Правосуддя є незмінна і постійна воля надавати кожному його право.

§ 1. Приписи права суть такі: жити чесно, не завдавати шкоди іншому, кожному віддавати те, що йому належить.

§ 2. Правосуддя є пізнання божественних і людських справ, наука про справедливе та несправедливе.

11. (Паул). Слово «право» вживається у декількох значеннях: по-перше, «право» означає те, що завжди є справедливим і добрим – яким є природне право. В іншому значенні «право» – це те, що корисне усім або багатьом у кожній державі – таке цивільне право. Не менш вірно у нашій державі «правом» називається «*jus honorarium*». Кажуть, що претор висловлює право (виносить рішення), навіть якщо він вирішує несправедливо; це (слово) стосується не того, що претор зробив, але того, що йому належало зробити.

Титул III. Про закони, сенатусконсудти та тривалі звичаї

1. (Папініан). Закон є загальний (для всіх) припис, рішення до-свідчених людей, стримування злочинів, які створюють навмисно або із незнання, загальна (для усіх громадян) обіцянка держави.

5. (Цельс) ...право має бути головним чином пристосоване до того, що трапляється часто і легко, а не вельми рідко.

7. (Модестін). Дія (сила) права; веліти, забороняти, дозволяти, карати.

8. (Ульпіан). Права встановлюються не для окремих осіб, а взагалі.

17. (Цельс). Знати закони означає сприймати не їх слова, але їхній зміст і значення (силу і владу).

18. (Цельс). Є більш справедливим таке тлумачення законів, при якому охороняється їхня воля.

24. (Цельс). Невірно приймати рішення або давати консультацію на підставі якоїсь частки закону, без розгляду закону в цілому.

25. (Модестін). Ні в якому разі сенс закону або справедливість не допускають, щоб те, що прийняли для користі людей, ми обертали шляхом жорстокого тлумачення у суворість, всупереч благополуччю людей.

29. (Паул). Вчиняє проти закону той, хто робить заборонене законом; вчиняє в обхід закону той, хто, зберігши слова закону, обходить його зміст...

31. (Ульпіан). Принцепс вільний від (дотримання) законів.

32. (Юліан). Якщо ми не маємо писаних законів для якихось справ, то слід дотримуватись встановленого мораллю і звичаєм; а якщо цього немає для якоїсь справи, то (слід дотримуватись) найбільш близького і такого, що слідує з останнього (правила); якщо ж і цього немає, то слід застосовувати право, яким користується місто Рим.

41. (Ульпіан). Усе право Стосується або придбання, або збереження, або зменшення; йдеться про те, яким чином щось стає належним комусь, або яким чином хтось зберігає свою річ чи право, або яким чином хтось відчужує чи втрачає.

Титул V. Про становище людей

1. (Гай). Усе право, яким ми користуємося, стосується або осіб, або речей, або дій. (actiones).

4. (Флорентін). Свобода є природна здатність кожного робити те, що йому заманеться, якщо це не заборонено силою або правом.

5. (Марціан). Становище (усіх) рабів однакове; з вільних людей одні є вільнонародженими, а інші звільненими з рабства.

25. (Ульпіан). Ми повинні визнати вільнонародженим навіть того, про кого (в цьому відношенні) висловився суд, хай би він був звільненим з рабства: бо судові рішення приймається за істину.

Титул VI. Про тих, хто є персонами свого або чужого права

1. (Гай). ... деякі особи є особами свого права, деякі підпорядковані чужому праву. Розглянемо, хто підпорядкований чужому праву; бо якщо ми узнаємо які вони, то зрозуміємо, хто є особами свого права.

§ 1. Підвладними хазяїв є раби, і ця влада ґрунтується на праві народів: адже у всіх народів ми можемо однаково спостерігати, що хазяї мають над рабами владу життя та смерті; і те, що набувається через раба, набувається паном.

§ 2. Але зараз нікому, хто знаходиться під римським пануванням, не дозволяється бути надто жорстоким до рабів без причини, визнаної законом.

3. (Гай). Також під нашою владою знаходяться наші діти, котрих ми породили у законному шлюбі; це є правом, що належить римським громадянам.

4. (Ульпіан). З римських громадян деякі є батьками сімейства, а деякі синами сімейства, деякі матері сімейства, деякі дочки сімейства. Батьки сімейства це ті, хто мають свою владу, є вони повнолітніми чи

неповнолітніми; подібно до цього, матері сімейства, сини сімейства і дочки сімейства знаходяться под чужою владою. Бо той, хто народжується від мене і моєї дружини, знаходиться під моєю владою; так само той, хто народжується від мого сина і його дружини...

Титул VII. Про всиновлення та звільнення з-під влади і про інші способи припинення влади

1. (Модестін). Синами сімейства робить не лише пригода, а й всиновлення.

12. (Ульпіан). Хто звільнився з-під батьківської влади, той не може бути поверненим під владу інакше, як шляхом всиновлення.

16. (Яволен). Всинищення може мати місце стосовно тих осіб, відносно яких і за природою це може мати місце...

Титул VIII. Про поділ речей та їх властивості

1. (Гай). У найбільш загальному вигляді речі поділяють на дві частини: одні є речами божественного права, інші - людського права... Речі божественного права не входять до складу чийогось майна. Те, що віднесено до речей людського права, частіше є чийім-небудь майном; але ці речі можуть і не бути чийимось, бо речі які відносяться до спадку, не є чийимось майном, поки не з'явиться спадкоємець.

Титул IX. Про сенаторів

4. (Помпоній). Хто не гідний нижчого звання, той тим більше не гідний вищого звання.

СЛОВНИК ЮРИДИЧНИХ ТЕРМІНІВ

А

A priori – від майбутнього; від того що з'ясувалось пізніше, незалежно від досвіду

A.D. – скорочення від **Anno Domini** – рік нашого Господа, від Різдва Христового

Ab antiquo – з давніх часів

Ab intestato – спадкування проти заповіту, тобто по закону

Ab invito – проти своєї волі

Absentia – відсутність на місці і в часі

Accessio – прирощення, приєднання речей

Accusatio – звинувачення

Actio – позов

Actio in rem Publiciana – речевий позов Публіціана

Actio doli – позов проти обману

Actio furti – позов із незаконного привласнення чужого майна

Actio in personam – персональний позов, заснований на договорі чи іншому зобов'язанні

Actio in rem – речевий позов, спрямований на захист права власності та інших речових прав незалежно від наявності договору

Actio negatoria – негативний позов

Actio pignoratitia – позов, що ґрунтується на відносинах застави

Actio quod metus causa – позов проти погрози

Actus – право прогону худоби

Ad hoc – тільки для цього випадку

Ad huc sub iudice lis est – справа ще в суді, справа ще не розглянута, спір ще не вирішений

Ad meliora tempora – до кращих часів

Ad referendum – відкласти до подальшого розгляду

Ad sectam – за чийсь клопотанням

Adoptio – усиновлення осіб чужого права

Aequitas – справедливість

Ager populi Romani – провінційна власність (на землю)

Ager publicus – державна власність на землю в Стародавньому Римі

Agere – керівництво процесуальними діями

Agrarii – аграрії, члени політичної партії у Римі, що вимагала розподілу суспільних земель серед громадян
Alibi – відсутність в момент вчинення злочину
Aliena res – чужі речі
Alma mater – мати, що вигодувала
Alter ego – друге я
Amantes – amantes – закохані – це божевільні
Amanti (um) ira amoris eq integratio est – сварки закоханих – відновлення кохання
Animo – з наміром
Animus donandi – намір обдарувати кого-небудь
Animus furiandi – намір вилучити вигоду протиправним способом і проти волі власника
Animus injurandi – злочинний намір Argumenta ponderantur, non numerantur – сила аргументів не в їх кількості, а у вагомості
Animus possessionis – намір вважати дану річ своєю
Apprenticus ad barras – студент, який готується до професії адвоката
Aquaeductus – право проведення води
Aquaeductus est jus aquam ducendi per fundum alienum – акведук є право проводити воду через чужу земельну ділянку
Aquaehaustus – право брати воду
Arbitrium – судові рішення, при винесенні якого суддя керувався в першу чергу своєю совістю
Arra – завдаток
Arra poenalis – штрафний завдаток
Arrogatio – усиновлення осіб свого права
Arrogatio-legis – відміна закону **Corpus juris civilis** – збір цивільних законів
Assessores – радник судді
Audiatur et altera pars! – хай буде вислухана і друга сторона

В

Bona fides – добра совість
Bona vacantia – виморочна спадщина
Bonae fidei – добросовісність, сумлінність
Boni et legales homines – люди порядні та гідні; люди які могли бути присяжними

Bonorum possessio – введення у фактичне володіння спадщиною
Brevia judicialia – судові приписи

С

Camera – консультації з питання укладення договорів
Capitis deminutio – зміни в статусі
Capitis deminutio maxima – найбільші зміни в статусі
Capitis deminutio media – середні зміни в статусі
Capitis deminutio minima – найменші зміни в статусі
Caput – суб'єкт права, правоздатність
Casus – випадок
Casus a nullo praestare – за випадок ніхто не відповідає
Causa justa possessionis – правова підстава володіння
Cautio pignoratitia – порука за допомогою застави
Caveat actor – той, що діє, діє на свій ризик
Caveat emptor – покупець діє на свій ризик; якість на ризику
покупця
Caveat emptor – хай покупець буде обачним
Caveat venditor – продавець діє на свій ризик
Caveat viator – мандрівник діє на свій ризик
Centumviri – сто п'ять римських суддів, яких призначали для
розгляду звичайних спорів, що виникали між громадянами
Cessio – уступка, передача
Ceteris paribus – за інших рівних умов
Civis – громадянин
Civis Romanus sum – я римський громадянин
Civitas – держава, уряд, громада
Civitas Romana – римська держава, римське громадянство
Coactus tamen volui – хоча і під тиском, але ж я волю виразив
Cogito, ergo sum – я мислю, отже – існую
Cognati – кровні родичі
Comitas gentium – міжнародна ввічливість
Commentarii magistratuum – коментарі магистратів
Commentarii pontificum – коментарі священнослужителів
Commodatum – позичка, передача майна в безоплатне тимчасове
користування
Communio, condominium – спільна власність
Compensatio – залік зустрічних вимог

Compensatio est debiti et crediti inter se contributio – залік є погашення взаємних зобов'язань і зустрічної вимоги

Compromissum – угода про передачу спору на розгляд третейському судді

Concessio – дар; поступка

concubinatus – фактичний шлюб, коли є перешкоди до вступу в законний шлюб

Condictio causa data causa non secuta – позов про повернення майнового представлення, мета якого не досягнута

Condictio ex causa furtum – позов про повернення краденого

Condictio ex causa injusta – позов про повернення, одержаного безпідставно

Condictio indebiti – позов про повернення заплаченого без підстави

Condictio ob causam datorum – позов про повернення виконаного безпідставно

Condictio sine causa – позов про повернення збагачення, одержаного без правової підстави

Condictio – кондикційний позов

Conductor – наймач

Confessus pro judicato habetur – той, хто визнав позов, програв справу

Consensus – згода

Consilium – нарада, рада

Consortes litis – учасники судового засідання

Constituo – установлення, указ

Constitutum debiti – підтвердження боргу

Consuetudo – звичай

consuetudo curiae – судовий звичай

Contractus – договір

Contractus aestimatorius – оціночний договір

Contractus est ultro citroque obligatio – контракт є взаємне зобов'язання (тобто угода сторін)

Contractus innominati – інномінальні або ж безіменні контракти

Convenit – домовлено, погоджено

Conventio omnis intellegitur rebus sic stantibus – будь-яка угода передбачає незмінність стану речей

Conventus juridictus – римський цивільний суд

Corpus delicti – склад правопорушення

Corpus juris – зібрання законів

Corpus liberum nullam recipit aestimationem – тіло вільної людини взагалі не оцінюється

Corpus possessionis – фактичне володіння річчю

Cottagium – оренда з умовою надання орендаром орендодавцю персональної праці

Credere – вірити, довіряти, давати позику

Creditor – кредитор, а також той, хто має право на який-небудь позов

Creditores accipiendos esse eos, quibus debentur in actione – кредитори – це ті, кому повинні на підставі позову

Culpa – вина; провина; необережність

Culpa in concreto – вина конкретна

Culpa in eligendo – необачність (господаря) у виборі слуги

Culpa lata – груба необережність

Culpa lata dolo aequiparatur – груба необережність дорівнюється наміру

Culpa levis – легка необережність

Culpa levissima – щонайлегша необережність

Cum hic versare, qui tē meliorem facturi sunt – водись з тим, хто хоче зробити тебе кращим

Cum in domum alienum veneris et mutus et surdus esto – увійшовши до чужої хати, будь глухим і німим

Cum manu – шлюб під рукою (владою) чоловіка

Cum servo nulla actio est – у відносинах з рабом позову немає

Cura – піклування

D

Damnum emergens – фактично заподіяна шкода, зменшення наявного майна

Damnum injuria datum – неправомірне пошкодження або знищення чужого майна

Dare – id est rem accipientis facere – дати – значить зробити так., аби річ стала власністю одержувача

Dare – дати

De bene esse (d.b.e.) – чинний тимчасово; умовно; такий, що підлягає скасуванню після виконання умови

De cursu – певна річ; по праву

De die in diem – день у день
De dolo malo – зловмисно
De facto – фактично
De feodo – на абсолютному праві власності
De fine force – зважаючи на крайню необхідність
De judiciis – відносно судового провадження
de jure – по праву; за законним правом; правомірним чином
De jure – юридичне, по праву
De lege ferenda – з точки зору майбутнього закону
De lege lata – з точки зору чинного закону
De malo – про хворобу, за хворобою
De minimis – стосовно незначних предметів, дрібниці
De quibus – про якісь речі чи персони
De quo – про який
De rebus – «Про речі»: найменування третьої частини Дігест
De recto deficere – не бути правомірним
De rigore juris – за буквою закона
De testamentis – «Про заповіти»: найменування п'ятої частини Дігест
De una parte – односторонній – однобічний
Debere – бути зобов'язаним, бути боржником
Debita – борги, забезпечені нерухомим майном
Debitor – боржник
Debitum – борг
Decet – так треба; так годиться; це підходить
Definitio – роз'яснення юридичних понять
Delegatio – заміна кредиторів
Delictum – неправомірна дія; нечесний, аморальний вчинок, правопорушення
Delictum – правопорушення, заподіяння шкоди
Delictum privatum – приватний делікт
Delirium – стан психіки, за якого персону не усвідомлює навколишні події чи уявляє їх собі неадекватно
Dementia – недоумковатість
Dens insahabilis extrahendus – хворий зуб має бути видалений
Deportatio – найсуворіший вид вигнання
Depositum irregulare – договір схову родових речей **Emptio-venditio** – купівля-продаж

Depositum miserabile – договір схову, укладений при тяжких обставинах, **Depositum** – схов

Desideratum – таке, що бажають чи якого потребують

Detentio – тримання

Diatim – щоденно

Dicere – говорити, стверджувати в процесі

Dictores – арбітри, судді

Dieta – робота на день; витрати на день; відстань, яку розважливо можна здолати за день

Diligentia – увага, турбота

Distractio – продаж застави кредитором

Dividenda – договір, який зобов'язує усіх його учасників

Do ut des – даю тобі, щоб ти дав мені

Do ut facias – даю тобі, щоб ти мені зробив

Docendo discimur – навчаючи, вчимося

Dogma – наказ римського сенату

Dolus – злий намір, обман

Dolus dans locum contractui – обман, що зумовив укладання договору

Dominis sentit periculum – власник несе ризик випадкової загибелі речі

Dominium – панування; контроль; власність

Dominium ex jure privatum – власність за приватним правом

Dominium ex jure Quiritum – власність по праву квіритів

dominium plenum – повна чи абсолютна власність на майно

Dominium, proprietas – власність

Dominus – господар, хазяїн, власник

Domus – дім; житло; оселя; домицилій; резиденція

Domus Dei – Божий дім; церква

Dona – подарунки

Donatio – те, що надається, дарується; дарунок

Donatio ante nuptias – дарування між зарученими

Donatio propter nuptias – дарування з боку чоловіка

Donator, donor – персона, яка дарує; дарувальник

Dos – посаг, частка удови

Dos – придане

Dubitatur (dub.) – викликає сумнів

Duodena – колегія присяжних з 12 душ

Duplicatio – відповідь відповідача на **replicatio** позивача

Dura lex, sed lex – суворий закон, але це закон

Dura necessitas – жорстока необхідність

Durante vita – протягом життя

Е

E contra – навпроти; з іншого боку

Eleganter – охайно, точно; з належною повагою до форми

Elogium – воля, заповіт

Emancipatio – звільнення з-під батьківської влади

Emerdare – компенсувати; відшкодовувати заподіяну шкоду

Emptio, emptio – купівля, придбання

Eo intuita – з цим наміром; з таким умислом

Eo ipso – тим самим; внаслідок цього

Equivocum – подвійний сенс, зміст

Error – помилка

Error in corpore – помилка у предметі

Error in negotio – помилка у характері правочину

Error in persona – помилка у особі контрагента

Error juris – юридична помилка

Esto – нехай буде; хай буде так

Et alii (et al.) – та інші

Et cetera (etc.) – і так далі, та інше, та решта, тощо

Et sequitur (et seq.) – як слідує далі

Et sic – отже

Et similis (et sim) – і тому подібне(тощо)

Ex aequo et bono – за справедливістю та доброю совістю

Ex animo – за внутрішнім спонуканням; за совістю

Ex causa – внаслідок

Ex colore – під приводом; з посиланням

Ex commodato – з боргового зобов'язання

Ex contractu – з договору

Ex delicto – з делікту

Ex directo – зараз; негайно

Ex dolo malo – з метою обману, для обману

Ex gratia (ex gr.) – щось, що виникає не з права, а з розсуду

Ex maleficio – заподіяння шкоди, не порушуючи договору

Ex mora – внаслідок згаяного часу
Ex officio – в силу службового обов'язку; за обов'язком
Ex officio atque amicitia – з громадського обов'язку і дружби
Societas – товариство
Ex visitatione Dei – за божою карою
Exceptio doli – заперечення проти позову
Executio bonorum – керування майном
Exheridatio – позбавлення спадку
Extra jus – за межами права
Extre ordinem – надзвичайний

F

Fabula – угода, договір, контракт
Facere – зробити
Facile veritas se ipse defendet – істина легко сама себе захистить
Facio ut des – я роблю, щоби ти сплатив: – виконання чогось за обумовлену ціну (різновід безименного контракту)
Facio ut des – роблю тобі, щоб ти мені дав
Facio ut facias – роблю тобі, щоб ти мені зробив
Facsimile – точна копія чого-небудь
Facta cociudentia – конклюдентні дії, тобто такі, що засвідчують якийсь факт
Facta concludentia – факти, з яких можна зробити правовий висновок
Familia – домашнє господарство, сукупність сімейного майна
Fas – то, что правильно по закону божественному – те, що правильно по закону божому
Felonia – тяжкий злочин
Fiat iustitia, pereat mundus! – хай звершиться правосуддя, якщо навіть загине світ!
Fiat justitia – хай станеться правосуддя, запанує справедливість
Fide, sed cui vide – довіряй, але дивись кому
fide-jussio – угода, по якій одна особа стає поручителем за зобов'язанням іншої особи
Fides – віра; доручення; довіра
Filiatio – спорідненість; батьківство
Filius – син
Filli uxor loco filiae habebatur – дружина сина вважалась дочкою

Finire – кінчати; покласти край; оштрафувати; сплатити штраф
Firmaratio – право орендаря на землю
Fisc, fiscus – скарбниця держави (республіки)
Foris facere – втратити право
Foro – в межах юрисдикції; у суді
Forum – суд; трибунал
Francus tenens – земельний власник
Frans – обман – обман
Fructus – користь, плоди, фрукти, молоко, приплід тощо
Fructus civiles – цивільні плоди (дохід, прибуток, проценти)
Fructus naturales – природні плоди
Frustra – даремно; невдало; безцільно
Fundator – засновник; установник
Furtum – крадіжка; викрадення; те, що викрадене
Furtum est contrectatio rei fraudulosa lucri faciendi gratia vel ipsius rei vel etiam usus eius possessionisve – **furtum** є зловмисне відчуження речі з метою наживи самої речі, користування нею, володіння нею
Furtum manifestum – крадіжка, коли злодій якої спійманий на місці злочину
Furtum nec manifestum – крадіжка, коли злодій спійманий пізніше, не в момент вчинення крадіжки

G

Gandianus – опікун; зберігач; служитель
Generis – рід
Genus – рід, родові речі, які визначаються числом, вагою або мірою
Genus non perii – родова річ не гине
Gestio – діяння; поведінка; виконання; правочин
Gestor – особа, що веде чужу справу; агент
Gestor negotiorum – повірений в справах
Grata, rata et accepta – **бажано, законно, прийняте**
Gutta cavai lapidem – капля камінь довбає

H

Habitatio – право користуватися чужим приміщенням
Heredes sui – безпосередні підвладні спадкоємці
Hereditas – спадок

Hereditas aditio – вступ і прийняття спадщини
Hereditas iacens – лежача спадщина, тобто без руху, ще не прийнята спадкоємцями після смерті спадкодавця
Hereditas – спадкування за застарілим цивільним правом
Heres ab intestato – спадкоємець по закону (в силу відсутності заповіту)
Herus – господар; власник; пан; голова сім'ї
Hinc inde – з обох боків; взаємно
Homo astrer – домовласник; голова сім'ї
Honor – честь
Hostes – вороги
Hypotheca – застава, головним чином, нерухомого майна, при якому майно залишалось у володінні боржника

I

Id quod actum est – те, що зроблено
Id quod dictum est – те, що сказано
Ignorantia juris neminem excusat – незнання закону не вибачає
Ignorantia juris nocet (non excusat), ignorantia facti non nocet (excusat) – незнання закону не є виправданням, але незнання факту є виправданням
Ignorantia legis neminem excusat – незнання закону нікого не вибачає
Ignorantia non est argumentum – незнання – не доказ
Ignorare legis est (lata) culpa – не знати законів є (груба) провина
Immittere – вводити у посідання; допускати
Imperium – влада
Imperium et potestas – влада і могутність
Impignorata – переданий у заставу, заставлений
Implacitare – шукати по суду; притягати як відповідача
Impositio – обман, введення в оману; зловживання прихильністю, довірою
Impossibilium nulla est obligatio – зобов'язання не виникає, якщо його предмет неможливий
Impuberes – дівчатка з 7 до 12 років, хлопчики з 7 до 14 років
Imputatio – юридична відповідальність
In absentia – за відсутності

In adversum – проти іншої сторони у процесі; проти волі або без згоди

In aequali jure за рівних прав

In articulo mortis – у момент смерті

In bonis – у складі рухомого майна

In bonis habere – мати у своєму майні (бонітарна власність)

In communi – спільно; разом

In consideratione legis – з точки зору закону; на підвалинах правових міркувань

In corpore – персонально

In curia – у суді

In damno – той, що завдає шкоди

In delicto – винуватий; той, що здійснив правопорушення

In diem – на день; в день

In facto – фактично; насправді

In iudicio – судова стадія, яка проходила у суді

In jure – по закону; по праву; судова стадія, яка проходила в претора

In jure cessio – уступка права

In mora – прострочення

In rem – проти речі, а не персони; те, що стосується стану речі

Incuria – недбалість; необережність; відсутність турботи

Indebitatus – у заборгованості

Inductio – анулювання; викреслювання

Inductio – звинувачувальний висновок;

Infamia – безчестя; ганьба; погана репутація

Infantes – діти до 7 років

Iniuria – особиста образа

Iniuria absque damno – правопорушення без вчинення шкоди

Injuria ex affectu facientis consistit – образа коріниться в душевному стані того, хто ображає

Injuriū ex eo dicta est, quod non jure fiat – **injuria** називається так тому, що вчиняється не по праву

Instrumentum vocale – знаряддя, що вміє говорити

Intdictum utrobi – інтердикти для захисту володіння рухомим майном

Inter arma leges sileni – коли гримлять гармати, закони мовчать

Interdictum de precario – інтердикт надавався власнику проти прекариста

Interdictum possessorium – забезпечує покупцеві встановлення володіння речами, придбаними з публічних торгів

Interdictum quod vi aut clam – інтердикт про поновлення у попередньому стані або про відшкодування збитків проти того, хто застосував силу проти володільця або захопив володіння таємно

Interdictum recuperandae possessionis – інтердикти для повернення насильно втраченого володіння

Interdictum retinendae possessionis – інтердикти для утримання наявного володіння

Interdictum unde vi – інтердикт надавався володільцю, насильно позбавленому володіння

Interdictum uti possidetis – інтердикти для захисту володіння нерухожими речами

Intestatus – той, що помер, не залишивши заповіту

Ipso facto – в силу самого факту

Ipso jure – в силу закону

Ira furor brevis est – гнів – коротке безумство

Iter – право проходу пішки

Iter est jus eundi per fundum alienum – земельний сервітут, що включає в себе право проходу по чужому полю

J

Jacens hereditas – спадкове майно, що не має хазяїна

Judex damnatur, cum nocens absolvitur – суддя підлягає осуду, якщо злочинець виправданий

Judicium privatum – суд в приватних справах

Judicium publicum – публічний суд

Jura ad rem – речеві права

Jurisdictio – судочинство, юрисдикція

Jus – право; правосуддя

Jus abutendi – право розпоряджатися

Jus civile – сукупність норм римського права, що регулювали відносини лише між римськими громадянами

Jus commercii – право торгувати, право участі у торговому обігу

Jus conubii – право укласти законний римський шлюб

Jus dicere – проголошувати право (творити суд)

Jus emphyteuticum – право користування чужою землею

Jus est ars boni et aequi – право є мистецтво добра і адекватності (спів розмірності, справедливості)

Jus fruendi – право одержувати прибутки

Jus gentium – право народів

Jus hereditas – право спадкування; право на спадок

Jus in re aliena – право на чужі речі

Jus in re propria – право на саму річ

Jus naturale – природне право

jus possessionis – право посідання

Jus possidendi – право володіти

Jus praediorum urbanorum – право користування чужою міською землею

Jus praetorium – право, що створене едиктами преторів

Jus privatum – приватне право

Jus publici respondere – офіційні консультації

Jus publicum – публічне право

Jus utendi – право користуватися

Jus vindicandi – право захищати власність

Jus vitae necisque – право життя і смерті

Justitia – правосуддя

Justitia – справедливість, правосуддя,

Justitia est fundamentum regni – правосуддя – фундамент держави

L

Lata culpa – тяжка провина, груба необережність

Legalitas regnorum fundamentum – законність – основа держави

Legata – заповідальний відказ

Legem brevem esse oportet – закон має бути коротким

Legis virtus haec est imperare, velare, permittere, punire – призначення закону полягає в тому, щоб наказувати, забороняти, дозволяти, карати

Legitimatio – узаконення

Levis culpa – легка провина, проста необережність

Levissima culpa – щонайлегша провина

Lex – право; закон; конкретний законодавчий акт

Lex communis – загальне право

lex contractus – договірне право

Lex fori – закон місця судового розгляду справи

Lex loci contractus – закон місця договору, тобто місця, де він був укладений

Lex loci delicti – закон місця злочину, правопорушення

Lex prospicit, non respicit – закон не має зворотної сили

Lex semper certa est – закон завжди точний

Lex specialis derogat generali – спеціальний закон виключає дію загального закону

Lex, leges – закон, закони

Liber – вільна людина

Libertas – воля; привілея; імунітет

Libertas inestimabilis res est – свобода безцінна річ

Libertini sunt, qui ex justa servitute manumissi sunt – лібертини – відпущені на свободу із законного рабства

Lis – позов; суперечка

Litis contestatio – засвідчення спору

Litterae – буква, письмо

Litteris fit obligatio – зобов'язання, які виникали письмово

locatio conductio – найом майна за винагороду

Locatio-conductio – договір найму Locatio-conductio rerum – договір найму речей

Locatio-conductio operarum – договір найму послуг

Locatio-conductio operis – договір найму роботи, підряд

Locator – наймодавець

Locus regit actum – форма правочину визначається законом місця цього вчинення

Lucrum cessans – втрачена вигода

М

Magistratus – посадова особа у Римі

Magna vis est conscientiae iudicis – велика сила совісті судді

Mala nerba cito crescit – погана трава швидко росте

Mancipatio – обряд (ритуал), який виконувався при передачу права власності на особливо цінні речі (земля, раби, продуктивна худоба)

Mandatum – доручення

Mandatum nisi gratuitum nullum est – договір доручення, якщо не безоплатний, то нікчемний

Manifestum non eget probatione – очевидне не потребує доказу

Manus mariti – влада чоловіка (над дружиною)
Mater semper est certa – мати завжди достеменно відома
Matrimonium – шлюб
Matrimonium iustum – законний римський шлюб
Melior est causa possidentis – становище володільця краще
Mens sana in corpore sano – в здоровому тілі здоровий дух
Metus – погроза
Metus – погроза
Minor aetas – неповнолітній
Miserium est arbitro aeternum vivere – ганебно жити чужим розумом
Modus acquirendi – спосіб набуття права власності
Mores maiorum – звичай предків
Mos legem regit – звичай править законом
Mutatis mutandis – при відповідних поправках (змінах, доповненнях)
Mutuum – договір позики

N

Negantis probatio nulla est – заперечення не треба доводити
Negotia bonae fidei – правочини доброї совісті
Negotia stricti juris – правочини суворого права
Negotio gestio – ведення чужої справи без доручення
Negotiorum gestor – особа, що керує справами іншої особи без повноважень з її боку
Negotium – справа; підприємництво; торгівельна угода
Nexum – найдавніший договір позики
Nomen heredis – ім'я спадкоємця
Nomina sunt odiosa – не будемо називати імен
Non bis eadem re – не можна вдруге порушувати ту ж саму справу
Non multa, sed multum – небагато, але багато
Novatio – новація, припинення одного зобов'язання іншим
Nudus – (голий) – позбавлений правового захисту
Nulla dies sine linea – жодного дня без рядка
Nulli res sua servit – не може бути сервітуту на власну річ
Nuptias facit consensus – шлюб укладається угодою

O

Obligatio – зобов'язання
Occupatio nullius – заволодіння нічиєю річчю

Omnia mea mecum porto – все моє ношу з собою
Onus probandi – тягар доказування
Onus probandi – обов’язок доведення
Onus probandi – тягар доведення
Operae servorum vel animalium – право користуватися послугами рабів або тваринами для задоволення власних потреб
Oportet – необхідно; так має бути
Optima est legum interpres consuetudo – звичай – найкращий тлумач закону **Antiqua custuma** – давній звичай
Origo vendendi emendique a permutationibus coepit – походження договору купівлі-продажу бере початок від міни

P

Pacta adjecta – приєднані пакти
Pacta legitima – імператорські пакти
Pacta nuda – голий пакт, тобто без позовного захисту
Pacta praetoria – преторські пакти
Pacta sunt servanda – угоди треба дотримуватися
Pacta vestita – «одягнені» пакти, яким надається позовний захист
Pactio, pactum – пакт; погодження; угода
Pactum donationis – угода про дарування
Pactum dotis – угода про надання жениху приданого
Pars prò indiviso – частка права на річ в цілому
Pater familias – батько (голова) родини
Pater familias – paterfamilias, глава сімейства
Patria potestas – батьківська влада
Patronus – покровитель і захисник клієнта
Pecoris ad aquam appulsus – право прогону худоби на водопій
peculium – майно, що перебувало в управлінні сина або раба, але юридично вважалося власністю батька чи пана
Per legis actiones – діяти законним чином
Periculum est emptoris – ризик несе покупець
Periculum est in mora – прострочення (виконання) несе ризик
Periculum est in mora – ризик випадкової загибелі (речі) несе сторона, що припустилася прострочення
Permutatio – міна
Persona alieni juris – особа чужого права
Persona certa – конкретна особа

Persona grata – бажана особа, дипломат
Persona sui juris – персона (особа) свого права
Petitorium – цивільний спір, за яким необхідно доводити право
Pieno jure – з повним правом
Pignoratio – договір застави
Pignus – застава
Pignus – застава майна, при якій воно передається заставодавцем кредиторю
Plebs – народ, натовп
Poena – кара; штраф; стягнення; відшкодування
Possessio – посідання, володіння
Possessorium – захист фактичного володіння, за яким не допускається посилення на право
Poterat – терпить збитки той, хто позбавляється вигоди, яку він міг отримати
Potestas – влада
Potius sero, quam nunquam – краще пізно, ніж ніколи
Praedium dominans – пануюча земельна ділянка
Praescriptio – набувальна давність
Praestare – надати (річ в тимчасове користування)
Praesumptio juris – юридична презумпція
Praetor jus facere non potest – претор творити право не може
Praetor jus inter cives dicebat – претор творив суд над громадянами
Prava consuetudo – поганий звичай
Precarium – безоплатне і тимчасове користування чужим майном (річчю)
Pretorium – офіційна резиденція римського претора; приміщення суду
Prior tempore – potior jure – перший в часі – сильніший в праві
privilegia – приватні закони
pro bono et malo – на добре та на зле
Pro et contra – за і проти
Pro forma – проформа, заради форми (дотримання формальностей при укладенні договорів)
Propositio – оферта
Proprietas – власність

Q

Quaestio facti – питання факту

Quaestio juris – питання права

Quamvis in bonis mariti dos sit, mulieris tamen est – хоча посаг входить до складу майна чоловіка, він, проте, належить дружині

quasi – ніби; той, що має властивості чогось іншого

Quasi ex contractu – ніби з договору

Quasi ex delicto – ніби з делікту

Querela – скарга, позов

Qui donai, sic dat, nec recipiat – хто дарує, той віддає так, щоб дар не одержувати назад

Quo tangere non potest – які дотиком відчутти не можна

Quo tangere potest – які можна відчутти дотиком

Quovis modo – у будь-який спосіб

R

Ratio legis – мотив закону; підґрунтя закону; причина існування закону

Ratione prescriptionis – за правом давності

Rationes – виклад позиції сторін при розгляді позову у суді

Receptum – неформальна угода

Receptum arbitri – угода з третейським суддею про розгляд спору

Receptum argentari! – угода з банкіром про виплату за рахунок клієнта певної суми третій особі

Rector provinciae – управитель провінції

Regulae – збірники правил

Rei appellatione et causa et jura continentur – назвою «речі» охоплюються юридичні відносини і право

Rei vindicatio – віндикаційний позов

Relocatio – відновлення договору найму без зміни умов

Res – річ; угода; справа; предмет позову

Res corporales – тілесні речі

Res derelicta – кинуте майно

Res extra commercium – речі, вилучені з торгового обороту

Res immobiles – нерухоме майно, яке охоплює землю та все те, що з нею пов'язане природою (дерева) або людською працею (будівлі)

Res in commercio – речі, що знаходяться в торговому обороті

Res incorporales – безтілесні речі
Res ipsa loquitur – справа говорить сама за себе
Res iudicata prò ventate est – постановою суду приймається за істину
Res Mancipii – речі, при передачі права власності на які потрібен спеціальний обряд
Res mobiles – рухомі речі
Res nullis – речі, які нікому не належать
Res nullius cedit primo occupanti – безхазяйна річ слідує за тим, хто її першим захопив
Res perii domino – річ гине (на збиток) своєму власнику
Res quae usu consumuntur – речі, які можна споживати
Res quae usu non consumuntur – речі, які не споживаються
Res nec Mancipii – речі, які не потребують спеціального обряду при передачі права власності на них
Res nec mobiles – нерухомі речі (нерухомості)
Respondere – поради з спірних питань
Respondere, cavere, agere – давати висновки, складати документи, виступати в суді (три види діяльності юристів)
Responsalis – особа, що відповідає за іншого; особа, що представляє інтереси іншого
Restitutio in integrum – поновлення в початковий стан
Roma communis nostra patria est – **Рим наша спільна батьківщина**

S

Salus populi – *suprema lex* – благо народу – вищий закон
Sanctio – схвалення; влада; примусова міра
Sapiens – мудрий, розумний
Satisfactio prò solutione est – задоволення (сатисфакція) вважається виконанням зобов'язання
Satur venter non studet libenter – живіт ситий, до науки глухий
Semel heres semper heres – спадкоємець – завжди спадкоємець
Semis nullum caput habet – раб не правоздатний
Senatusconsultum – постановою сенату
Sententia – вирок, судові рішення
Sententiae – збірники міркувань
Sequester – довірена особа, якій передається опірна річ на збереження
Sero venientibus ossa – хто пізно приходить, тому кістка
Servi res sunt – раби є речі

Servitus altius non tollendi – право зведення будівлі не вище встановленої висоти

Servitus cloacae – право відводити нечистоти

Servitus fluminis – право відводити воду

Servitus fundo utilis esse debet – сервітут має бути корисним для земельного володіння

Servitus ne luminibus officiatur – право вимагати, аби не були забудовані вікна

Servitus ne prospecti officiatur – право вимагати усунення перешкод, які можуть зіпсувати вид

Servitus oneris ferendi – право прибудовувати будівлю до чужої стіни

Servitus protegendi – право робити собі дах або навіс

Servitus stillicidii – право стоку дощової води на чужу землю

Servitus tigni immitendi – право спирати балку на чужу стіну

Si in jus vocat, ito – якщо кличуть тебе на суд, йди

Si quaeritis, invenitis – якщо шукаєте, знайдете

Si vis pacem, para bellum – якщо хочеш миру, готуйся до війни

Sine mani – шлюб без руки (влади) чоловіка

Sine materia nulla species effici potest – без матеріалу неможливе ніяке творіння

Sine pretio nulla venditio est – без ціни немає продажу

Societas – товариство; договір про сумісну діяльність

Species – індивідуально визначена річ

Specificatio – переробка речей

Spondeo – я обіцяю

Sponsalia – двостороння обіцянка укласти шлюб, заручини

Sponsio – порука римських громадян за борг у договорі стипуляції

Status civitatis – статус громадянства

Status familiae – сімейний статус

Status libertatis – статус свободи

Status quo – існуючий стан

Stipendium – податок, дрібна монета

Stipulatio – стипуляція – вербальний контракт

Stipulatio poena – неустойка

Stipulatio – забезпечення, що виплачував позивач для підтримки позову та компенсації витрат у разі програшу справи

Stricti juris – суворо за законом

Sub rosa – під трояндою (тобто таємно)

Superficies – поверхня; щось, збудоване на землі і невіддільне від неї

Superficies – право користування чужою землею для забудови

Superficies solo cedit – зроблене на поверхні слідує за поверхнею

Superficies solo cedit – наземні будівлі і насадження належать землі

T

Tacitus consensus – мовчазна згода

Terra incognita – невідома земля

Tertium non datur – третього не дано

Testamentum – остання воля; заповіт

Testamentum fac – склади заповіт

Testatus – особа, що залишила заповіт,

Titulus acquirendi – титул набуття права власності

Traditio – передача права власності

Traditio rei – передача речі

Tuta – безпечний, надійний

Tutela – опіка

U

Usucapio – набуття права власності по давності

Usufructus – право користування чужою річчю і одержання прибутків від неї

Usus – право користування чужою річчю без одержання прибутків від неї

V

Vadium – порука

Vas major – непереборна сила

Veni, vidi, vici – прийшов, побачив, переміг

Verba – слова

Veritas magis amicitia – істина дорожче дружби

Vestigal – податок, мито

Veto – забороняю

Vi – з насильством, із застосуванням сили, насильно

Via – право проїзду возом з вантажем

Vide (v.) – дивись; звернись до

Videlicet (viz) – тобто, наприклад,
Vim dicere – оголошення про застосування сили
Vim fieri veto – забороняю чинити насильство (самоуправство)
Vim vi repellere licet – насильство дозволяється відбивати силою
Vim vi repellere licet – насильство дозволяється відбивати силою
Vis major – непереборна сила, нездоланна сила
Viva vox juris civilis – голос приватного права
Vocans – поручник
Volo – я бажаю, я хочу

СЕНТЕНЦІЇ

Actore non probante reus absolvitur – обвинувачений буде виправданий, якщо звинувачення не доведене
Adoptio naturam imitatur – усиновлення наслідує природу
Amicitia vitam omat – дружба прикрашає життя
Amicus Plato, sed magis amica veritas – Платон мій друг, але істина дорожче
Ante litem contestatam dare debitorem oportere, post litem contestatam condemnari oportere, post condemnationem iudicatum facere oportere – до засвідчення спору боржник зобов'язаний платити, після – він має бути примушений, після примусу повинно бути виконано судове рішення
Bis dat, qui cito dat – двічі дає той, хто дає швидко
Centra juris civilis regulas pacta conventa rata non habentur – приватні угоди, які суперечать принципам цивільного права, не дійсні
Centra legem facit qui id facit quod lex prohibet; in fraudem vero qui salvis verbis legis sententiam eius circumvenit – той, хто вчиняє дії, заборонені законом, порушує закон; той, хто обходить закон, не порушуючи його букви, порушує силу закону
Consensu fiunt obligationes: in emptionibus – venditionibus, locationibus – Conductionibus, societatibus, mandatis – договори укладаються угодою при купівлі-продажу, найму (оренді), в товариствах, при дорученні
Constai jura populi Romani ex legibus, plebiscitis, senatus – consultis, constitutionibus principum, edictis eorum, qui jus edi-cendi habent, responsis prudentium – правопорядок римської держави спирається на закони, рішення народних зборів, постанов сенату,

укази імператорів, едикти тих, хто має право їх видавати, на висновки юристів

Creditum a mutuo differi qua genus a specie: nam creditum consistit (et) extra eas res, que pendere numero mensura continentur – кредит відрізняється від позики, як рід від виду, бо і кредит можна визначити вагою, числом, мірою

De gustibus et coloribus non est disputandum – про смаки і кольори не сперечаються

De nihilo, nil – «з нічого – ніщо»: нікчемний договір так само не здатний народити право на позов, як нікчемна угода зробити правовий титул у персоні, на користь якої вона здійснена

Debitor intellegitur is, a quo invito exigi pecunia potest – під боржником розуміється той, з кого можна витребувати гроші проти його волі

Delinquitur aut proposito aut impeto aut causa. Proposito delinquent latrones, qui factionem habent: impetu cum per ebrietatem ad manum aut ad ferrum venit; casu cum in venando telum in feram missum hominem inter facit – люди порушують право навмисне, в пориві почуттів або випадково. Навмисне – розбійники у зграї; в пориві почуттів – п'яні в бійці, в тому числі зі зброєю в руках; випадково – коли на полюванні стріла, випущена в звіра, вбиває людину

Denari videtur, quod nullo jure cogente conceditur – даром вважається дане без будь-якого юридичного примусу

Depositum est, quod custodiendum alicui datum est – депозит є те, що передане комусь на зберігання

Dominus sentit periculum – ризик випадкової загибелі (речі) несе її власник

Dum spiro, spero – поки живу, сподіваюсь

Est quidem res sanctissima civilis sapientia, sed quae pretio nummario non sit aestimanda nec dehonestanda – знання права гідне найвищої поваги, проте грішми його не можна ні оцінити, ні зганьбити

Et delicta et noxae caput sequuntur – за правопорушення і шкоду відповідає особисто правопорушник

Ex turpi causa actio non oritur – із незаконної підстави позов не виникає

Extinctum est mandatum finita voluntate – припиненням волі довірителя (тобто одностороннім волевиявленням) доручення припиняється

Facere injuriam nemo potest, nisi si scit se injuriam tacere – не можна нанести образу без умислу образити

Fiscus semper idoneus successor est et solvendo – державна скарбниця завжди надійний і платоспроможний наступник

Fon omnis publici privatique juris – Закони XII таблиць є джерелом всього публічного і приватного права

Gaius est pater historiae juris Romani – Гай – батько історії римського права

Heredis institutio – caput et fundamentum intellegitur totius testamenti – встановлення спадкоємця – суть і основа заповіту

Heredis netus sub persona risus est – плач спадкоємця – замаскований сміх

Hereditas – nihil est aliud quam successio in universum jus quod defunctus habuit – спадкування є наступництво спадкодавця в усіх відношеннях

Hereditas (bonorum possessio) est successio in universam jus, quod defunctus habuit – спадкування є наступництво в усіх правах, якими володів померлий

Homo sum; humani nihil a me alienum puto – я людина і ніщо людське мені не чуже

In rem actio est, cum aut corporalem rem intendimus nostram esse, aut ius aliquod nobis competere... aut cum actio ex diverso adversario est negativa – речевий позов має місце тоді, коли ми висуваємо позовну вимогу про те, що тілесна річ наша або що нам належить яке-небудь право... або якщо протилежна сторона має негативний позов

In verborum obligationibus alius stipulor, alius promittit – у вербальних договорах один (з двох) виговорує для себе, другий обіцяє

Is damnum dat, qui jubet dare, ejus vero nulla culpa est, cui parere necesse sit – вчиняє шкоду той, за чийм наказом це робиться

Is qui actionem habet ad rem recuperandum, ipsam rem habere vioetur – Хто має речевий позов, той вже ніби володіє самою річчю

Juris praecepta sunt haec: honeste vivere, neminem laedere, suum cuique tribuere – приписи права такі: чесно жити, нікому не шкодити, надавати кожному належне

Jurisprudentia est divinarum atque humanarum rerum notitia, justique atque injusti scientia – правова наука є пізнання божественних і людських мирських справ, знання справедливого і несправедливого

Jusiurandum (клятва) **speciem transactionis continet maioremque habet auctoritatem quam resjudicata** – є різновид мирової угоди і має більшу силу, ніж законне судове рішення

Justitia est constans et perpetua voluntas jus suum cuique tribuendi – юстиція є незмінна і постійна воля надавати кожному його правомочності

Lex est, quod populus jubet atque constituit – закон – це те, що народ наказує і постановляє

Libertas est potestas faciendi id, quod jure licet – свобода є можливість робити те, що дозволено по праву

Mancipatio imaginaria quaedam venditio, quod ad ipsum jus proprium civium Romanorum est – манципація є формальна передача, продаж власності, яка відноситься до самого права римських громадян (квіритів)

Manifestum furtum est, ut ait Masurius, quod deprehenditur, dum fit. Faciendi finis est cum perlatum est, quo ferri coeperat – крадіжка має місце, коли зловмисник спійманий на місці злочину. Діяння закінчується, якщо річ принесена (на визначене місце)

Meum est, quod ex re mea superest, cuius vindicandi jus habeo – те, що залишилося від моєї (зіпсованої) речі, належить мені і я маю право це витребувати

Minus est actionem habere quam rem – вигідніше мати саму річ, ніж (один лише) позов

Moribus apud nos receptum est, ne inter virum et uxorem donationes valerent – відповідно до римських звичаїв, дарування між подружжям не дійсне

Nascituros pro jam nato habentur, quotiens de commodis eius agitur – зачата дитина приймається за таку, що народилася. оскільки мова йде про її вигоду

Naturales obligationes non eo solo aestimantur, si actio aliqua eorum nomine competat, verum etiam cum soluta pecunia repeti

- non potest** – натуральні зобов'язання визначаються не тільки на підставі того, чи належить їм позовний захист, а й на підставі того, що сплачені гроші не можна витребувати назад
- Nec paciscendo nec legem dicendo nec stipulando quiquam alteri cavere potest** – ні шляхом угоди, ні встановленням умов, ні шляхом стипуляції ніхто не може обумовлювати права для іншого
- Nemo ad alterum plus juris transferre potest quàm ipse habet** – ніхто не може передати іншому більше прав, ніж сам має
- Nemo damnum facit, nisi qui id fecit, quod facere jus non habet** – лише той вчиняє шкоду, хто робить що-небудь, не маючи на це права
- Nemo de domo sua extrahi debet** – нікого не можна силою витягти з його дому (на суд або в тюрму)
- Nemo debet bis puniri prò uno delicto** – ніхто не може бути покараний двічі за одне і те саме правопорушення
- Nemo delictis exuitur** – нікого не можна звільнити від відповідальності за правопорушення
- Nemo ex aliena jactura lucrum facere debet** – ніхто не повинен наживатися на чужих збитках
- Nemo invitus compellitur ad communionem** – ніхто не примушується до спільної власності проти його волі
- Nemo iudex in propria causa** – ніхто не може бути суддею у власній справі
- Nemo prò parte testatus, prò parte intestatus decedere potest** – не можна одночасно спадкувати одну й ту ж саму спадщину і по заповіту, і по закону
- Nemo sibi causam possessionis mutari potest** – ніхто не може сам змінити собі підставу володіння
- Nemo societatem contrahendo rei sine dominus esse désinit** – вступаючи до товариства, ніхто не перестає бути власником свого майна
- Nemo solus satis sapit** – ніхто сам достатньо не розумів
- Nihil aliud est actio, quam jus quod sibi debeat iudicio persequendi** – позов є не що інше як право (особи) в судовому порядку вимагати належне
- Nihil commune habet proprietas cum possessione** – немає нічого спільного між власністю і володінням

Non donat, qui necessariis oneribus succurrit – виконання необхідного зобов'язання не є дарунком

Non id, quod privatim interest unius ex sociis, servari solet, sed quod societati expedit – передусім варто брати до уваги інтереси не одного із членів, а всього товариства

Non omne quod licet honestum est – не все, що дозволяється, гідне поваги

Non pretii numeratio, sed conventio perficit emptionem-ventuionem – не сплата ціни, а угода здійснює купівлю-продаж

Non satis est dantis esse nummos et fieri accipientis, ut obligatio nascatur sed etiam hoc amino dari et accipi, ut obligatio constituatur – для встановлення зобов'язання недостатньо, аби гроші того, хто дає, перейшли до того, хто бере, необхідно ще, аби це робилося з наміром утворити зобов'язання

Novatio est prioris debiti in aliam obligationem transfusio at-que translatio, hoc est cum ex praecedenti causa ita nova constituitur, ut prior frematur – новація є зміна і перенос попереднього боргу в інше зобов'язання, те, коли із попереднього зобов'язання створюється нове, а попереднє припиняється (договір погашення зобов'язання шляхом встановлення замість попереднього нового зобов'язання)

Nullum crimen, nulla poena sine lege – немає злочину, немає покарання, якщо він не передбачений законом

Nullum crimen, sine poena, paena, sine lege, nullum crimen sine poena legali – немає злочину без покарання, немає покарання без закону, немає злочину без законного покарання

Obligatio est juris vinculum, quo necessitate abstringimur solvendae el secundum nostrae civitatis jura – зобов'язання є правові ланцюги, що примушують нас щось виконати відповідно до права нашої держави

Obligationimur aut rè aut verbis aut simili utroque aut consensu aut lege aut jure honorario aut necessitate aut ex peccato – ми зобов'язуємося речами, словами, одночасно тим і другим, законом, гонорарним правом, необхідністю або правопорушенням

Obligationum substantia non ideo consistit, ut aliquid corpus nostrum aut servitutem nostram faciat, sed ut alium nobis obstringat ad dandum aliquid vel faciendum vel praestandum – сутність зобов'язання полягає не в тому, щоб зробити нашою яку-небудь

тілесну річ або сервітут, але щоб зв'язати перед нами іншого в тому відношенні, аби він нам що-не-будь дав, зробив або надав

Omne jus hominum causa constitutum est – будь-яке право встановлюється для людей (в інтересах людей)

Omne jus vel ad personas pertinet vel ad res vel ad actiones – все право стосується або осіб, або речей, або позовів (дій)

Omnis definitio in jure civili periculosa est: parum est enim, ut non subverti possit – у цивільному праві будь-яке визначення небезпечне, бо мало випадків, коли воно не може бути спростовано

Omnis obligatio vel ex contractu vel ex delicto nascitur – будь-яке зобов'язання виникає або з договору, або з правопорушення

Pacem cum hominibus, bellum cum vitiis habe – з людьми живи в злагоді, з вадами воюй.

Pacta nuda obligationem non pariunt – голі пакти зобов'язання не породжують

Pactum est duorum consensus atque conventio – пакт є згода і угода двох сторін

Par in parem non habet iurisdictionem – рівний проти рівного не має юрисдикції (принцип судового імунітету іноземної держави)

Pater est quem nuptiae demonstrant – батько є той, на кого показує шлюб

Pater familias appellatur, qui in domo dominium habet – батьком родини вважається той, кому належить влада в домі

Patronus si clienti fraudem fecerit, sacer esto – якщо патрон заподіє шкоду клієнту, хай буде проклятий

Periculum rei venditae, nondum tradite, est emptoris – ризик випадкової загибелі речі, проданої, але не переданої (покупцеві), лежить на покупцеві

Pignus manente proprietate debitoris solam possessionem transfert ad creditorem – при заставі типу пігнус тільки володіння переноситься на кредитора

Placuit inter omnes id quod invicem debetur, ipso iure fit – взаємні борги погашаються в силу самого права

Plerique putaverunt nullum de domo sua in jus vocari licere quia domus tutissimum cuique refugium atque receptaculum sit – багато хто вважає, що нікого не дозволяється викликати в суд із його дому, бо дім є найбезпечнішим пристановищем і притулком

- Populus Romanus partim suo proprio, partim communi omnium hominum jure utitur** – римський народ користується частково своїм власним правом, частково загальним правом всіх народів
- Possessio appellata est, ut et Labeo ait, a sedibus quasi positio quia naturaliter tenetur ab eo qui ei insistit** – (поняття) володіння походить, як вчить Лабейон, від сидіння (посідання), будучи ніби володінням, оскільки воно утримується тим, хто на ній (землі) сидить
- Potentia debet sequi justitiam, non antecedere** – сила має слідувати за справедливістю, а не випереджати її
- Pretium in numerata pecunia consistere debet** – ціна має складатися із наявних грошей (із готівки)
- Pretium succedit in locum rei, res in locum pretii** – ціна посідає місце речі, а річ – місце ціни
- Prout quidque contractum est, ita et solvi debet** – укладення і розірвання угоди повинно мати одну і ту ж саму форму
- Publicum jus est, quod ad statum rei Romanae spectat, privatum, quod ad singulorum utilitatem** – публічне право охороняє інтереси держави, приватне право охороняє інтереси окремих осіб
- Publicum jus pactis privatorum mutari non potest** – приватні угоди не можуть змінювати приписи публічного права
- Punitur non solum quia peccatur, sed ne peccetur** – покарання накладається не тільки тому, що вчинено правопорушення, але й для того, щоб більше не вчинялось
- Qui eum alio contrahit, vel est debet esse non ignarus condicionis eius** – хто укладає договір з іншим, знає або має знати його (правовий і майновий) стан
- Qui mandati solveri, ipse videtur** – хто накаже іншому виконати, той ніби виконав (це) сам
- Qui per feminas coniunguntur, cognati tantum nominantur** – когнатами називаються родичі з материнського боку
- Qui timide vocat, docet negare** – хто боязко просить, той привчає відмовляти
- Quis, quid, ubi, quibus, auxiliis, cur, quomodo, quando** – хто, що, за чією допомогою, чому, яким чином, коли – питання, які ставить перед собою особа, що взялася за розслідування злочину
- Quod attinet ad jus civile servi prout nullius habentur** – з погляду цивільного права раби є ніщо

Quod evincitur in bonis non est – речі, що підлягають евікції (відсуджений) по суду) не можна відносити до майна

Quod principi placuit legis habet vigori – чого хоче принцепс, те має силу закону

Quod quis ex culpa sua damnum sentit, non intellegitur damnum sentire – вважається, що не поніс шкоди той, хто сам в ній винен

Quod quisque ob tutelam corporis sui fecit, jure fecisse existimatur – будь-яка дія для захисту свого тіла вважається правомірною

Rè corporali extincta, pignus hypothecae perit – при загибелі матеріальної речі застава припиняється

Rem alienam distrahere quem posse nulla dubitatio est... sed res emptori auferri potest – чужу річ без сумніву можна продати... проте вона може бути відібрана у покупця

Scire leges non hoc est verba earum tenere, sed vim ac potestatem – знання законів полягає не в тому, аби пам'ятати їх слова, а в тому, щоб зрозуміти їх зміст

Semel malus semper praesumitur esse semel – хто раз погано себе зарекомендував, завжди буде вважатися поганим

Servitus in faciendo consistere non potest – сервітут не може полягати в здійсненні яких-небудь позитивних дій

Servitutes per partes adquiri nec imponi possunt – сервітут не можна ні набувати, ні покладати по частинах

Si pater filium ter venum duit (–vendit), filius a patre liber esto – якщо батько тричі (підряд) продавав сина (в рабство), той звільняється від батьківської влади

Societasjūs quodammodo fraternitatis in se habet – товариство – це своєрідне братство

Societatem coire et rē et verbis et per nuntium posse... – товариство можна утворити дією, словами або через посередника

Sodales sunt, qui eiusdem collegi! sunt – компаньйони – це ті, хто належать до одного і того ж самого товариства

Stipulatio (sponsio) est verborum conceptio – стипуляція (спонсія) це словесна обіцянка (формула)

Sublata causa, tollitur morbus (effectus) – з усуненням причини усувається хвороба (наслідок)

Summa divisio de jure personarum haec est, quod omnes homines aut liberi sunt aut servi – найвищий правовий поділ суб'єктів полягає в тому, що всі люди або вільні, або раби

Summum jus, summa injuria – вище право – вища несправедливість (тобто право, доведене до крайнього формалізму, призводить до беззаконня)

Sunt autem agnati per virilis sexus personas cognatione iuncti, quasi a patre cognati – агнати – пов’язані спорідненням через осіб чоловічої статі, ніби батьківські родичі

Testamentum posterior derogat testamenti priori – пізніше складений заповіт відміняє попередній

Testis oculatus pluris est, quam audiatur decem – один свідок вартий десяти тих, що чули

Totius corporis prò indiviso prò parte dominium habet – кожен із співвласників має часткове право власності на річ в цілому

Traditionibus dominia rerum, non pactis nudis transferrentur – власність переноситься передачею, а не голою угодою

Turpis fuga mortis est omni morte perior – ганебна втеча від смерті, гірше самої смерті

Ubi jus, ibi remedium – де є право, там є і його захист

Ubi pure quis stipulatus fuerit, et cessit, et venit dies – в усіх зобов’язаннях, в яких строк не визначений, борг виникає негайно

Ubi rem meam invenio, ibi eam vindico – де знаходжу свою річ, там її віндикую

Universitas non delinquit – корпорація не може вчинити правопорушення

Unus testis – nullus testis – один свідок – не свідок

Usucapio est adjectio dominii per continuationem possessionis temporis lege definiti – набувальна давність є набуття права власності безперервним володінням протягом певного часу, встановленого законом

Usufructus est jus alienis rebus utendi fruendi salva rerum substantia – узуфрукт є право користування чужою річчю і вилучення з неї плодів без зміни самої речі

Vocantur autem peregrini mi, qui quondam adversus populum Romanum armis susceptis pugnaverunt, deinde vieti se dediderunt – переґріни – ті, що колись воювали проти Римської держави зі зброєю в руках і були переможені

Voluntatem potius quam verba considero oportet – варто більше уваги звертати на волю сторін, ніж на їх слова

ХТО Є ХТО У РИМСЬКОМУ ПРАВІ

Август Октавіан (Гай Юлій Цезар Октавіан Август) – 63 р. до н.е. – 14 р.н.е. Римський імператор з 27 р. до н.е. Двоюридний онук Гая Юлія Цезаря, котрий всиновив його. Засновник політичного режиму, що отримав назву принципату. Заохочував розвиток юриспруденції. Ініціював прийняття низки законів у сфері цивільного (приватного) права.

Аврелій Марк (Марк Аврелій Антонін) – 121–180 рр.н.е. – римський імператор зі 161 р. У внутрішній політиці спирався на Сенат. За світоглядом філософ-стоїк. Незважаючи на це, заохочував розвиток у Римі різних філософських шкіл.

Адріан (Публій Елій Адріан) – 76–138 рр.н.е. – римський імператор з 117 р. з династії Антонінов. Був всиновлений Траяном. Імператором був проголошений легіонами, а затим визнаний Сенатом. За нього було проведено кодифікацію преторського права і видано «Вічний едикт».

Антонін Пій – 86–161 рр.н.е. Римський імператор зі 138 р. Всиновлений Адріаном. Продовжував його політику стабілізації імперії. Видав низку законів про примусовий продаж рабів у випадку жорстокого поводження з ними рабовласників, про покарання рабовласників за вбивство рабів. Організував роздачу хліба найбіднішим верствам населення.

Аппіан – II ст.н.е. Грецький історик, походив з Олександрії. Переселився у Рим, отримав римське громадянство. Займався історією та юриспруденцією. Є автором «Римської історії» (від царського періоду до початку принципата).

Брут (Луцій Юній Брут) – VI ст. до н.е. Один з засновників республіканського ладу у Римі. Ініціатор повстання проти етруського царя Тарквінія Гордого. Став одним з перших консулів у 509 р. до н.е.

Вергілій Публій Марон – 70–19 рр. до н.е. Римський поет. Автор буколічних віршів («Еклоги»), поем «Георгіка» та «Енеїда».

Гай – 117/138–180/192 рр.н.е. (дати такі, що припускаються). Відомий юрист «класичного» періоду. Як дослідник вважається неглибоким, але неперевершений популяризатор. Автор «Інституцій» – класичного підручника римського приватного права.

Гелій Авл – II ст.н.е. Римський письменник і історик. Автор твору «Аттічні ночі».

Геродот – 490/480–425 рр. до н.е. Грецький історик. Походить з Галікарнасу (Мала Азія). Автор одного з перших систематичних творів з історії. Нерідко його називають «батьком історії» (Цицерон).

Гортензій Квінт – III ст. до н.е. Державний діяч. У 287 р. до н.е. – диктатор. Автор закону про те, що плебісцити ставляться нарівні з рішеннями (постановами) народних зборів (центуріатних коміцій).

Гракхи, брати (Тіберій – 162–133 рр. до н.е.; Гай – 153–121 рр. до н.е.). Політичні діячі часів Республіки. Будучи обраними народними трибунами, провели низку реформ, спрямованих на перерозподіл землі, демократизацію суспільного життя тощо. Попри популярність цих реформ у широких верств населення і тимчасовий успіх, об'єктивно вони гальмували розвиток економічних відносин, формування інституту власності, цивільний обіг.

Диоген з Лаерту – II–III ст.н.е. – грецький письменник, історик античної філософії. Його перу належить книга «Про життя, вчення та висловлювання славетних філософів», що містить багато серйозної (і не дуже) інформації з історії давньогрецької філософії.

Диоген з Синопу – 404–323 рр. до н.е. Грецький філософ-кінік. Називав себе громадянином світу. Виступав за слідування природі, спільність дружин та дітей тощо.

Диоклетіан Гай Аврелій Валерій – 245 р. – 3 грудня 316 р.н.е. Римський імператор 324 по 305 р. Родом з Далмації. Син вільно-відпущеного. Командував преторіанцями, котрі і виголосили його імператором після смерті Нумеріана. Провадив активну зовнішню політику, у 297 р. приєднав до Риму Британію. Ввів адміністративний та територіальний розподіл влади – тетрархію. Засновник нової форми правління – доміната. У 305 р. добровільно відмовився від влади і жив надалі як приватна особа.

Еней – у греко-римській міфології син троянця Анхіса і Афродіти. Після захоплення греками Трої подався на прабатьківщину – в Італію, де в Лації заснував м. Лавіній. Еней вважається міфічним прабатьком римлян (тому іноді їх іменують енеадами). Згідно традиції був засновником роду Юліїв. У Стародавньому Римі образ Енея слугував втіленням всіх римських чеснот, що знайшло відображення у «Енеїді» Вергілія та ін. творах.

Епікур – 342/341–271/270 рр. до н.е. Заснував у Афінах філософську школу («Сади Епікура»). Засновник епікурейства (епікуреїзму). Проповідував задоволення як мету людського життя, трактуючи його, однак, перш за все як уникнення болю, страху смерті, страждань, примусу. Етиці Епікура властивий індивідуалізм, споглядальність, відстороненість від держави. До нашого часу дійшли уривки з творів «Головні думки», «Про природу» та деякі інші.

Зенон – 335–262 рр. до н.е. Грецький філософ. Походив з Кітіона на острові Крит. Засновник стоїчної школи, що існувала з часів раннього елінізму до епохи Римської імперії. Його твори дійшли до нас лише у вигляді фрагментів.

Каракала Септимій Басіан – 186–217 рр.н.е. Римський імператор з 211 р.н.е. Син Септимія Севера. У 212 р. видав едикт про надання римського громадянства всім підданам імперії.

Катіліна Луцій Сергій – 108–62 рр.до н.е. Римський політичний діяч. Прихильник Сулли, пропретор Провінції Африка. Боровся за владу.Проти нього спрямовано низку інвектив Ціцерона.

Катон Марк Порцій (Старший) – 234–149 рр. до н.е. Римський політичний діяч і письменник. Автор «Начал» – першого твору з історії Риму латиною, а також трактату «Про землеробство»

Константин Флавій Валерій – 285 р.-22 травня 337 р.н.е. Римський імператор з 306 р. Продовжив в цілому політику Діоклетіана. Співатор Міланського едикту про вільне сповідання християнства. Переніс столицю імперії у Візантій, котрий пізніше отримав назву Константинополь. Видав низку актів про закріплення колонів за земельними ділянками, котрі вони обробляють.

Лабен Марк Антістій – 45 р. до н.е.-10/21 р.н.е. Вважається найвидатнішим юристом часів Октавіана Августа. Оригінальний мислитель. Прихильник республіканських порядків, що, втім, не заважало його політичній кар'єрі – претор. Скасував консулат. Його поважав Октавіан. Цитується всіма наступними видатними юристами.

Лівій Тит – 59 р. до н.е.-17 р.н.е. Римський історик. Походив з Патавії. Автор фундаментального твору «Історія Риму від заснування міста». Республіканець, лояльний до принціпату.

Лукрецій Кар Тит – 99/95–55 рр. до н.е. Римський філософ. Автор поеми «Про природу речей». Найвизначніший представник римського епікуреїзму.

Луцилій Юніор – філософ і поет I ст.н.е. Адресат «Моральних листів» Сенеки.

Модестін Гереній – 226–244 рр.н.е. Учень Ульпіана. Один з останніх юристів «класичного періоду». Праці у різних галузях права мають часто характер навчальних посібників або практичних коментарів.

Муцій Сцевола Понтифік Квінт – 140–82 рр.до н.е. Консул. Державний діяч. Юрист. Вперше зробив спробу створити твір, який охоплював би всю систему цивільного права. Він вважається найвидатнішим твором республіканського правознавства. Його широко коментують, починаючи з II ст.н.е.

Нерва Марк Кокцей, Нерва-батько – рік народження невідомий – 33 р. до н.е. Очолював школу прокуліанців. Твори дійшли до нас у цитатах наступних юристів, серед яких він користувався великою повагою.

Павло Юлій – кінець II – початок III ст.н.е. Римський юрист. Учень Сцеволи. Глибокий теоретик. Самий плідний письменник з числа відомих римських юристів. Твори з усіх галузей права, але найбільше – з приватного права. Користувався великим авторитетом у наступних поколіннях юристів. Його часто цитують інші римські правознавці.

Папініан Емілій – рік народження невідомий – 212 р.н.е. Один з найвидатніших римських юристів «класичного періоду». Чудовий казуїст. Положення його творів лаконічні, конкретні і точні. Страчений за наказом імператора Каракали за відмову знайти виправдання злочину Каракали, що вбив брата. Є найбільш шанованим у наступних поколіннях римських юристів.

Платон – 429–347 до н.е. (справжнє ім'я – Аристокл). Грецький філософ-ідеаліст. Започаткував в Афінах власну школу – Академію. Найбільш відомі твори – «Держава», «Закони». Головні складові його філософії – вчення про державу, теорія ідей, етика та гносеологія..

Щоб уникнути користолюбства та жадоби пропонував ліквідувати приватну власність, узагальнити жінок, а дітей, незалежно від їхнього соціального стану, – передавати на виховання державі.

Спроба Платона реалізувати свої ідеї державного ладу у Сіракузах скінчилась невдачею. Це знайшло відображення у «Законах», де він, розчарований у свідомості мас, пропонує модель держави,

котра примушує людей бути щасливими незалежно від їх бажання («казармений соціалізм»).

Плутарх – приблизно 46 р.н.е. – приблизно 119/127 рр. Давньогрецький письменник і філософ. Родом з Херонеї (Беотія). Письменницький спадок складає близько 250 творів, з яких збереглося близько 1/3. Його твори умовно можна поділити на дві великі групи: 1/ біографічні праці («Порівняльні життєописи» та ін.); 2/ праці, присвячені філософським темам і, насамперед, питанням етики («Етика» та ін.). Будучи прихильником платонізму, виступав проти епікурейців і стоїків. Провідною темою його політичних творів є поміркованість і відданість Римській державі.

Помпоній Секст – юрист II ст.н.е. Займався виключно викладацькою та літературною діяльністю в області приватного права. Один з самих плідних авторів того часу. Ним написано самий великий з відомих коментарів до Едикту, що складається зі 150 книг. Автор єдиного твору, який присвячено історичному огляду науки римського права – від витоків до Юліана включно.

Прокул (Гней Ацерроній) – I ст. до н.е. Видатний юрист останніх років Римської Республіки. Провідник школи, котра надалі отримала його ім'я («прокуліанці»), хоча засновником був Антистій Антеон. Очолювана ним школа і він сам розвивали традиції республіканських юристів, успішно працювали в сфері казуїстики.

Ромул – за римською легендою, засновник Риму. Один з двох братів-близнюків (Ромул, Рем), батьками яких були весталка Рея Сильвія і бог війни Марс. За наказом їх діда Амулія братів було скинуто у Тибр, але вони чудом спаслись. Вигодовані вовчицею (Капітолійська вовчиця) і виховані пастухом Фаустулом та його дружиною Аккой Ларенцією. Коли брати вирости, вони повернули іншому своєму дідові – Нумітору – царську владу над Альбой Лонгой, яку узурпував Амулій. Ромул, котрий довів свою першість шляхом ворожіння за летом птахів, заснував на пагорбі Палатин у 753 р. до н.е. місто Рим. При фундаментуванні стін міста між братами відбулася сварка і Ромул вбив Рема. Став першим з легендарних царів Риму. Йому традиція приписує авторство низки перших цивільних законів Стародавнього Риму.

Ромул Августул останній імператор Західної Римської імперії (475/476 рр.). Позбавлений влади внаслідок повстання східно-

германських найманців, які проголосили володарем Одоакра. Цей день – 4 вересня 476 р. – вважається кінцем Західної Римської імперії і власне Риму як держави.

Сабін Гней Арулей Целій – відомий юрист I ст.н.е. Провідник правової школи «сабініанців». За Веспасіана мав великий вплив. Автор низки творів, в тому числі з цивільного права. Іноді його плутають з Сабіном Массурієм, котрий жив приблизно в той же час, однак був менш знатним (лише у 50 років отримав ценз вершника). Сабін Массурій також є автором декількох праць, підручника з цивільного права. Першим із вершників отримав право офіційних консультацій.

Саллюстій Гай Крісп – 86–35 рр. до н.е. Римський історик і державний діяч. Прихильник Юлія Цезаря. Автор книг «Про змову Катіліни», «Історія», «Югуртинська війна» та ін., в яких намагався дати філософське тлумачення історичних подій. Песимістично оцінював історичний процес. Чудовий стиліст, мова виразна. Тацит називав його найскравішим істориком Риму.

Светоній Гай Транквіл – приблизно 70–122/140 рр.н.е. Римський історик, письменник, юрист. За Адріана керував імператорською канцелярією. Після відставки присвятив себе письменницькій діяльності. Автор творів «Про життя цезарів», «Про видатних особистостей» та ін. У біографіях поруч з достовірними фактами вмішено чимало анекдотів, суб'єктивних оцінок автора.

Север Александр Марк Аврелій – 208–235 рр. до н.е. Римський Імператор з 10 березня 222 року. Останній представник династії Северів. Державою фактично управляли його мати та бабуса за допомогою Ради, де великий вплив мали юристи Павл та Ульпіан.

Сенека Луцій Анней (Молодший) – 4 р. до н.е.– 65 р.н.е. Римський державний діяч, філософ та письменник. Вихователь молодого Нерона. У філософії був послідовником та головним представником так званої Молодшої Стої, хоча схилявся до еkleктики і ставив етику на передній план.

Септімій Север Луцій – 146–211 рр.н.е. Римський імператор з 9 квітня 193 р. Засновник династії Северів (severus – суворий). Походженням з Північної Африки. Вжив низку заходів для запровадження відкритої військової монархії. За його правління становище Італії було наближено до статусу провінції. Був одружений з сіріянкою Юлією Домною, котра сприяла посиленню впливу східної культури. Під час

його правління працювали такі юристи як Папініан (тоді – префект преторіанців), Павл, Ульпіан.

Сервій Сульпіцій Руф – приблизно 106–43 рр. до н.е. Разом з Квінтом Муцієм вважався одним з найкращих представників юриспруденції доби Республіки. Чудовий практик та теоретик. Автор більш ніж 180 творів, у тому числі першого коментаря до преторського едикту. Мав багато учнів, що стали знаними юристами.

Сервій Туллій – VI ст. до н.е. Передостанній римський цар. Традиція приписує йому проведення низки реформ, у тому числі у законодавчій сфері. Зокрема, увів плебейів до складу римської громади.

Сцевола Квінт Цервідій – II ст. до н.е. Радник з юридичних питань Марка Аврелія. Йому властиві оригінальність мислення, розсудливість, точність формулювань. Чудовий казуїст.

Сципіон Назіка Коркул Публій Корнелій – II ст. до н.е. Був консулом, цензором. Як правознавець зажив такої пошани та популярності, що Сенат подарував йому будинок, зведений громадським коштом, щоб громадяни мали можливість з комфортом звертатись за консультаціями.

Тарквіній Гордий – останній цар Риму (508–507 рр. до н.е.). З його вигнанням припинилось етруське панування у Римі.

Тацит Публій Корнелій – приблизно 55–120 рр. н.е. Останній великий римський історик. Походить з Галлії. Чудовий оратор. Був претором, консулом, проконсулом. Найбільш відомі твори: «Життя і характер Юлія Агріколи», «Германія», «Діалог про ораторів», «Історія», «Аннали». Песимістично дивився на хід історії. Був прихильником Республіки, але визнавав історичну необхідність Принципату. Тому значну увагу приділяв у творах співставленню понять «влада», «свобода», «честь», «справедливість».

Теодосій I Великий – імператор Цезар Флавій Теодосій Август – 347–395 рр. н.е. Імператор з 379 р. Ввів християнство в якості державної релігії. Відмовився від сану Великого понтифіка. Заборонив поганські культи і олімпійські ігри. За його правління було винищено олександрійську бібліотеку як осередок поганства, зруйновано більшість античних храмів. Перед смертю поділив імперію поміж синами – Аркадієм і Гонорієм, котрі стали августами. Цей крок призвів до виникнення у 395 р. Західної і Східної Римських імперій.

Траян, імператор Цезар Нерва Август (спочатку – Марк Ульпій) – 53–117 рр.н.е. Римський імператор з 98 р. Династія Антонінов. Став першим римським імператором, що походив з провінції. Значну увагу приділяв розвитку державних аліментарних фондів і установ. За Траяна Римська імперія досягла найвищого розквіту, її вплив поширився на Східну Європу. Збереглися так звані Траянові вали і на території України – Вінницька, Хмельницька, Тернопільська області.

Ульпіан Доміцій – рік народження невідомий – 228 р.н.е. Походить з Тиру у Фінікії. Був префектом преторію і членом Ради принцепса за Олександра Севера. Вбитий преторіанцями під час заколоту. Був знавцем у всіх галузях права. Плідний автор. Писав чіткою, лаконічною, зрозумілою мовою. Оригінальністю мислення поступався Павлу, хоча вважався не менш гострим аналітиком. Автор коментаря до «Едикту», детального викладення цивільного права «До Сабіна» і багатьох монографій.

Флавій Гней – IV ст. до н.е. Курульний еділ. Писар Аппія Клавдія Цека. За легендою опублікував відомі до того лише понтифікам судові формули і календар днів, коли можна було подавати позови.

Флавій Йосип – 37–100 рр.н.е. Історик. Походить з Єрусалима. Автор творів «Юдейські старожитності», «Юдейська війна», «Проти Апіона».

Цезар Гай Юлій – 100–44 рр. до н.е. Державний діяч, полководець, оратор, письменник. В різний час займав посади військового трибуна, квестора, еділа, претора, намісника провінції у Далекій Іспанії, Галії. До 44 р. зосередив у своїх руках всю повноту світської влади. Здійснив низку політичних, економічних і соціальних реформ. Вбитий змовниками.

Цельс – батько. Цельс Публій Ювенцій (I ст.н.е.?). Юрист. Після Пегаса очолював прокуліанців. Твори не збереглися. Іноді плутають з Цельсом-сином.

Цельс – син. Публій Ювенцій Цельс Тит Ауфіцій Хенус Северіан. Юрист II ст.н.е. В різний час – претор, консул, консул-суффект, намісник у Фракії і Азії. Провідник прокуліанців, очевидно, після Нерація Пріска. Йому притаманні незалежність юридичних суджень, глибокий аналіз ситуації. Радник Адріана. Автор «Дігест», в яких дано аналіз спочатку преторському праву, а затим – цивільному.

Цицерон Марк Тулій – 106–43 рр. до н.е. Римський філософ, оратор, письменник, юрист. У політиці – один з останніх видатних ідеологів Республіки. Як політик-практик був невдахою: неодноразово піддавався вигнанню з Риму; загинув після внесення на вимогу Антонія в проскрипційні списки. Його промови досі вважаються вцірцем ораторського мистецтва. У філософії притримувався еклектичних поглядів, які являли собою симбіоз стоїцизму, академізму і епікуреїзму, що, разом з тим, дозволило йому розробити низку засадничих принципів права взагалі і приватного права, зокрема. Найбільш відомі твори: «До оратора», «Про державу», «Про закони» тощо.

Юліан (Луцій Октавій Корнелій Юліан Еміліан) – народився приблизно у 100 р.н.е. В різний час займав посади консула, намісника в Германії, Іспанії, Африці. Видатний юрист. Був радником Адріана, Антоніна Пія, Марка Аврелія, Луція Вера. Останній провідник школи сабініанців. За дорученням Адріана розробив «Вічний едикт», що являв собою кодифікацію преторського права. Його перу належить також найбільш значний твір з юриспруденції «класичного періоду» – «Дігести» у 90 книгах.

Юліан (Флавій Клавдій Юліан) – 331–363 рр.н.е. Римський імператор з 361 р. Здійснив низку реформ податкової, фінансової і муніципальної систем. Намагався реставрувати поганство, за що християнським духовництвом проголошений «відступником». Помер від ран, які отримав у битві біля Маранги.

Яволен (Паволен) Пріск, Гай Октавій Тідій Тоссіан – I ст.н.е. В різний час був намісником у чотирьох провінціях, юридичним радником Траяна і Адріана. Провідник сабініанців після Целія Сабіна. Йому властиві творчий підхід, глибокий аналіз. Свої твори звичайно видавав у формі збірок відповідей на запитання, консультацій, роз'яснень тощо.

ХРОНОЛОГІЧНА ПОРІВНЯЛЬНА ТАБЛИЦЯ РОЗВИТКУ СТАРОДАВНЬОГО РИМУ ТА РИМСЬКОГО ПРАВА

Дата	Події політичні	Події у розвитку права
754/753 р.до н.е.	Заснування міста Рим	
ЦАРСЬКИЙ ПЕРІОД		
кінець VII ст. до н.е.	Підкорення Риму етрусськими царями	Формування звичаєвого права. Законодавство легендарних рексів
середина VI ст. до н.е.	Реформи Сервія Тулія	
510 р. до н.е.	Падіння царського державного устрою у Римі. Встановлення республіканського устрою	
ДОБА РЕСПУБЛІКАНСЬКОГО УСТРОЮ (РИМСЬКА РЕСПУБЛІКА)		
494 р. до н.е.	Встановлення посад народних трибунів	
451–450 рр. до н.е.	Комісія «децемвірів»	Закони XII таблиць.
449 р. до н.е.		Закон Валерія та Горация про права римських громадян.
445 р. до н.е.		Закон трибуна Канулея про шлюби.
444 р. до н.е.	Запровадження посади військових трибунів з консульською владою.	
443р. до н.е.	Заснування посади цензорів.	

Дата	Події політичні	Події у розвитку права
середина V ст. до н.е.	Вторгнення у північну Італію кельтських племен. Розгромлення етруських міст. Захоплення кельтами долини р. По.	
390 р. до н.е.	Вторгнення кельтів в Лациум. Розгром Риму	
367 р. до н.е.		Закони народних трибунів Ліцінія та Секстія.
356 р. до н.е.	Перший диктатор з плебеїв	
351р. до н.е.	Перший цензор з плебеїв.	
340–338 р.р. до н.е.	Війна римлян з латинськими союзниками	
327–304 р.р. до н.е.	Друга війна римлян з самнітами.	Закон трибуна Петелія про заборону боржникового рабства для римських громадян.
321 р. до н.е.	Поразка римлян у Кавдинському межгрі'ї	
300 р. до н.е. III ст. до н.е		Закон трибунів Огульників. Закон трибуна Аквілія про відповідальність за знищення та пошкодження чужих речей.
298–290 р.р. до н.е.	Третя війна римлян з самнітами.	
287 р. до н.е.	Завершення боротьби плебеїв з патриціями.	Закон диктатора Гортензія.
280–275 р.р. до н.е.	Війна римлян з царем Епіра Піром.	
279 р. до н.е.	Битва біля Аускуле («Пірова перемога»).	
275 р. до н.е.	Битва біля Беневенте.	

Дата	Події політичні	Події у розвитку права
265 р. до н.е.	Підкорення римлянами етруського міста Вольсінії. Закінчення поширення римського панування на Центральну та Південну Італію.	
264–241 р.р. до н.е.	Перша Пунічна війна.	
260 р. до н.е.	Битва при Мілах. Перемога над карфагенським флотом.	
241 р. до н.е.	Битва при Егатських островах. Укладення миру між Карфагеном та Римом. Реформа центуріатних коміцій.	
241–238 р.р. до н.е.	Повстання найманих військ та підкорення племен у Карфагені.	
237 р. до н.е.	Вторгнення карфагенських військ Гамількара Барки на Іберійський півострів.	
232 р. до н.е.		Аграрне законодавство Гая Фламнія.
229–228 р.р. до н.е.	Перша війна римлян з іллірійцями. Початок римської експансії на Балканському півострові.	
223 р. до н.е.	Підкорення римлянами кельтських (гальських) племен у долині р. По.	
218–201р.р. до н.е.	Друга Пунична війна.	

Дата	Події політичні	Події у розвитку права
218 р. до н.е.	Перехід карфагенської армії Ганібала крізь Альпи. Битви на Тицині та Требії.	
217 р. до н.е.	Битва у Тразименського озера.	
216 р. до н.е.	Битва при Канах.	
215–205 р.р. до н.е.	Союз Македонії з Ганібалом. Перша війна Рима з Македонією.	
211р. до н.е.	Здобуття римлянами міст Капуї та Сиракуз. Армія Ганібала під мурами Рима.	
210–206 р.р. до н.е.	Завоювання римлянами карфагенських володінь в Іберії.	
207р. до н.е.	Битва на Метаврі. Загибель армії Гасдурбала Баркі.	
204 р. до н.е.		Цинційв закон про обмеження розмірів дарувань.
між 204–169 р.р. до н.е.		Фурійв Закон про обмеження максимального розміру легата сумою у 1 тис. Асів.
202 р. до н.е.	Битва біля Зами.	
201 р. до н.е.	Капітуляція Карфагену.	
200–197 р.р. до н.е.	Друга війна римлян з Македонією.	
197 р. до н.е.	Битва біля Кіноскефалах.	
192–188 р.р. до н.е.	Війна Рима з Антіохом III	
190 р. до н.е.	Битва при Магnezії.	
171–168 р.р. до н.е.	Третя війна Рима з Македонією.	

Дата	Події політичні	Події у розвитку права
169 р. до н.е.		Воконіїв закон про обмеження розміру спадщини, отримуюмого жінками.
168 р. до н.е.	Битва біля Підне. Загибель Македонського царства.	
154–139 р.р. до н.е.	Боротьба лузіатських племен за свою незалежність. Вірат.	
сер. II ст. до н.е.		Ебуційв закон про скасування легісакційного поцесу (за винятком деяких випадків), введення формулярного процесу.
149–148 р.р. до н.е.	Повстання у Македонії. Лже-Пилип.	Скрибоніїв закон, скасувавший встановлення сервітутів за давниною.
149–146 р.р. до н.е.	Третя Пунична війна.	
146 р. до н.е.	Зруйнування римлянами Карфагена та Коринфа. Утворення римських провінцій – Арики та Ахайї.	
138–133 р.р. до н.е.	Нумантинська війна.	
138–132 р.р. до н.е.	Перше повстання рабів на Сицилії.	
133 р. до н.е.	Трибунат Тіберія Семпронія Гракха	
132–130 р.р. до н.е.	Повстання населення Пергамського царства під керівництвом Арістоніка.	
123–122 р.р. до н.е.	Трибунат та законотворча діяльність Гая Семпронія Гракха.	
121 р. до н.е.	Загибель Гая Семпронія Гракха.	

Дата	Події політичні	Події у розвитку права
111–105 р.р. до н.е.	Війна римлян з царем Нумідії Югуртой.	Аграрний закон трибуна Спурія Торія.
104–101 р.р.	Друге повстання рабів на Сіцилії.	
102 р. до н.е.	Битва біля Акв Секстівих.	
101 р. до н.е.	Битва біля Верцел.	
100 р. до н.е.	Виступ популярів на чолі з трибуном Аппулеєм Сатурніном.	
кін. II – поч. I тис. до н.е.		Публіційів позов в захист бонітарного власника.
I ст. до н.е.		Закон Фальцидія про обмеження спадкових відмов.
89–84 р.р. до н.е.	Перша війна царя Понта Мітрідата VI з Римом.	
88 р. до н.е.	Армія Сули захоплює Рим.	
86 р. до н.е.		Валеріїв закон – дозволяє боржникам виплачувати боржникам тільки четверту частину боргу.
87–82 р.р. до н.е.	Панування у Римі прибічників популярів.	
83–82 р.р. до н.е.	Громадянська війна в Італії та Римі	
82–79 р.р. до н.е.	Диктатура Луція Корнелія Сули.	
80–72 р.р. до н.е.	Боротьба Серторія проти суланців в Іспанії.	
70 р. до н.е.		Скасування суланської конституції
74–71 р.р. до н.е.	Повстання рабів в Італії під керівництвом Спартака.	

Дата	Події політичні	Події у розвитку права
74–63 р.р. до н.е.	Третя війна Мітрідата VI проти Рима.	
67 р. до н.е.	Боротьба Гнея Помпея з піратами.	Закон Габінія.
66–62 р.р. до н.е.	Східні походи Гнея Помпея.	
64–63 р.р. до н.е.		Боротьба навколо аграрного законопроекта трибуна Сервілія Рула.
63–62 р.р. до н.е.	Змова Сергія Катіліни.	
60 р. до н.е.	Перший тріумвірат.	
59 р. до н.е.	Консульство Гая Юлія Цезаря.	
58–60 р.р. до н.е.	Війни Гая Юлія Цезаря у Галії.	
53 р. до н.е.	Битва біля Кар. Розпад тріумвірата.	
49 р. до н.е.		Юліїв закон. Запровадження деяких послаблень боржникам.
49–45 р.р. до н.е.	Громадянська війна між Гаєм Юлієм Цезарем та його противниками.	
48 р. до н.е.	Битва біля Фарсала. Загибель Гнея Помпея.	
48–47 р.р. до н.е.	Олександрійська війна.	
45 р. до н.е.	Битва при Мунді.	
44 р. до н.е.	Вбивство Гая Юлія Цезаря.	
43 р. до н.е.	Мутинська війна. Другий тріумвірат. Загибель Ціцерона. Битва при Філіпінах.	

Дата	Події політичні	Події у розвитку права
36 р. до н.е.	Похід Марка Антонія проти парфян. Знищення Октавіаном панування Секста Помпея на Сицилії.	
32 р. до н.е.	Розрив між Марком Антонієм та Октавіаном.	
31 р. до н.е.	Битва біля мису Акції.	
30 р. до н.е.	Завоювання Октавіаном Єгипту. Загибель Марка Антонія та Клеопатри.	
ДОБА РИМСЬКОЇ ІМПЕРІЇ.		
30–192 р. до н.е.	Рання Імперія – «принципат»	Розквіт «преторського права» та юриспруденції «класичного періоду»
30 р. до н.е.-14 р.н.е.	Принципат Октавіана Августа.	Надання провідним правознавцям Jus respondendi
27 р. до н.е.	Юридичне оформлення влади Октавіана, присвоєння йому найменування «Август»	
19 р. до н.е.	Завершення війн у Іспанії.	
16–15р.р. до н.е.	Завоювання Норіка та Реції.	
12–9 р.р. до н.е.	Завоювання Панонії. Вторгнення Римлян у Германію.	
I ст.н.е.		Клавдійів закон про скасування опікунства агнатів над жінками.
4 р.		Закон про обмеження відпускання рабів на волю.
6–9 р.р.	Повстання у Далмації та Панонії.	

Дата	Події політичні	Події у розвитку права
9 р.	Повстання у Германії. Битва у Тевтобургському лісі.	
10 р.		Закон про смертну кару усіх рабів у випадку вбивства одним з них свого власника.
14–37 р.р.	Принципат Тіберія.	
14 р.	Смерть Октавіана Августа. Військові повстання у Панонії та Германії.	
17–25 р.р.	Повстання у Нумідії.	
21 р.	Повстання во Фракії та Галії.	
37–41 р.р.	Принципат Калігули.	
41–54 р.р.	Принципат Клавдія.	
42 р.	Завоювання Мавританії.	
43 р.	Завоювання Британії.	
48 р.	Введення у римський Сенат представників гальської рабовласницької знаті.	
54–68 р.р.	Принципат Нерона.	
64 р.	Пожежа у Римі.	
66–73 р.р.	Повстання в Іудеї.	
68 р.	Смерть Нерона. Повстання у Галії.	
68–69 р.р.	Громадянська війна у Римській імперії.	
69–96 р.р.	Правління династії Флавіїв.	
69–79 р.р.	Принципат Веспасіама Флавія.	

Дата	Події політичні	Події у розвитку права
73 р.	Ценз римського Сенату. Включення до нього провінційної знаті.	
79 р.	Виверження вулкана Везувія. Загибель міст Помпеї, Геркуланума, Стабіла та ін.	
79–81р.р.	Принципат Тіта Флавія.	
81–96 р.р.	Принципат Доміціана Флавія.	
96–192 р.р.	Правління династії Антонінов. («Золоте століття Римської Імперії»).	
II ст.		Остаточна редакція «постійного едикту» Юліана. За імператором залишається право робити до нього доповнення. Складання «Інституцій Гая»
98–117 р.р.	Принципат Траяна.	
101–106 р.р.	Завоювання Дакії.	
114–117 р.р.	Війна з Вірменією та Парфією.	
115–117 р.р.	Повстання іудейського населення у Кірені, Єгипті та на Кіпрі.	
117–138 р.р.	Принципат Адріана.	
132–135 р.р.	Повстання в Іудеї на чолі з Симоном Бар-Кохбою.	
138–161 р.р.	Принципат Антоніна Пія.	
161–180 р.р.	Принципат Марка Аврелія.	
161–165 р.р.	Напад парф'ян та війна з ними	

Дата	Події політичні	Події у розвитку права
біля 165 р.	Масова епідемія чуми серед населення Римської Імперії.	
167–180 р.р.	Вторгнення маркоманів у римські провінції. Маркоманські війни.	
174–175 р.р.	Повстання «буколів» у Північному Єгипті.	
180–192 р.р.	Правління імператора Комода.	
193–197 р.р.	Громадянські війни у Римській Імперії, боротьба за імператорський трон.	
193–235 р.р.	Правління династії Северів.	
211–217 р.р.	Принципат Аврелія Антоніна.	
212 р.		Едикт про дарування прав римського громадянства усьому вільному населенню Римської Імперії. Конституція Каракали.
ПОЛІТИЧНА КРИЗА РИМСЬКОЇ ІМПЕРІЇ. ДОБА «СОЛДАТСЬКИХ ІМПЕРАТОРІВ».		
249–251 р.р.	Правління Імператора Деція. Заборона християнства та переслідування християн по всій Римській Імперії.	
260-ті р.р.	Масове вторгнення варварських племен у межі імперії. Повстання рабів на Сицилії.	
280-ті р.р.	Повстання сільського населення («багаудів») у Галії.	

Дата	Події політичні	Події у розвитку права
ДОБА ДОМІНАТУ.		
284–305 р.р.	Правління імператора Діоклетіана.	
293 р.	Адміністративна реформа.	
295 р.		Кодекс Грегоріана. Пізніше Кодекс Гермогеніана.
301 р.	Грошова реформа.	Едикт про ціни.
303–304 р.р.	Масові переслідування християн.	Едикти проти християн.
306–337 р.р.	Правління імператора Костянтина.	Міланський едикт про віротерпимість. Едикт про прикріплення куріалов.
325 р.	Зібрання християнських єпископів у Нікеї (перший «вселенський собор»).	
330 р.	Проголошення Константинополя другою столицею Римської Імперії.	
332 р.		Едикт про довічне закріплення колонів за їх ділянками.
361–363 р.р.	Правління імператора Юліана.	
378 р.	Битва поблизу Андріонополя.	
379–395 р.р.	Правління імператора Теодосія I.	
394 р.	Оголошення християнства державною релігією Римської імперії. Заборона Олімпійських змагань. Закриття та зруйнування храмів.	
395 р.	Остаточний розподіл Римської Імперії на Західну та Східну.	

Дата	Події політичні	Події у розвитку права
Перша пол. V ст.		Перша офіційна кодифікація. Кодекс Феодосія.
410 р.	Взяття и розгром міста Рима готами Аларіха.	
429 р.	Завоювання вандалами Африки.	
430 р.	Розгром міста Рима вандалами.	
476 р.	Низложення імператора Ромула Августула. Падіння Західної Римської Імперії.	
Після 476 р.		Римське приватне право продовжує існувати і розвиватися у Східній Римській Імперії (Візантії).
527–565 р.р.	Правління імператора Юстиніана-I (Великого)	
Перша пол. VI ст.	Потуги Юстиніана до відродження Римської імперії. Часткове відвоювання втрачених територій. Повстання «Ніка»	Кодифікаційна робота, проведена при Юстиніані.
528 р.		Для кодифікаційних робіт Юстиніан призначає комісію у складі 10 душ
539 р.		Кодекс Юстиніана
533 р.		Збірник витягів із творів класичних юристів під назвою <i>Digesta</i> (зібране) чи <i>Pandectae</i> (всеохоплююче). Підручник римського права – Інституції, якому було надано силу закону.
534р.		Нова редакція Кодексу

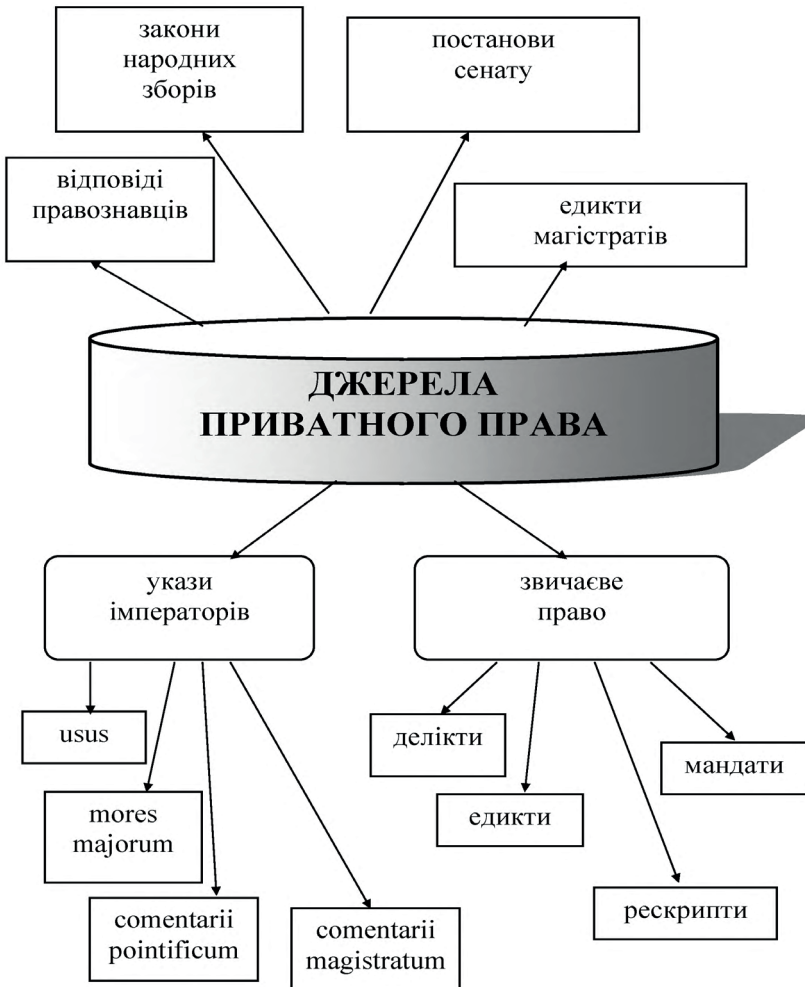
РИМСЬКІ ПРОВІНЦІЇ

Найменування	рік заснування
Сіцилія	227 до н.е.
Сардинія і Корсіка	227 —«—
Далека Іспанія – Бетика	197 —«—
Ближня Іспанія –Тараконська Іспанія	197 —«—
Македонія	148 —«—
Африка	146 —«—
Азія (Пергам)	133 —«—
Нарбоннська Галія	120 —«—
Кілікія	92 —«—
Крит і Кіренаїка	75 —«—
Понт і Віфінія	74 —«—
Сірія і Палестина	63 —«—
Галлія Лугундська	52 —«—
Белгика	52 —«—
Аквітанія	52 —«—
Нова Африка – Нумідія	46 —«—
Єгипет	30 —«—
Іллірія	27 —«—
Ахайя	27 —«—
Галатія	25 —«—
Лузитанія	19 —«—
Реція	15 —«—
Норик	15 —«—
Мозія	15 —«—

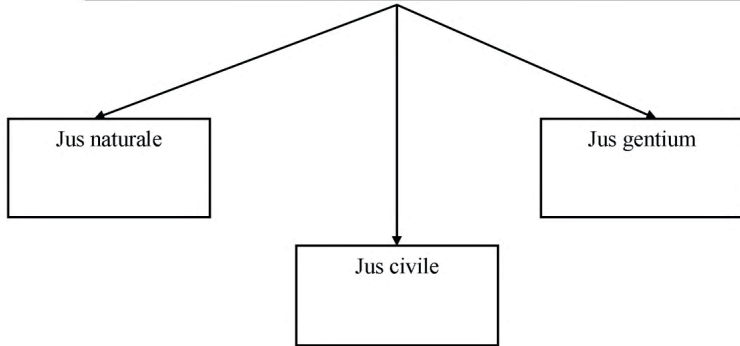
Найменування	рік заснування
Паннонія	10 —«—
Далмація	6 —«—
Верхня Германія	16 н.е.
Нижня Германія	16 —«—
Каппадокія	17 —«—
Тингитанська Мавританія	40–41 —«—
Цезарійська Мавританія	40–41 —«—
Лікія і Памфілія	43 —«—
Британія	44 —«—
Фракія	46 —«—
Аравія	105 —«—
Дакія	107 —«—
Арменія	115 —«—
Месопотамія	115 —«—

СХЕМИ

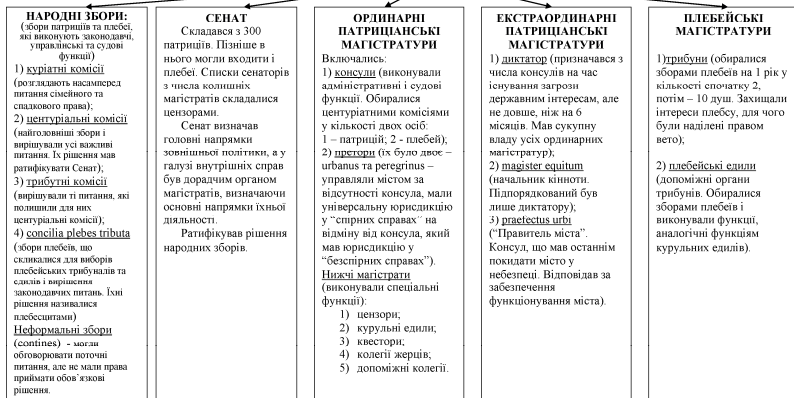
ДО ТЕМИ 1

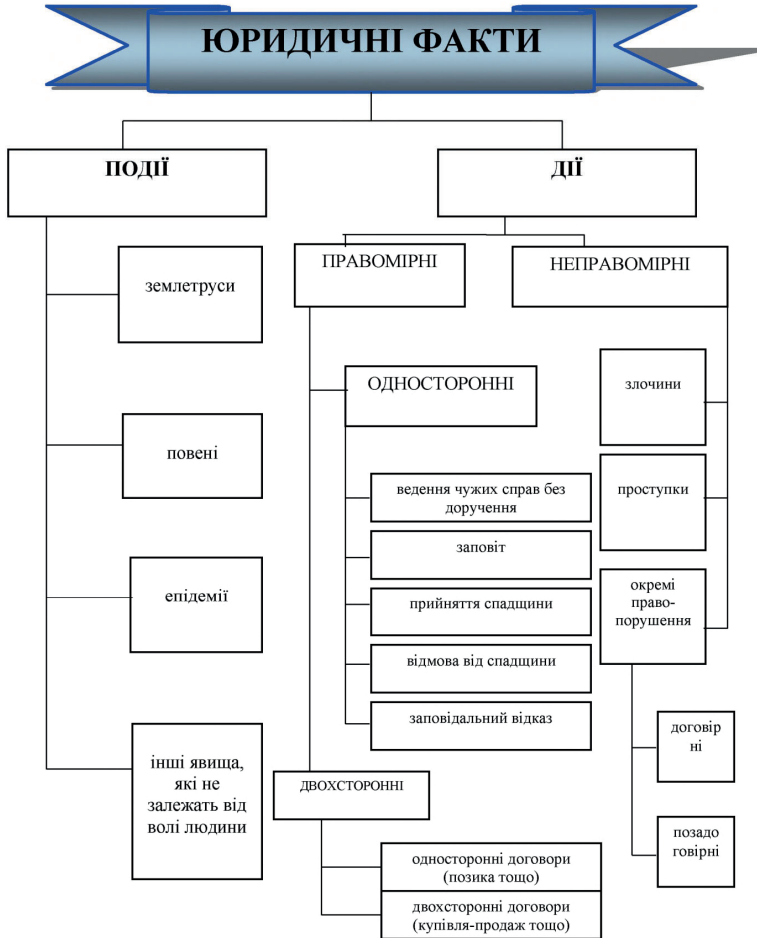
СИСТЕМА ПРАВА ЗА УЛЬПІАНОМ

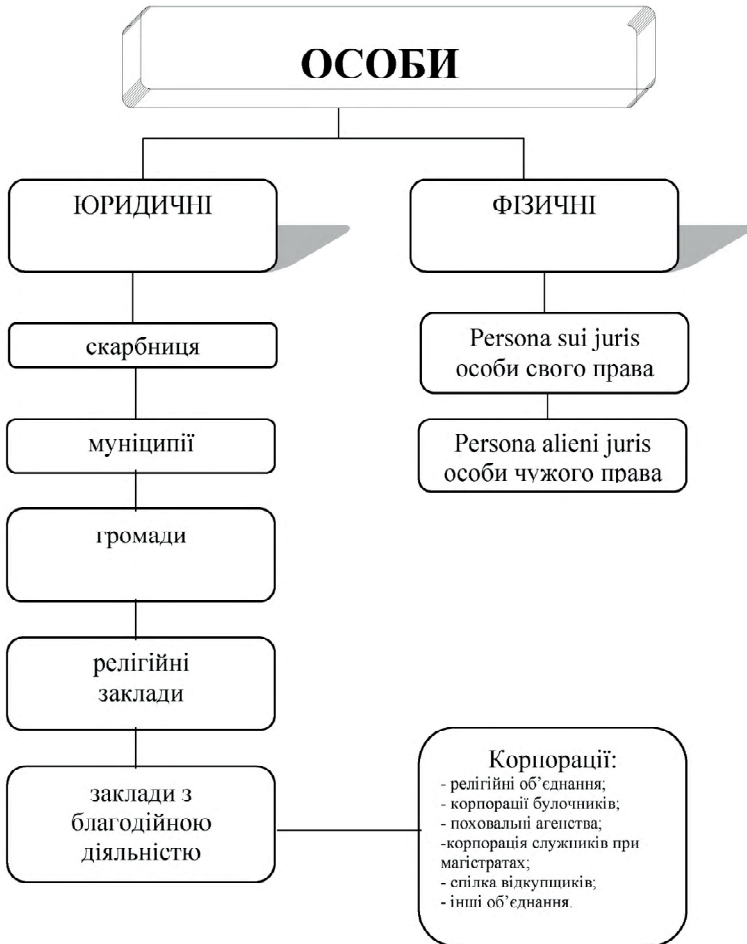
ІНСТИТУЦІЇ

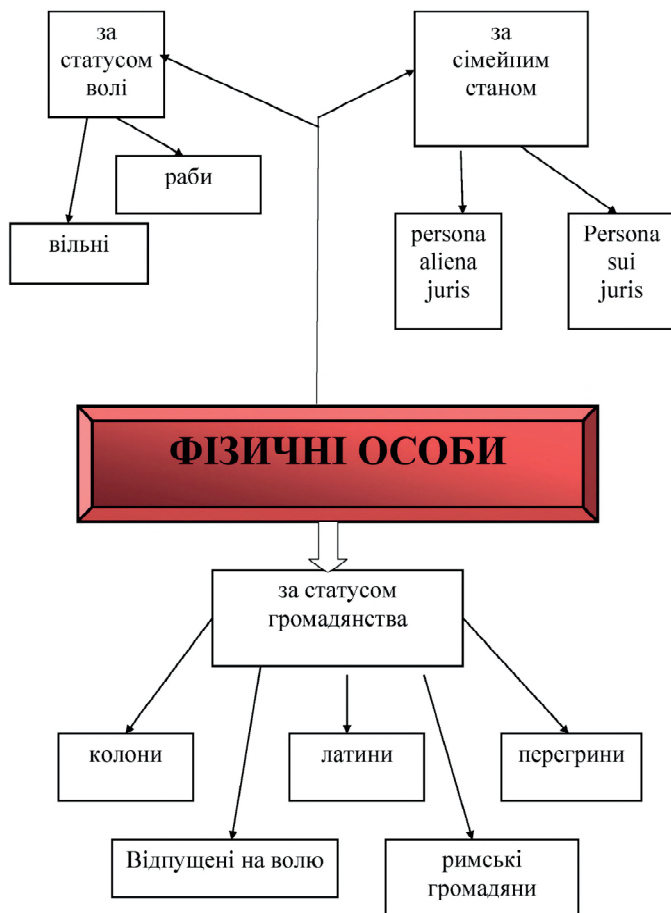

ДО ТЕМИ 2

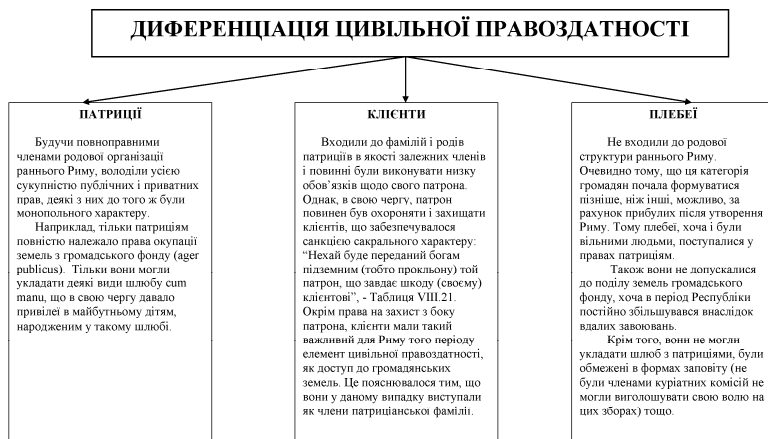

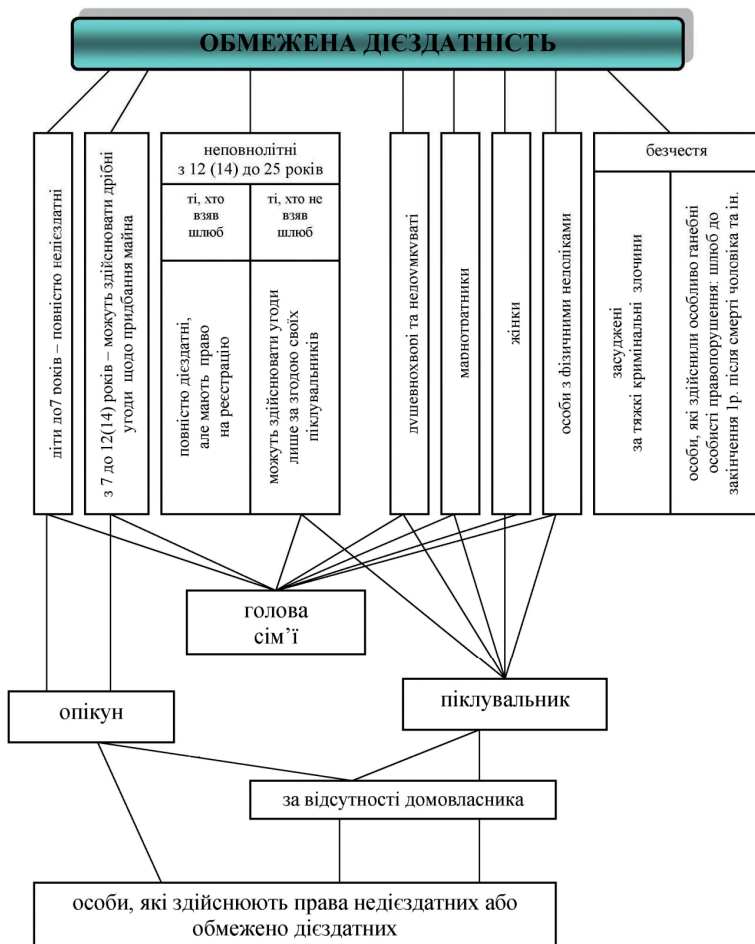
ДО ТЕМИ 3

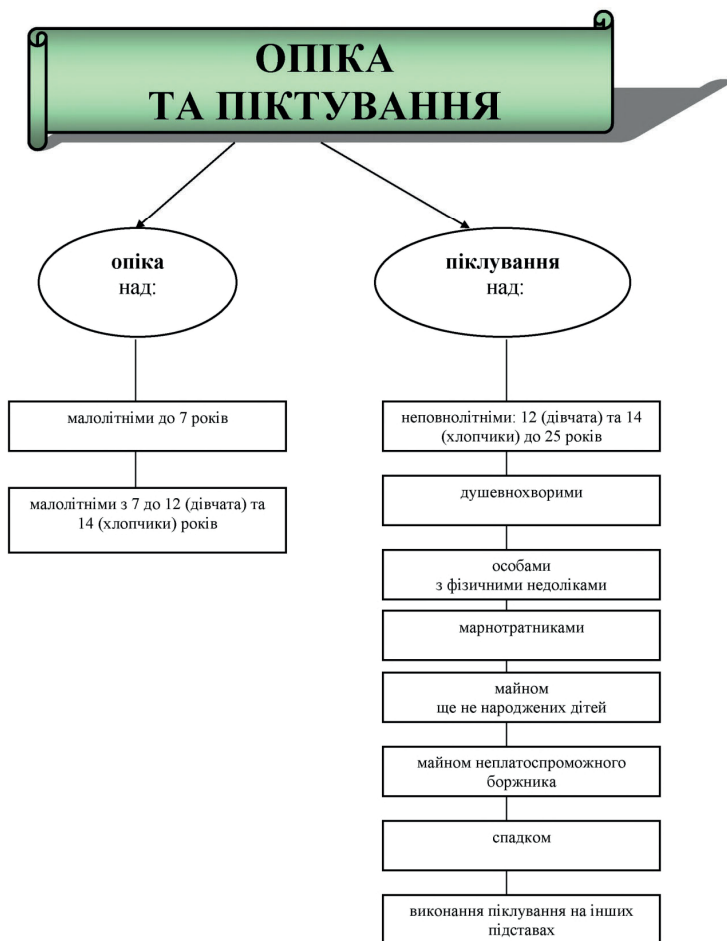

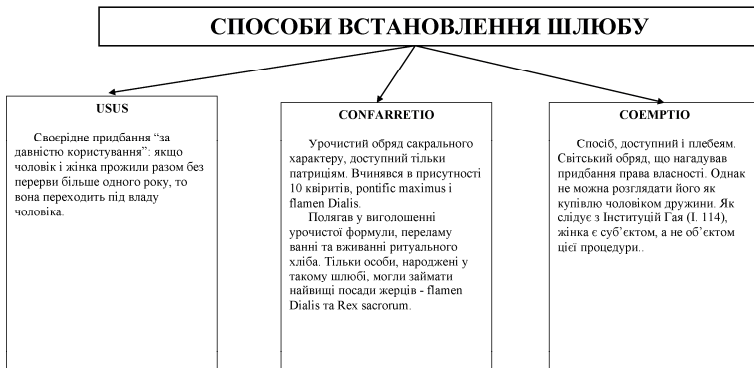

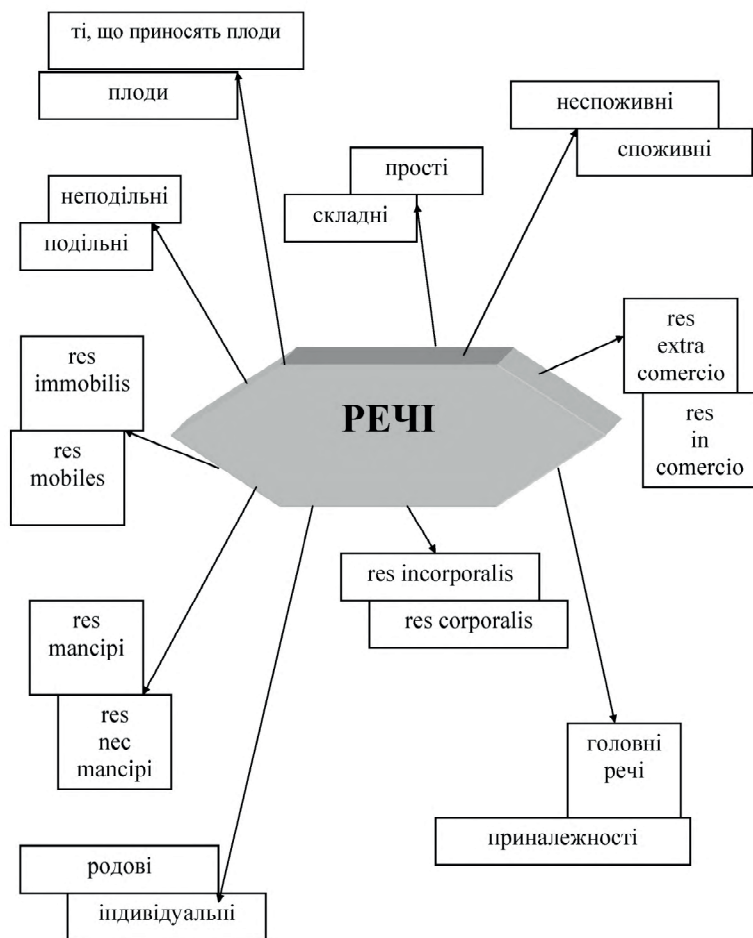
ДО ТЕМИ 4

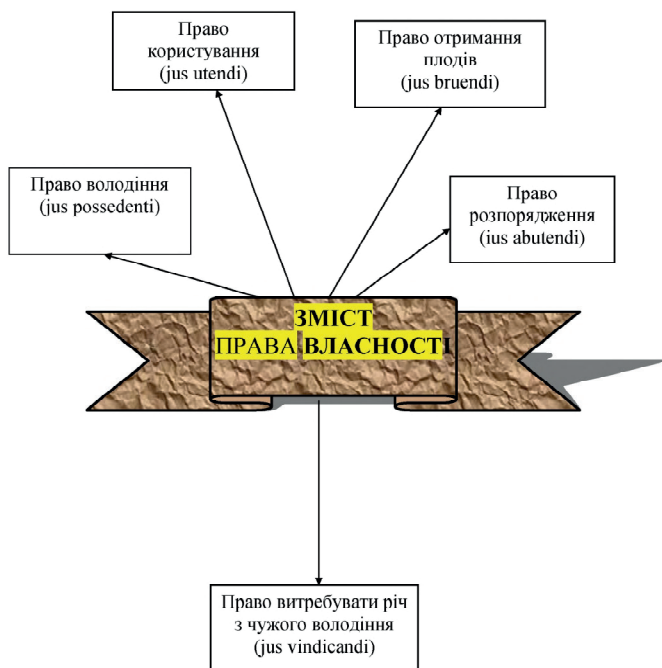
СІМЕЙНІ ВІДНОСИНИ

Римська сім'я	- під владою голови родини були жінка, діти та інші родичі
Агіатське споріднення	- за ознакою підпорядкованості владі голови родини
Конгатське споріднення	- родичі по крові
Ш	
Л Cum manu	- з владою чоловіка,
Ю	
Б Sine manu	- без влади чоловіка, жінка під владою свого батька тощо,
Конкубінат	- дозволене законом постійне спільне проживання, - шлюбом не є.

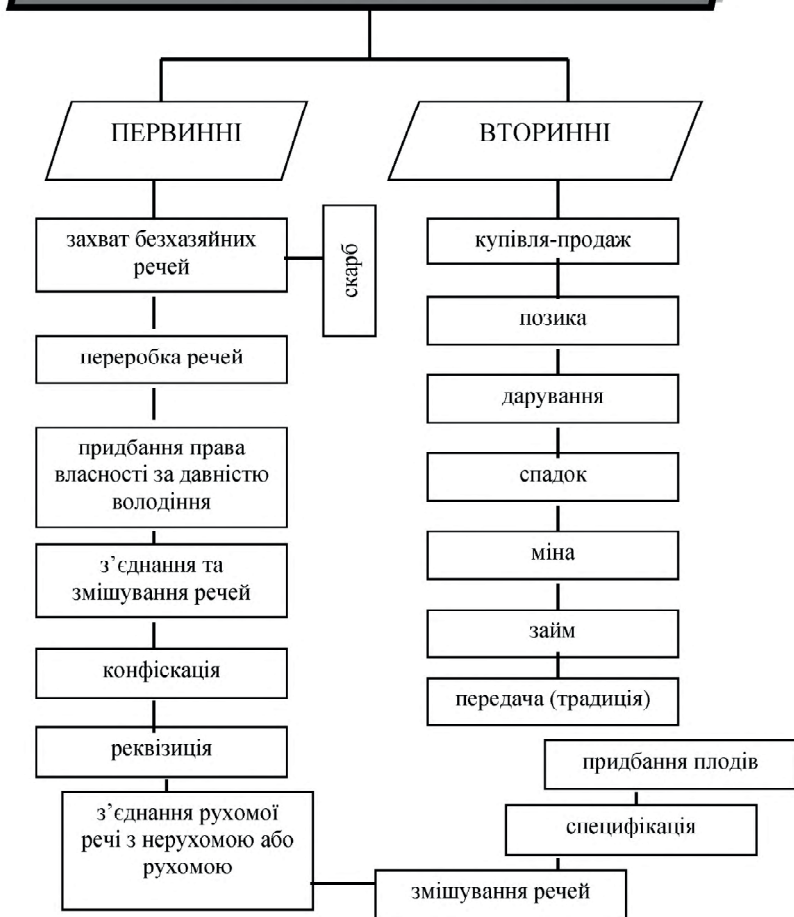

ДО ТЕМИ 5

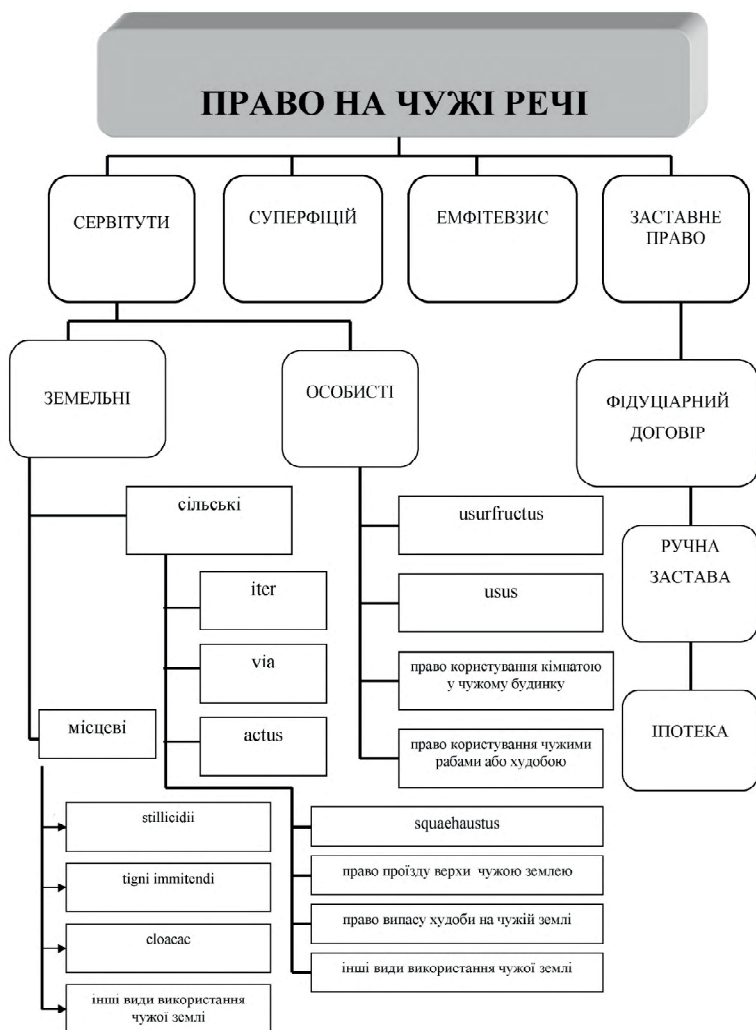

СПОСОБИ ПРИДБАННЯ ПРАВА ВЛАСНОСТІ

**ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ НЕЗАКОННОГО ВОЛОДІЛЬЦЯ –
ДОБРОСОВІСНОГО ТА НЕДОБРОСОВІСНОГО – ПРИ
ВІНДИКАЦІЇ (порівняльна таблиця)**

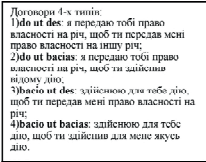
Добросовісний володільць	відповідав з моменту подання позову	загибель речі	відповідав незалежно від часу загибелі або пошкодження речі. Після подання позову – незалежно від вини.	Недобросовісний володільць
	повертав лише ті, що були наявні на момент подання позову, а також отримані після цього	плоди	відшкодування вартості як отриманих, так і тих, що міг би отримати сам або власник	
	мав право на відшкодування	витрати необхідні	мав право на відшкодування	
	мав право на відшкодування у межах збільшення вартості речі	витрати корисні	мав право лише зняти покращення без пошкодження речі	
	мав право зняти покращення без шкоди для речі	витрати для розкопів (для задоволення)	не відшкодовувалися	

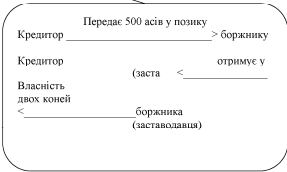
ДО ТЕМИ 6

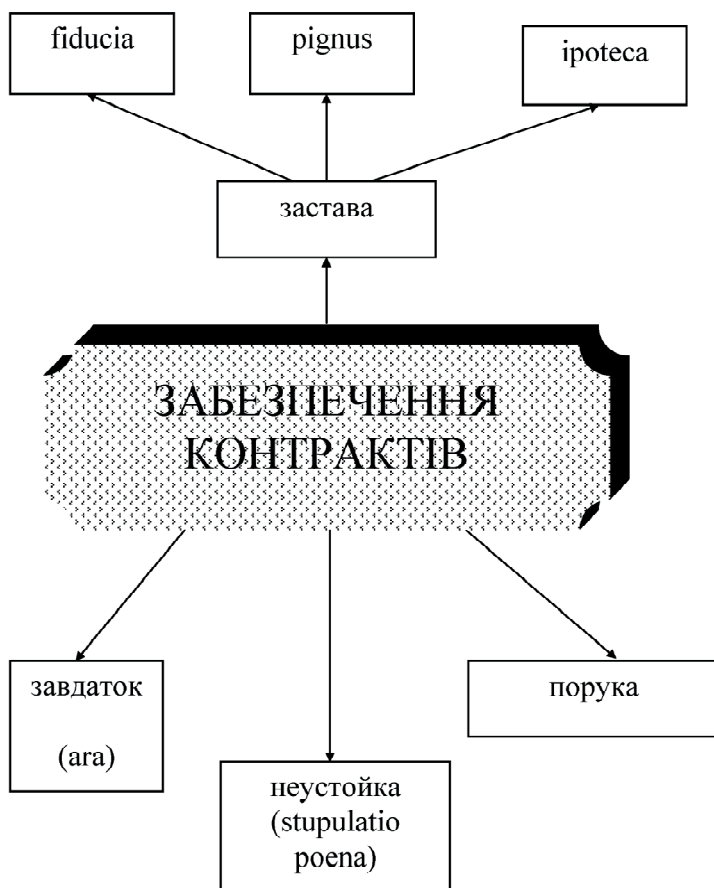

НАЙВАЖЛИВІШІ ВИДИ ДОГОВОРІВ

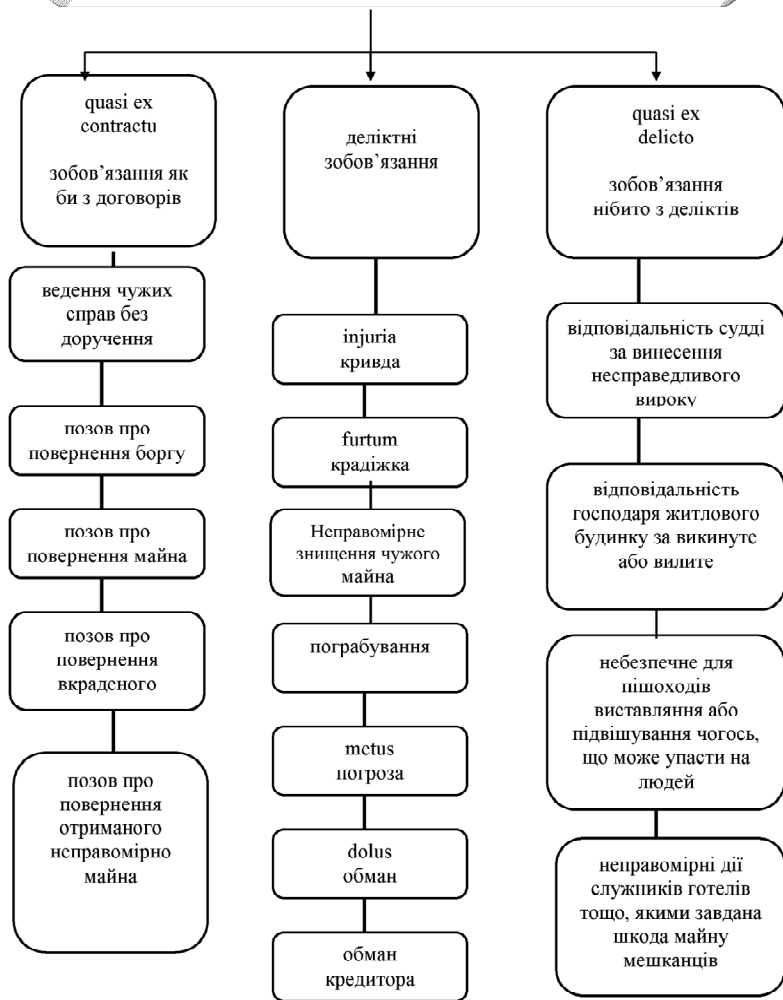

ФОРМИ ЗАСТАВНОГО ПРАВА

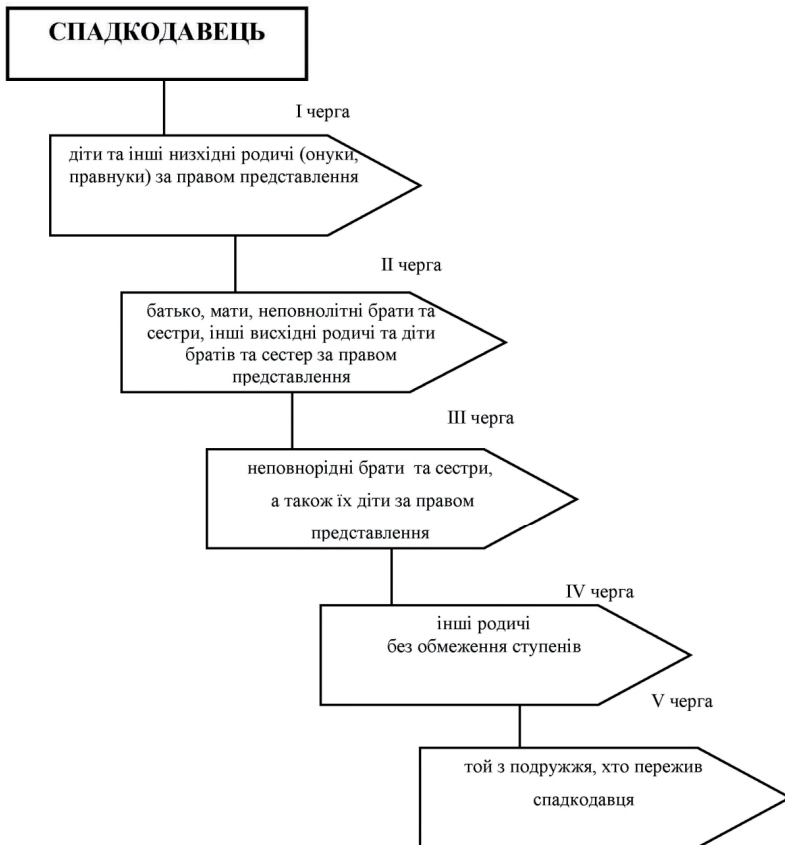
ПОЗАДОГОВІРНІ ЗОБОВ'ЯЗАННЯ

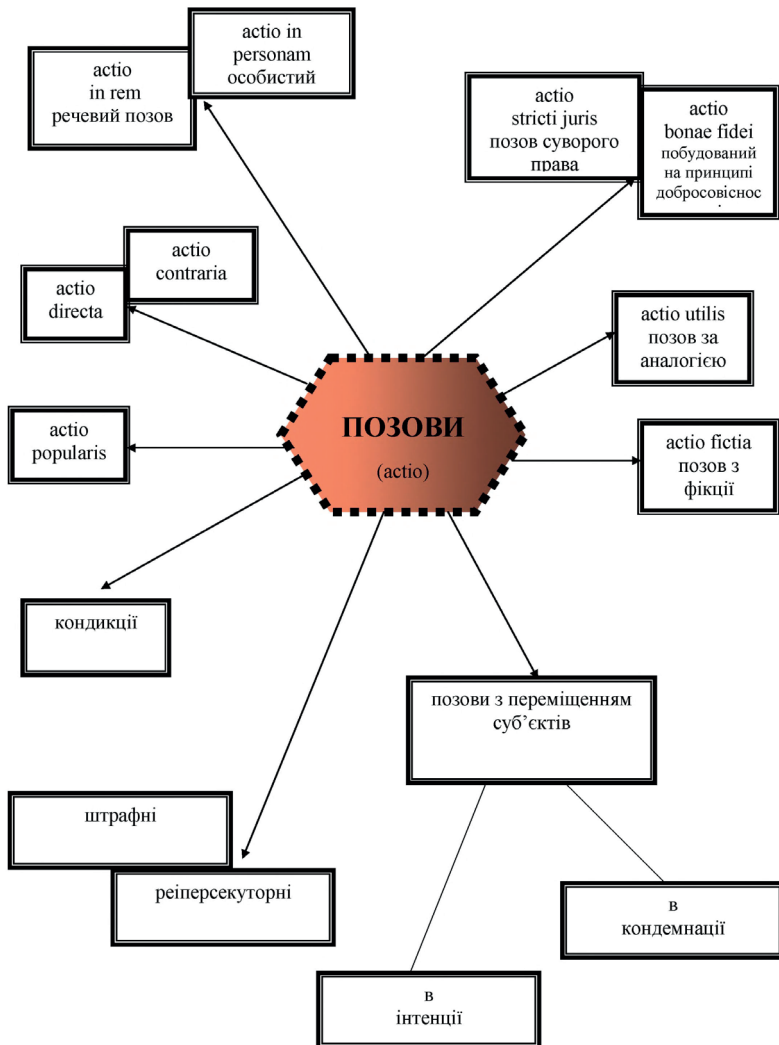

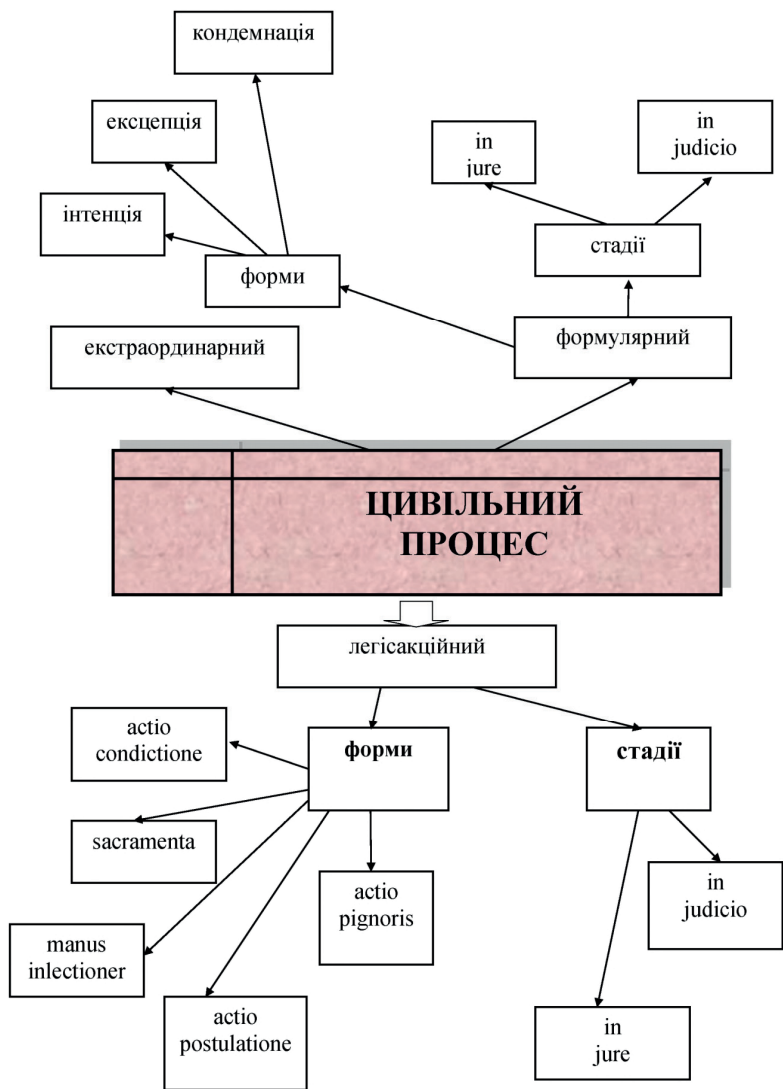
ДО ТЕМИ 7

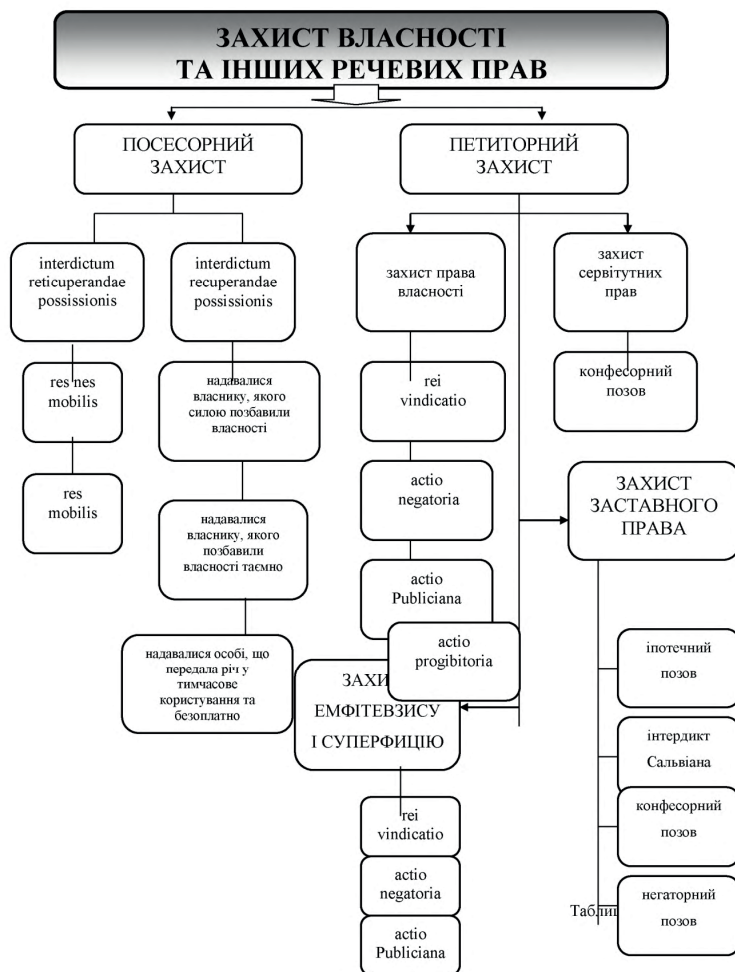
КОЛО СПАДКОЄМЦІВ ЗА ЗАКОНОМ (за правом Юстиніана)

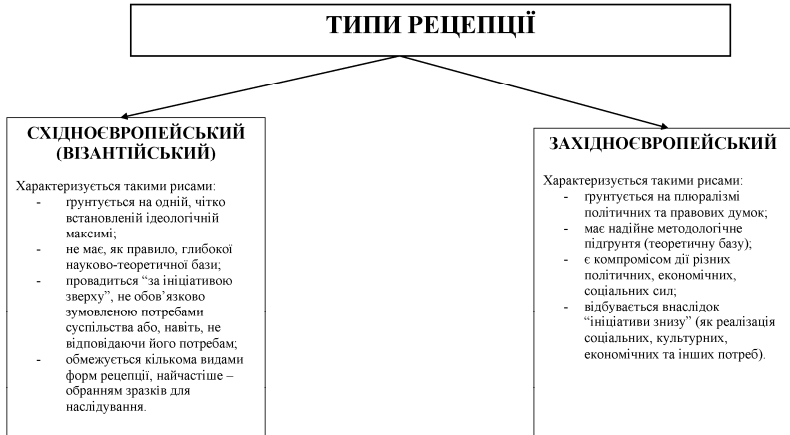
ДО ТЕМИ 8

ДО ТЕМИ 9

Зміст

ВСТУП	3

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

Тема 1. МЕТА ВИВЧЕННЯ, ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ ТА ДЖЕРЕЛА РИМСЬКОГО ПРАВА	6
Тема 2. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РИМСЬКОГО ПРАВА КЛАСИЧНОГО ПЕРІОДУ.....	26
Тема 3. ОСОБИ (СУБ'ЄКТИ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА)	40
Тема 4. СІМ'Я	56
Тема 5. РЕЧІ.....	73
Розділ 1. Види речей та речових прав	73
Розділ 2. Possessio. (Посідання. Володіння)	81
Розділ 3. Право власності	90
Розділ 4. Права на чужі речі	107
Тема 6. ЗОБОВ'ЯЗАЛЬНЕ ПРАВО	120
Розділ 1. Загальне вчення про зобов'язання	120
Розділ 2. Договори. Загальні положення	135
Розділ 3. Окремі види договорів	143
Розділ 4. Позадовговірні зобов'язання.....	172
Тема 7. СПАДКОВЕ ПРАВО	188
Тема 8. ЗАХИСТ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ	204
Тема 9. РЕЦЕПЦІЯ РИМСЬКОГО ПРИВАТНОГО ПРАВА.....	214

БІБЛІОГРАФІЯ З РИМСЬКОГО ПРАВА

Базова література.....	256
Додаткова література	256

ДОДАТКОВІ МАТЕРІАЛИ

Додаток 1. Першоджерела ЗАКони XII ТАБЛИЦЬ	262

ГАЙ. ІНСТИТУЦІЇ	270
ДІГЕСТИ ЮСТИНІАНА	286
Додаток 2	
СЛОВНИК ЮРИДИЧНИХ ТЕРМІНІВ	290
РИМСЬКІ ПРОВІНЦІЇ	312
Додаток 3	
ХТО Є ХТО У РИМСЬКОМУ ПРАВІ	322
Додаток 4	
ХРОНОЛОГІЧНА ПОРІВНЯЛЬНА ТАБЛИЦЯ РОЗВИТКУ СТАРОДАВНЬОГО РИМУ ТА РИМСЬКОГО ПРАВА	331
Додаток 5	
РИМСЬКІ ПРОВІНЦІЇ	344
Додаток 6	
СХЕМИ	346

Навчальне видання

Євген Олегович ХАРИТОНОВ

**ОСНОВИ РИМСЬКОГО
ПРИВАТНОГО ПРАВА**

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
спеціальність D8 «Право» та D9 «Міжнародне право»

Електронне видання

Підписано до друку 05.01.2026 р.
Формат 60х84/16. Ум-друк. арк. 23,09.
Наклад 100 прим. Зам. № 2604-04.

Видавець ПП «Фенікс»
(Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1044 від 17.09.02).
Україна, м. Одеса, 65009, вул. Зоопаркова, 25.
e-mail: fenix-izd@ukr.net